Исторически преглед

ГОДИНА ЧЕТИРИДЕСЕТ И ПЪРВА . 1985

2

ISSN 0323-9748

Исторически преглед

BX LIBRIS Константин Г

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧНО СПИСАНИЕ НА ИНСТИТУТА ПО ИСТОРИЯ ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Година XLI 1985 Книжка 2

СЪДЪРЖАНИЕ

В. Николова — Преодоляване на кризата в Либералната партия на Драган Цанков (средата на 90-те години на XIX в.) . . . 3
Т. Стоилова — Руско-турски отношения в края на XVIII в. . . . 18

СЪОБЩЕНИЯ

Г. Н. Попов, С. Ю. Страшнюк (СССР) — Сътрудничество между съветските и българските художници в развитието на изобразителното изкуство (1971—1984 г.) . . . 35
Хр. Димитров — Аулите на ранносредновековна България (VII—IX в.) . . . 48

СПЕЦИАЛНИ НАУКИ

К. Анчова — Проблеми за достъпа до архивните документи . . . 66

ИЗВОРИ И ИЗВОРОЗНАНИЕ

Ал. Фол — Нови сведения за Странджа през древността . . . 75

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Г. Ст. Генов—Димитър Гоцев, Идеята за автономия като тактика в програмите на националноосвободителното движение в Македония и Одринско 1893—1941, С., БАН, 1983 . . . 80
Й. Парушев — История на учителското професъюзно движение в България, С., Профиздат, 1983 . . . 83

ОТЗИВИ И КНИГОПИС

Ж. Стоянов — Ольга М. Медушевская, Современное зарубежное источниковедение, М., 1983 . . . 88
М. Иванов (СССР) — П. С. Сохань, Георгий Димитров и Украйна, Киев, Политиздат Украины, 1982 . . . 92

ПРЕГЛЕД

Д. Ангелов — Признание за съветската историческа школа . . . 95
Вл. Мигев — Научна конференция в Одеса за 40-годишнината на социалистическата революция в България . . . 97
Бл. Нягулов — Юбилейна научна сесия за д-р Петър Вичев . . . 98
М. Икономова, Й. Захариева — Международна научна сесия за живота и делото на Любен Каравелов . . . 100
Хр. Христов — Международна научна конференция по историята на Източноцентрална Европа . . . 103
Ел. Грозданова — Международен симпозиум по османска социално-икономическа история в Германската федерална република . . . 104
С. Арабаджиев — Проф. Благой Василев . . . 106

ХРОНИКА . . . 108

SOMMAIRE

V. Nikolova — Dépassement de la crise dans le Parti libéral de Dragan Cankov (la moitié des années 90 du XIXe s.) 3
T. Stoilova — Les relations russo-turques à la fin du XVIIIes. 18

COMMUNICATIONS

G. N. Popov, S. Ju. Strašnjuk (URSS) — La collaboration entre les peintres soviétiques et les peintres bulgares dans le développement de l'art plastique (1971-1984) 35
Hr. Dimitrov — Les auls de la Bulgarie du Haut Moyen Age (VIIe—IXe s.) 48

SCIENCES SPECIALES

K. Ančova — Problèmes concernant l'accès aux documents d'archives 66

SOURCES ET SCIENCE DES SOURCES

Al. Fol — Nouvelles données sur Strandža pendant l'Antiquité 79

CRITIQUE ET OUVRAGES RECENSES

G. St. Genov — Dimităr Gočev, L'idée de l'autonomie comme tactique dans les programmes du mouvement de liberté nationale dans la Macédoine et le département d'Odrin, 1893-1941, Sofia, Académie bulgare des Sciences, 1983 80
J. Paruševv — Histoire du mouvement syndical des professeurs en Bulgarie, Sofia, Profizdat, 1983 83

ECHOS ET BIBLIOGRAPHIE

Z. Stojanov — Ольга М. Медушевская, Современное зарубежное источниковедение, M., 1983 88
M. Ivanov (СССР) — П. С. Сохань, Георгий Димитров и Украйна, Киев, Политиздат Украины, 1982 92

REVUE

D. Angelov — Reconnaissance pour l'école historique soviétique 95
Vl. Migev — Conférence scientifique en Odessa à l'occasion du 40eme anniversaire de la révolution socialiste en Bulgarie 97
Bl. Njagulov — Session jubilaire scientifique consacrée au D-r Petăr Beron 98
M. Ikonomova, J. Zaharieva — Session scientifique internationale consacrée à la vie et l'œuvre de Ljuben Karavelov 100
Hr. Hristov — Conférence scientifique internationale sur l'histoire de l'Europe de l'Est Centrale 103
El. Grozdanova — Symposium international sur l'histoire sociale et économique ottomane dans la République Fédérale d'Allemagne 104
S. Arabadžiev — Le professeur Blagoj Vasilev 106

CHRONIQUE 108

ПРЕОДОЛЯВАНЕ НА КРИЗАТА В ЛИБЕРАЛНАТА ПАРТИЯ НА ДРАГАН ЦАНКОВ (СРЕДАТА НА 90-те ГОДИНИ НА XIX В.)

Веска Николова

В средата на 80-те години на XIX в. причини от вътрешно- и външнополитически характер доведоха до разпадане на Либералната партия. Извършеното в края на 1883 г. първо разцепление само набеляза контурите на очерталите се течения. До края на десетилетието в резултат на многобройни и разнопосочни прегрупирвания и противопоставяния, обединения и разединения от старата Либерална партия бяха оформени четири самостоятелни политически групировки. Тяхното появяване на политическата сцена не беше случайно. То бе повлияно от динамиката на социално-икономическите процеси, от политическите събития, от задачите, стоящи пред страната в този момент, както и от вижданията на едни или други политически дейци и групировки за принципите на държавно устройство, за мястото на монарха в политическия живот, за отношенията с Русия, от личностните и групови предпочитания и характеристики и т. н.[1]

Постепенно до средата на 90-те години на XIX в. в страната се оформиха основните буржоазни политически партии, които играха важна роля в политическия живот на страната до края на Първата световна война. Това бяха Народнолиберална, Либералната — радославистка, Народната, Демократическата и Прогресивнолиберална. Доизграждането на тези партии вървеше с различна интензивност. Едни, като Народната и Либералната партия, твърде скоро след падането на правителството на Ст. Стамболов и образуването на кабинета на К. Стоилов през май 1894 г. придобиха облика на партии в съвременното разбиране на това понятие. При други, като Демократическата и Прогресивнолиберална, този процес беше по-бавен и по-труден. Причините бяха от различно естество и твърде специфични за всяка отделна партия.

През последните години в нашата историческа литература се появиха редица самостоятелни изследвания, посветени на организационното изграждане, развитие, идеология и дейност на Либералната, Народнолиберална, Народната, Демократическата и Радикалната партия[2]. Необяснимо по какви причини

[1] По-подробно за причините за разцеплението на Либералната партия вж. Ил. Димитров, Крахът на режима на пълномощията и разцеплението на Либералната партия (1883—1884 г.), Исторически преглед, 1963, кн. 2, 23—53; Князът, конституцията и народът, С., 1972; Ив. Стоянов, Политически борби и разложение на Либералната партия (юни 1884 — август 1886 г.), Исторически преглед, 1982, кн. 5, 23—44.

[2] Вл. Топалов, Вътрешната политика на Радославистския режим и борбата на народните маси против него (19. I. 1899—28. XI. 1900 г.), С., 1959, Дис., 98—109; Хр. Стефанов, Образуване и начална дейност на Българската радикалдемократическа партия, Исторически преглед, 1970,кн.4; Българската радикална партия 1906—1949, С., 1984; В. Николова,

единствено Прогресивнолиберална партия остана извън полезрението на научните търсения. Известно изключение в тази насока е дисертационният труд на Ст. Грънчаров, където с оглед на външната политика на България през периода 1901—1903 г. беше разгледана външнополитическата позиция на Прогресивнолиберална партия като управляваща. В тази връзка бяха направени и някои опити за социално-класовата ѝ характеристика[3]. Но и тук въпросите на нейното организационно изграждане останаха неизследвани, тъй като стояха извън задачите на автора. Отделни моменти от характеристиката на Прогресивнолиберална партия бяха разкрити в някои по-общи публикации, посветени на политическите партии в България в края на XIX и началото на XX в., без обаче тя да бъде в центъра на вниманието[4].

Настоящата статия има за задача да разгледа някои въпроси, свързани с организационното състояние и идеологията на Либералната партия на Драган Цанков. Проследявайки процеса на възстановяването ѝ, авторът ще се опита да разкрие причините, поради които тази фракция на старата Либерална партия, която още в средата на 80-те години имаше своя политическа програма, определена социална база, сравнително добра организация, политически опит и минало, вместо да бъде една от най-жизнените партии в средата на 90-те години изживява остра криза и стига дори до проблематичния въпрос дали ще оцелее. Всичко това от своя страна би позволило да се хвърли допълнителна светлина и върху някои страни на политическия живот, както и на процеса на по-нататъшното изграждане на многопартийната система у нас.

* * *

Като самостоятелна политическа единица партията на Др. Цанков води началото си от средата на 80-те години (1883—1984 г.), когато групата на умерените либерали се отделя от каравелистите. По името на нейния шеф тя става известна като Цанковистка партия. В нея влязоха известните по това време либерални дейци д-р Д. Моллов, д-р К. Помянов, д-р Ст. Данев, И. Гюзелев, М. Сарафов и др., както и бившите консерватори Т. Бурмов и М. Балабанов[5]. В нашата историческа литература съществува единодушно мнение по отношение на социалната характеристика на тази партия. Тя се разглежда като представител на замогващата се средна буржоазия, която беше с най-последователна и трайна русофилска ориентация[6].

Народнолиберална партия 1894—1903 г. Развитие и дейност, Дис., С., 1976; Народната партия и партийнополитическата система на България в края на XIX век, България 1300. Институции и държавна традиция, т. III, С., 1983, 35—42; Р. Манафова, Културната политика на Демократическата партия 1908—1911, Дис., С., 1976; М. Радева, Културната политика на правителството на Народнолиберална партия 1903—1908, Дис., С., 1977; Д. Саздов, Демократическата партия 1894—1901 г. (Формиране, изграждане и дейност), Дис., В. Търново, 1981; Ж. Попов, Народнолиберална партия в България, социално-класов състав, концепции и развитие (1903—1920 г.), Известия на Българското историческо дружество, кн. XXXV, 1983, 125—155.

[3] Ст. Грънчаров, Външната политика на правителството на Прогресивнолиберална партия, 1901—1903 г., Дис., С., 1973, 65—76.

[4] Я. Йоцов, Класи и партии у нас до 1923 г., Исторически преглед, 1947/1948,кн. 2; Буржуазная демократия в Болгарии 1879—1923, Etudes historiques, т. V, С., 1970, 387—408; Е. Стателова, Политика, партии, печат на българската буржоазия, 1909—1912. С., 1973; А. Пантев, Р. Попов, Кр. Шарова, Е. Стателова, Цв. Тодорова, Външната политика на България и опозиционните партии (1900—1914 г.), Известия на Института за история, т. 23, С., 1974; В. Николова, Програми и устави на буржоазните партии в България в края на XIX и началото на XX в., Изследвания по българска история, т. 5, С.,1980, 54—82.

[5] Средец, бр. 38 от 25 юли 1884; бр. 39 от 28 юли 1884.

[6] История на България, т. II (2 изд.), С., 1962, 52—53, 143; Ил. Димитров, Князът, конституцията. . . , с. 205; Ст. Грънчаров, цит. съч., с. 72.

Политическите събития около суспендирането и възстановяването на Конституцията, съединението на Източна Румелия с Княжество България, превратът и контрапревратът от август 1886 г., скъсването на дипломатическите отношения с Русия, управлението на кабинета на Ст. Стамболов и т. н. оказаха сериозно въздействие върху състоянието и дейността на партията. Възприемането от страна на Др. Цанков на исканията на консерваторите за промени на Конституцията в ограничителен дух, за увеличаване правата на княза и др. стесни кръга на неговите привърженици. Позицията на цанковистите към Съединението, крайностите, до които достигна партийният шеф в мисията си на помирител на политическите сили в края на 1886 и началото на 1887 г., станаха причина за дистанцирането на някои от неговите сподвижници, както и за раздалечаването му с южнобългарските съединисти[7].

Макар че дейността на Др. Цанков против правителството и княза беше пропита от искрената убеденост в правотата на възприетата тактика, фанатичността, с която тази линия беше прокарвана и която всякога е била характерна за поведението на Цанков, както и субсидиите, давани от руската дипломация за финансиране на тази дейност, хвърляха сянката на съмнение в неговата искреност. При това тези уязвими страни бяха умело експлоатирани от противниците му. Раздалечаването между партийния шеф и партийния елит ставаше все по-осезаем. И ако за голяма част от членската маса, която оставаше извън кухнята на политическите борби, Др. Цанков беше благородният старец, мъченикът, прокуден от страната заради своето русофилство, не такова беше отношението на другите видни дейци на партията. Последните в качеството си на нелегална опозиция понасяха върху себе си ударите на властта като бяха преследвани, съдени, затваряни. В затвора попаднаха М. Сарафов, д-р Д. Моллов, Ст. Данев, П. Кисимов и др.[8] В резултат на преследванията мнозина от по-активните членове на Либералната партия се отказаха от политическа дейност, някои преминаха в редовете на други партии, в това число и на управляващата.

През управлението на Ст. Стамболов консолидационните процеси в цанковисткото крило на Либералната партия бяха забавени. Това се дължеше не толкова на закономерния отлив на част от членската маса, колкото на сериозни разногласия в самия ръководен състав по отношение на тактиката на партията като опозиционна.

С идването на правителството на К. Стоилов през май 1894 г. настъпиха важни промени в политическия живот на страната и корекции в политическата й структура. Те бяха обусловени от социално-икономическите процеси, които се извършиха в българското общество в годините след Съединението в резултат на изживяването на етапа на първоначалното натрупване на капитала и преминаването към етапа на ускореното капиталистическо развитие. Но промените имаха и дълбоки политически и психологически подкладки. Новото правителство трябваше да подготви почвата за подобряване на отношенията с Русия и за официалното признаване на княз Фердинанд за законен владетел на страната. Това неизбежно водеше до промяна в отношението към русофилските дейци. Конфликтът между русофоби и русофили беше не само смекчен, но отношението към последните от страна на официалната власт бе изцяло променено. Преследванията против тях бяха прекратени и мнозина даже бяха привлечени в управлението. Сравнително по-голямата политическа толерантност и търпимост даде възможност на всички политически партии, в това число и

[7] Ив. Стоянов, цит. съч.; Ст. Грънчаров, Русофилските политически сили в България (август 1886 — август 1887 г.), Известия на Института за история, т. 26, С., 1983, с. 143; Политическите сили и монархическият институт в България 1886—1894 г., С., 1984, 16—156.

[8] Научен архив на БАН (НА БАН), ф. 17, а. е. 290, л. 127—138.

русофилските, да възстановят своето легално съществуване и да пристъпят към затягане на партийните си редове.

Очакваше се, че и Либералната партия на Др. Цанков ще пристъпи към реорганизация. Но този процес беше възпрепятствуван от редица обстоятелства. На първо място, това беше опитът за образуване на нова партия — Народната, която да даде политическа опора на кабинета. В нея бяха привлечени представители на всички съществуващи партии и групировки, в това число и на цанковистката. В съставеното на 8 юни 1894 г. Централно бюро на Народната партия влязоха цанковистите д-р Д. Моллов като подпредседател и д-р Ст. Данев като член[9]. Какво ги бе накарало да участвуват в ръководството на новообразуваната партия? Най-напред това бе убеждението, че е необходимо да се подпомогне правителството в дейността му по отстраняване последиците от Стамболовия режим; при уреждане на вътрешното положение на страната и в подобряването на отношенията с Русия. Освен това между бившите консерватори в кабинета и цанковистите съществуваха редица допирни точки по отношение на политическите виждания, външнополитическата им ориентация и социален състав. В процеса на прегрупиране на политическите сили на основата на тази идейна и социално-класова близост някои от либералите-цанковисти преминаха временно в редовете на Народната партия. Но ако за едни това имаше временен характер, за други като Т. Теодоров, Г. Губиделников, Д. К. Попов и т. н. преориентирането беше трайно. Те станаха впоследствие едни от най-изтъкнатите дейци на Народната партия.

В кръга на присъединилите се към правителствената партия беше и плевенската организация — една от силните провинциални групи на цанковистите. На страната на правителството премина и групата около варненския вестник „Черно море", който през управлението на Ст. Стамболов минаваше за изразител на интересите на цанковистите.

Друг фактор, който оказа задържащо влияние върху реорганизацията на партията, беше отсъствието от страната на партийния лидер Др. Цанков. На 24 август 1894 г. на път за България той изпрати от Виена писмо до К. Стоилов, в което изрази своето желание да се завърне в родината. Той отправи и писмо до княза с молба да бъде приет на аудиенция, „за да засвидетелствува своите чувства на вярност и преданост"[10]. Малко преди това Др. Цанков отправи „Възвание към българския народ", публикувано първоначално във в. „Нойе Фрайе Прессе", а след това и във в. „Съгласие". В него старият партиен водач заявяваше, че с отстраняването на Ст. Стамболов и изразеното от новите правителствени кръгове желание за помирение с Русия били премахнати препятствията, които пречели на неговите единомишленици да се сплотят около престола на княз Фердинанд. Така той официално прекратяваше водената дотогава борба против княза. Нещо повече, сега той дори го провъзгласяваше за „избраник на светото провидение"[11]. Изхождайки от свои съображения, правителството обаче реши да възпрепятствува неговото завръщане.

Макар и зад граница, Др. Цанков се опита да поеме ръководството на останалите от своята партия. В споменатото вече Възвание той разви нейните програмни начала. На първо място, в тях се поставяше съюзът с Русия, тъй като само по този начин България можеше да се развива правилно. Но тук Др. Цанков бързаше да поясни, че за осъществяването на този съюз не се поставят никакви условия и гаранции, че исканията за окупация на Бургас и Варна, за назначаването на руски чиновници в администрацията и офицери в българската армия са измислици на враговете на руско-българското приятелство. Така

[9] Централен държавен исторически архив (ЦДИА), ф. 600, оп. 1, а. е. 284, л. 2.
[10] Прогрес, бр. 49 от 10 септември 1894.
[11] НБКМ — БИА, ф. 356, оп. 1, а. е. 22, л. 604—606; Съгласие, бр. 9 от 13 август 1894.

че с този пункт от програмата Др. Цанков коригираше някои от своите искания, поставени в края на 80-те години.

На второ място, във Възванието се поставяше въпросът за възстановяването на чл. 38 от Конституцията в онзи вид, в който беше записан преди промяната му през 1893 г., т. е. престолонаследникът трябваше да приеме православната вяра. Третият пункт беше формулиран твърде общо — „Конституция и закони, съответстващи на демократичния дух и бит на българския народ“[12]. Наред с това се поставяха и конкретни искания в стопанската област — ограничаване на излишните разходи; уравновесяване на бюджета, който да бъде съобразен с платежоспособността на данъкоплатците; да се регулират търговските договори и се премахнат капитулациите, които действуват пагубно на занаятите и промишлеността, уронват престижа и независимостта на държавата и т. н.

Действително това бяха искания, които вълнуваха цялата общественост. Но с изключение на пункта за отношенията с Русия те бяха формулирани в много по-разгърнат вид от правителството и управляващата партия. Така че програмата на Либералната партия не предлагаше нищо повече от правителствената, беше твърде близка до нея и не можеше да послужи за обединителен момент при възстановяване на партийните редове.

В същото време Възванието не беше в състояние да промени и отношението на княза към Др. Цанков. То дори можеше да го влоши, тъй като водачът на либералите поставяше на обществено дискутиране въпроси, по които князът и правителството не бързаха да заемат открито и ясно становище, а именно по помирението с Русия и по промяната на вярата на престолонаследника.

Въпреки отсъствието на партийния водач някои от политическите дейци на цанковистката партия направиха от своя страна опит да подновят нейната дейност. Стъпка в това направление беше издаването на в. „Съгласие“, който започна да излиза от 18 юни 1894 г. в София. Негови редактори станаха известните цанковисти А. Франгя и Д. В. Македонски. Вестникът зае, общо взето, благосклонна позиция към новия кабинет. Той подкрепи правителствените решения за разтуряне на VII Народно събрание, в което мнозинството от народните представители принадлежаха на стамболовистката партия, даде гласност на изборите за общински съвети, които по негова преценка бяха протекли свободно, при спазване на законността, и т. н. Но той не одобри създаването през юни 1894 г. на Народната партия, макар че даде най-подробни сведения за състоялото се в София учредително събрание. Редакторите на вестника видяха в нея не само опит за създаване на антистамболовистка коалиция, която да подкрепи кабинета, но и образуване на нова партийна групировка, която има за цел да унищожи старите партии и дезавуира Др. Цанков и П. Каравелов[13]. По този начин групата около редакцията на вестника се дистанцира от привържениците на Данев — Моллов — Балабанов, които работеха за осъществяване на единодействие с правителството и подкрепяха неговите мероприятия.

Благосклонното отношение на редакцията на вестника към правителството се запази до изборите за VIII Народно събрание през септември 1894 г. Както е известно, в тези избори Либералната партия на Др. Цанков постави кандидатурата на своя партиен шеф в Бяла Слатина. С различни машинации обаче правителството успя да провали избора. Това подействува отрезвяващо върху голяма част от съмишлениците на Др. Цанков и особено върху кръга около ре-

---

[12] Съгласие, бр. 9 от 13 август 1894.
[13] Съгласие, бр. 1 от 18 юни 1894.

дакцията на в. „Съгласие“. Веднага след изборите беше публикувана статия под недвусмисленото заглавие „Произволите на администрацията“. В нея категорично беше осъдено поведението на правителството по време на изборите на 11 септември и особено в Бяла Слатина[14].

Далеч по-различна продължаваше да бъде позицията на групата около Ст. Данев. Макар че и у тях беше настъпило известно разочарование от методите на действие на правителствените среди, те все още продължаваха да вярват, че с активното им сътрудничество може да се установи конституционен ред в страната, да се извършат редица преобразувания в стопанската област и др. Те одобриха правителствената програма по вътрешната и външната политика. Ето защо, когато след изборите за VIII ОНС Др. Цанков им изпрати своята прокламация до народните представители, като настояваше да я публикуват в партийния орган, М. Балабанов, Д. Моллов и Ст. Данев я преценихa като ненавременна и дори вредна. Те отхвърлиха залегналите в прокламацията искания: да се утвърди изборът на Др. Цанков в Бяла Слатина; М. Балабанов да бъде избран за председател на камарата; незабавно да се вземе решение за подобряване на отношенията с Русия; да се отстранят от кабинета Гр. Начович и В. Радославов и се състави често русофилски кабинет[15]. Поставените от Др. Цанков искания влизаха в противоречие с плана за действие на тримата.

По същото време парламентарните фракции на консервативната, цанковистката и съединистката партия образуваха деветчленна комисия (по трима от всяка партия). Те се споразумяха по някои съществени въпроси от дейността на Народното събрание, по неговото ръководство[16], по помирението с Русия и по пунктовете, по които имаха намерение да подкрепят правителството[17]. Така че категоричните искания на Др. Цанков в случая бяха не особено подходящи и показваха, че той наистина не познава обстановката в страната, надценява ролята на своите приятели. По редица външнополитически съображения правителството не бързаше открито да демонстрира желанието си за помирение с Русия. Пък и до този момент Петербург също не подсказваше, че желае да възстанови прекъснатите отношения. Заедно с това кабинетът на К. Стоилов не искаше да влошава отношенията си със западните велики сили и по-специално с Австро-Унгария и Англия, от които очакваше подкрепа при решаването на редица въпроси, в това число и при подновяването на търговските договори и конвенции.

Що се отнася до състава на кабинета цанковистката партия не можеше да окаже някакво влияние, тъй като министър-председателят нямаше намерение да се разделя с Гр. Начович. Независимо от появилите се разногласия с В. Радославов отношенията им не бяха стигнали до разрив. От своя страна князът все още се страхуваше от русофилите и нямаше да се съгласи да се състави хомогенен русофилски кабинет.

Сближението между част от цанковистите и правителството намираше доста разнопосочни обяснения, които в цялата си комплексност даваха нюансите на поведението им. Най-разпространено беше обяснението, че К. Стоилов обещал да води политика, близка до тяхната[18]. Но не липсваха и подбуди за приближаване до властта. Според думите на М. Сарафов много цанковисти се

---

[14] Съгласие, бр. 14 от 16 септември 1894. Независимо от факта, че правителството се противопостави на избора на Др. Цанков, изборите по общо признание преминаха сравнително спокойно. Цанковистката партия успя да спечели 9 депутатски места.

[15] НА БАН, ф. 17, а. е. 290, л. 173; а. е. 179, л. 5—8; НБКМ — БИА, ф. 356, а. е. 22, л. 1249.

[16] Ст. Данев беше избран за подпредседател на камарата.

[17] НА БАН, ф. 17, а. е. 290, л. 173.

[18] НА БАН, ф. 17, а. е. 290, л. 171—172.

били „наситили на продължителната опозиционна дейност и започнали да преминават на страната на правителството. С участието си в ръководството на държавните работи като съуправляваща партия ръководните цанковистки дейци се надяваха да задържат членската маса. Във връзка с това у тях се прокрадваше мисълта да не допускат да се извърши по-тясно сближение между съединистите и К. Стоилов, а свободните министерски кресла да бъдат поверени на тях[19]. Съществуваха и лични приятелски отношения между К. Стоилов и Ст. Данев и на тази основа министър-председателят се опитваше няколко пъти да привлече Данев в кабинета, но опитите завършваха без резултат.

Не така виждаше нещата водачът на партията Др. Цанков. Той смяташе, че именно на него е трябвало да бъде поверено управлението на страната, тъй като са усвоени идеите му. Той дори обвиняваше К. Стоилов, че си е присвоил неговата програма[20].

Всичко това засили разногласията вътре в ръководството на партията. Все по-отчетливо се очертаваха двете групировки — от едната страна, бяха Данев, Моллов, Балабанов и техните сподвижници, а, от другата, привържениците на линията на поведение на Др. Цанков и Ал. Людсканов.

Близките контакти на цанковистите около Данев — Моллов с правителствените дейци не продължиха дълго. През ноември 1894 г. започна реорганизация на правителствената партия. Парламентарните фракции на консерватори и съединисти се обявиха за членове на новообразуваната Народна партия, а К. Стоилов избраха за свой партиен водач. Пред групата на Ст. Данев беше поставена алтернативата — или с Др. Цанков, или с правителството, и това доведе до окончателното решение да се съедини с бившия си шеф[21]. Групата беше готова да подкрепи правителството по редица въпроси, но да запази своята самостоятелност, и затова отказа да се влее в Народната партия. Тогава К. Стоилов се насочи по-определено към партията на съединистите, която заедно с консерваторите образува ядрото на реорганизираната Народна партия. Бяха им предоставени две министерски кресла и председателството на Камарата[22].

Друг въпрос, който стана разединително звено между правителството и цанковистите, беше емигрантският. По понятни причини цанковистката партия беше най-ревностният защитник на офицерите-емигранти. Тя настояваше за пълна и безусловна амнистия, за завръщането им в България и настаняването им в армията с чинове и длъжности, каквито имаха другарите им, които не бяха напускали страната. И ако до свикването на VIII ОНС в името на установяване на спокойствие в страната и стабилизиране на положението на кабинета цанковистите бяха склонни на временно отлагане на този въпрос след свикването на Камарата те настояха за неговото окончателно разрешаване. Князът и правителството обаче имаха свои съображения и не бързаха.

Все пак на 20 декември 1894 г. Народното събрание гласува Закон за амнистия на политическите престъпления[23]. В резултат на това няколко дни по-късно Др. Цанков се завърна в България, тържествено посрещнат от своите съмишленици. Междувременно той се опита да намали дистанцията между себе си и княза. Първата му стъпка за разлика от шефа на другото крило на Либералната партия П. Каравелов, който също беше амнистиран, бе да по-

---

[19] Пак там.
[20] Пак там.
[21] НАБАН, ф. 17, а. е. 290, л. 174.
[22] В. Николова, Народната партия в политическата система на България. . . , 39—40.
[23] Държавен вестник, бр. 283 от 24 декември 1894. Амнистията беше частична. Тя не уреждаше офицерско-емигрантския въпрос.

иска аудиенция. Заедно с това Др. Цанков се зае и с реорганизацията на своята партия по пътя на възстановяване на старата Либерална партия. Тази идея не беше нова. През октомври 1894 г. в навечерието на откриването на Първата редовна сесия на VIII ОНС в. „Съгласие“ поде инициативата за споразумение между фракциите на Либералната партия с цел да се обединят. За основа трябваше да послужи програмата от 1882 г., която да се обсъди от народните представители и допълни от специално избран комитет[24]. Вероятно тази идея беше инспирирана от Др. Цанков, тъй като по това време той убеждаваше М. Сарафов да стане шеф на обединената партия[25]. Моментът се оказа обаче неподходящ. Радославистите влизаха в правителствената коалиция и нямаха намерение да я напуснат. Демократите правеха успешни опити в реорганизацията на своята партия. М. Сарафов се самооценяваше като неподходящ за такъв пост. Пък и личностните противоречия бяха твърде силни и мъчно можеха да се преодолеят.

Др. Цанков обаче не се отказа от намеренията си. На 28 януари 1895 г. той отправи писмо до всички либерали в страната. Като твърдеше, че съществува „еднаквост в мислите и възгледите им“, той обещаваше, че в скоро време ще излезе с подробна програма, подписана не от цанковисти, каравелисти, радослависти, казионни и социалисти, а от „либерали — свободолюбци“[26]. Писмото подсказваше, че той е започнал разговори с дейците на почти всички съществуващи политически партии и групировки, в това число и със социалдемократите.

В средата на август с. г. последва ново открито писмо до водачите на либералните партии, до народните представители в VIII ОНС. Този път обаче писмото беше адресирано и до председателите на клубовете на Народната партия в София и Пловдив — П. Минчович и Д. Юруков. Др. Цанков им предлагаше да се споразумеят и сключат съглашение за изменение на Конституцията, за изработване на нов избирателен закон, за премахване на политическата криза чрез подобряване на отношенията с Русия и т. н.[27] Така Др. Цанков продължаваше да навлиза в област, в която правителството не желаеше да му се месят. И беше наивно да се вярва, че бюрата на Народната партия в София и Пловдив ще подкрепят неговите искания.

Нито една и от опозиционните партии не се отзова на призива за възстановяване на Либералната партия. Единствено органът на радославистите в. „Народни права“ поде цанковистката идея за възстановяване на чл. 38 от Конституцията в онзи вид, какъвто беше преди промяната му от Четвъртото велико народно събрание през 1893 г., и то по законодателен ред. Наистина тогава не само радославистите се бяха обявили против неговата промяна. К. Стоилов също беше един от противниците на изменението на този член от Конституцията. Но сега като министър-председател той имаше друг вариант за начина, по който можеше да стане промяна във вярата на престолонаследника. Пътят, който предлагаше опозицията, изискваше нови избори, и то за Велико народно събрание. Изборите щяха да породят отново борби и политически съперничества. Трябваше да се преодолява съпротивата и на други фактори. Беше изключително трудно да се убеди князът да даде съгласието си. Почти

---

[24] Съгласие, бр. 18 от 8 октомври 1894 — тази позиция на в. „Съгласие“ беше краткотрайна. Няколко седмици по-късно вестникът вече твърдеше, че е невъзможно да се постигне разбирателство с партията на В. Радославов, тъй като тя е русофобска— пак там, бр. 27 от 10 декември 1894.

[25] НА БАН, ф. 17, а. е. 173, л. 21—23.

[26] НБКМ — БИА, ф. 11, а. е. 12, л. 86—88; Съгласие, бр. 34 от 29 януари 1895.

[27] НБКМ—БИА, ф. 356, а. е. 22, л. 617—620.

до последния момент той се колебаеше, изтъкваше на преден план съпротивата на княгинята, нейните родители, папата и т. н.[28]

* * *

За изненада на опозицията през февруари 1896 г. престолонаследникът прие официално православната вяра и бяха възстановени дипломатическите отношения с Русия. С тези два акта беше осъществена не само правителствената програма, но и най-съществените пунктове от програмата на Либералната партия. Но с това дойде и голямото раздалечаване между цанковистите и правителството. Под предлог, че VIII народно събрание е изпълнило своите задачи и сега на дневен ред са излезли други през август 1896 г. беше издаден указ за неговото разтуряне и за провеждане на избори за IX ОНС.

Това беше сериозен удар за цялата опозиция, в това число и за цанковистката партия, която имаше немалък брой представители в VIII ОНС. Цанковистите бяха наясно, че сега правителството ще вземе ефикасни мерки, за да си осигури убедително мнозинство и затова активизираха своята дейност. С възвание към съмишлениците в страната беше оповестено, че на 14 септември било избрано 12-членно Временно централно бюро. В него влизаха Др.Цанков, Т. Бурмов, М. Сарафов, Ал. Людсканов, Д. Моллов, Ст. Данев, А. Франгя и др. Централното бюро препоръчваше да се затегнат партийните редици, да се използуват всички законни средства за осъществяване на партийната програма. Беше решено да се започне издаването на нов вестник, който да замени спрелия в. „Съгласие“[29]. Той щеше да вземе името на органа на Либералната партия от годините преди разцеплението ѝ — „Светлина“. Подобно на останалите либерални партии и цанковистката всячески се опитваше да докаже, че тя именно е продължението на старата либерална партия. Беше направен и неуспешен опит за създаване на акционерно дружество „Светлина“, което да осигури средства за издаване на вестника.

По инициатива на Др. Цанков в навечерието на изборите беше направен и опит за подписване на съглашение между водачите на четирите либерални партии. Коалицията доведе единствено до компрометиране на Др. Цанков и неговите принципи, тъй като в борбата си за власт той беше готов да се съюзи дори със стамболовистите, които доскоро го бяха преследвали.

Съглашението беше осъдено и от дейците на централното ръководство на партията — Данев, Сарафов, Бурмов, Моллов, Абрашев. Те го окачествиха като „неморално“ и противоречащо на техните убеждения и заявиха, че си подават оставките от Централното бюро, а някои и от самата партия[30]. В знак на несъгласие с тактиката на партийния шеф Ст. Данев отказа да се кандидатира в изборите. Разногласията в партийното ръководство получиха гласност, тъй като се коментираха не само сред обществеността в страната, правителствените среди, но и от дипломатическите кръгове[31].

Подписаното съглашение срещна противодействие и неодобрението и на редица местни бюра на партията. Между тях бяха организациите във Враца, Шумен, Плевен и др., макар че в последна сметка те се подчиниха на партийната дисциплина[32]. С цел да се запази целостта на партията и противниците

---

[28] Ив. Панайотов, Русия, Великите сили и българският въпрос след избора на княз Фердинанд (1887—1896 г.), С., 1941, 180—240.

[29] НБКМ—БИА, ф. 356, оп. 1, а. е. 22, л. 624—625; В. „Съгласие“ спря да излиза поради назначаването на редактора му Д. В. Македонски на служба в Екзархията в Цариград.

[30] НБКМ—БИА, ф. 15, а. е. 3001, л. 327—328; ф. 356, а. е. 22, л. 1301—1302.

[31] Мир, бр. 316 от 17 ноември 1896; АВПР, Политархив, д. 1289, л. 482.

[32] НБКМ—БИА, ф. 15, а. е. 323, л. 7—8; а. е. 1167, л. 1—2.

на съглашението от кръга на централното ръководство решиха да не се обявят открито против Др. Цанков. С това обаче разногласията ни най-малко не бяха изгладени.

Като връх на всичко дойде писмото на ген. В. В. Комаров, председател на Съвета на руското телеграфно агентство и редактор на в. „Свет", до Др. Цанков. В него В. В. Комаров го обвиняваше в ненавист и клевети спрямо К. Стоилов. Той преценяваше компромиса му с либералните партии на радослависти и стамболовисти като резултат на „заслепението" му, което го беше накарало да предпочете съюза с бившите си врагове, връщането на Стамболовия режим, отколкото сегашния спокоен и мек режим. В. В. Комаров твърдеше, че познава добре програмата на Др. Цанков и че тя не се различава от тази на К. Стоилов[33]. Така на политическата дейност на Др. Цанков се придаваше личен, користен характер.

Чрез в. „Свет" славянофилските среди в Русия не само показваха, че не искат да се месят в политическите борби в България, но и определено заявяваха, че застават на страната на правителството. Писмото на ген. Комаров показа на привържениците на Др. Цанков, че техният шеф не се ползува с такава безрезервна подкрепа от страна на Русия, както се вярваше досега. Политическият му актив с оглед на неговото русофилство получаваше едностранчива окраска. „Заслугите" му към русофилството и Русия, на които толкова много се наблягаше, вече се поставяха на преоценка. Оказваше се, че Русия цени и други политически дейци не по-малко от Др. Цанков и дори поставя знак на равенство между неговата програма и тази на правителството на К. Стоилов, въпреки че Др. Цанков непрекъснато я атакуваше като недостатъчно искрена и последователна. Всичко това не можеше да не разколебае и най-искрените последователи. При това крайното му русофилство, както и тясното му обвързване с руската политика, което през 80-те години беше достигнало до настоятелния повик за безпрекословно изпълнение на нейните искания, не допадаше на редица среди.

Така че кризата в Либералната партия се дължеше не само на различния начин на мислене на отделните групировки, на различните схващания за тактиката на партията, но тя имаше и идейна подкладка. Досега основен момент в програмата на партията беше възстановяването на приятелските отношения с Русия и покръстването на престолонаследника по православен обичай. Тази част от програмата беше вече осъществена, и то от друга партия — Народната. Политическото верую — русофилството, на което цанковистите се смятаха за най-последователните и верни носители, се оказа не само техен патент. Напротив, Народната партия не по-малко успешно развяваше флага му, като при това налице бяха и конкретни резултати от дейността по укрепване на руско-българското приятелство. Всичко това правеше безпредметно съществуването на цанковистката партия. Имаше реална опасност част от нейните членове да преминат към правителствената партия, която нямаше да откаже да им даде убежище. Други щяха да преминат към каравелистите, с които също имаха идейна близост. Наблюдавайки всичко това, М. Сарафов с болка споделяше, че ще бъде жалко след 15 години борба партията да се разпадне. Изглежда, тези настроения завладяха и други партийни дейци и те решиха да вземат енергични мерки за реорганизацията на партията, за преодоляване на кризата, за намиране на нови насоки, по които тя трябваше да се развива.

Първата стъпка в това направление беше направена през май 1897 г. Беше съставено Временно централно бюро на либералната партия. В него влязоха Др. Цанков, А. Франгя, Ал. Людсканов, д-р Балджиев, Ст. Кисьов, П. Чернев,

[33] Цит. по в. Мир, бр. 328 от 15 декември 1896.

П. Абрашев, Н. Марков, Т. Балабанов, Д. Моллов. Както се вижда, в бюрото наред със старите дейци на партията бяха привлечени и нови хора. И това беше характерно явление за буржоазните партии по онова време. Все пак съотношението беше в полза на старите партийни дейци.

На 26 май бюрото изпрати Окръжно до своите съмишленици в страната, като им предложи да съставят местни бюра. По указание на централното ръководство последните трябваше да изпратят в София свои представители за свикване на общо събрание за избор на постоянно Централно бюро[34]. На 13 юли с. г. в дома на Ал. Людсканов се състоя разширено заседание на Временното централно бюро. На него присъствуваха представители на градовете Пловдив, Ст. Загора, Враца, Н. Загора, Радомир и Оряхово. Др. Цанков и Ал. Людсканов бяха упълномощени да представят организациите в Свищов, Търново, Б. Слатина и Дупница[35].

Списъкът на делегатите и упълномощените подсказваше местата, в които Либералната партия беше успяла най-напред да възстанови своите организации и се ползваше с най-значително влияние. Редица от тях бяха свързани с борбата на либералите против режима на пълномощията и за възстановяване на Конституцията. Прави впечатление, че в този списък липсваха градовете Плевен, Русе, Кюстендил — селища, в които цанковистите винаги са смятали, че имат свои твърди последователи. Броят на представителите и упълномощените беше незначителен и свидетелствуваше за недоброто организационно състояние на партията.

На заседанието на Временното централно бюро Др. Цанков официално се отказа от водителството на партията и дори от участие в централното й ръководство. В биографичния очерк за него внукът му Константин Людсканов пише, че той се бил отказал от водителството на партията още в Белград поради изостряне на партийните борби и нарастването на претенциите на неговите последователи в страната[36]. Но той не споменава нищо за решението на руското Министерство на външните работи да спре пенсията му. В доклада си до К. Стоилов българският дипломатически агент в Петербург Д. Станчов съобщава, че през юли 1897 г. в Азиатския департамент решили да прекратят пенсията на Др. Цанков, тъй като преценили, че той е обвързан прекомерно с политическите борби и с това пречи на правителството. След настоятелните молби обаче на Др. Цанков и обещанието, че повече няма да участвува в политическия живот, те решили да му я възстановят[37]. Вероятно и това беше оказало влияние върху решението му да се оттегли от лидерството.

На заседанието на Временното централно бюро Др. Цанков предложи за свой заместник д-р Стоян Данев. Според обяснението, което даде партийният орган в. „Светлина“, поради отсъствието на Данев делегатите не могли да пристъпят към избор на постоянно Централно бюро[38]. В действителност причините бяха по-сложни. Първоначално Др. Цанков възнамеряваше да натовари с ръководството на партията М. Сарафов и водеше преговори с него в тази насока. Сарафов беше един от дейците на старата Либерална партия, известен революционен деец, който не беше компрометирал името си с политически комбинации и отстъпления от принципите на Либералната партия поне във вида, в който го разбираха привържениците на цанковисткото крило. Ето защо,

[34] Светлина, бр. 64 от 12 юни 1897.
[35] Пак там, бр. 73 от 15 юли 1897.
[36] НБКМ—БИА, ф. 356, оп. 1, а. е. 22, л. 1251.
[37] Пак там, ф. 13, оп. 1, а. е. 16, л. 269—271. П. Пеев оспорва твърдението, че Др. Цанков е получавал пенсия от Азиатския департамент. Той твърди, че в емиграция Др. Цанков се издържал от средствата, които получавал на два пъти в наследство от свои роднини в Румъния — вж. П. Пеев, Драган Цанков, С., 1944, с. 167.
[38] Светлина, бр. 73 от 15 юли 1897.

когато през 1897 г. на дневен ред се постави въпросът за лидерството в Либералната партия, М. Сарафов беше един от най-подходящите кандидати. Но и тук, както при избора на шеф на Народнолибералната партия през същата година, изникнаха затруднения от по-особен характер. Партийният лидер трябваше да бъде материално добре осигурен, за да може спокойно да се занимава с партийните дела, или да има свободна професия, която да го прави независим. М. Сарафов отказа именно по материални съображения. Той имаше намерение да търси държавна служба[39].

Неподходящ се оказа и Ал. Людсканов поради роднинските си връзки с Др. Цанков, както и поради материални затруднения. Старият деец на Либералната партия М. Балабанов също не можеше да поеме ръководството, тъй като беше държавен пенсионер. Другият възможен наследник на Др. Цанков оставаше Ст. Данев — известен политически деец, виден юрист, преподавател във Висшето училище, член на цанковисткото крило на Либералната партия от 1882 г. и редактор на нейния вестник и т. н. Досегашният партиен лидер обаче имаше известни възражения спрямо неговата кандидатура заради опитите му за съвместна дейност с правителството. Пък и самият Данев дълго се колебаеше, преди да поеме ръководството. Все пак въпреки резервите на Др. Цанков към Данев в момента именно последният беше в състояние да изведе партията от кризисното състояние. Младите дейци на партията щяха да се сплотят около него. Повикът за отстраняването на старите партийни лидери, които носеха актива и пасива на миналото, беше намерил почва и в Либералната партия. При това Данев се очертаваше като личност, на която може евентуално да се повери управлението. За това свидетелствуваха многократните покани от страна на министър-председателя да заеме някое вакантно министерско кресло. Фактът, че в опитите си да привлече Либералната партия в управлението К. Стоилов се обръщаше не към стария партиен водач, а лично към Ст. Данев, някои реплики на княза по негов адрес с положително съдържание и т. н. потвърждаваха казаното.

В същото време Ст. Данев се очертаваше и като по-гъвкав политик. Това пролича още в първата му реч в VIII ОНС, в която, спирайки се на въпроса за помирението между България и Русия, той подчерта необходимостта от поддържане на най-приятелски отношения между двете страни. В същото време той заяви, че е привърженик на вътрешна и външна политика „независима от всяко външно внушение и влияние“[40].

С промяната на партийния шеф настъпи обновление и в партийното ръководство. В него бяха привлечени по-млади хора като д-р Ал. Радев, В. Кънчов, П. Абрашев, Хр. Тодоров и др., които внесоха нов дух, нови идеи, спомогнаха за организационното укрепване на партията.

На 1 януари 1898 г. излезе брой първи на новия печатен орган в. „България“. В продължение на година и половина негов главен редактор беше Ал. Людсканов, но в списването му участвуваше и Ст. Данев. Редакционната статия под заглавие „Вместо програма“ беше подписана лично от шефа на партията и фактически набелязваше програмните начала на партията. На първо място Данев обръщаше внимание на фиктивността на конституционния ред. Вследствие на това той констатираше все по-засилваща се апатия към политическия живот у българската интелигенция. Главното средство за преодоляване на това състояние Данев виждаше в създаването на действително обществено мнение, превръщането на народа в решаващ фактор, т. е. той наблягаше на онези въпроси, по които се беше вече появило разочарование и недоволство сред интели-

[39] НА БАН, ф. 17, а. е. 290, л. 185.
[40] Дневници на VIII ОНС, I РС, кн. 1, 5 зас., 20 октомври 1894, 62—63.

генцията, а именно в приложението от страна на правителството на конституционните принципи.

Следваха исканията за разумна финансова политика и за окончателно разрешаване на емигрантския въпрос. Поставяше се въпросът за съюзника, на който България можеше да се облегне при осъществяване на задачите по националното обединение, тъй като собствените ѝ сили бяха недостатъчни. Според Ст. Данев съюзникът не можеше да бъде „нито химерический балканский съюз, нито пък някакво благоволение отгдето и да иде то. Тоя фактор може да бъде само Русия“[41]. Но това беше възможно само при условие, че България води външна политика, която със своята искреност и постоянство разсее недоверието на руските политически кръгове. Вярата, че Русия ще помогне, произлизаше не от факта, че тя е освободила България, а от мисълта, че „Русия е считала съществуването на Велика България за съвместимо с преследването на своята традиционна политика на Балканския полуостров“[42]. Трябва да отбележим, че програмната статия беше написана добре, логически обосновано и неминуемо щеше да привлече вниманието.

Новото партийно ръководство се зае и с организирането на първия партиен конгрес. За целта с окръжно от октомври 1898 г. то поиска мнението на провинциалните бюра. Идеята беше посрещната радушно от съмишлениците в страната.

Падането на кабинета на К. Стоилов през януари 1899 г. внесе известни промени в организацията на партията. На 16 февруари с. г. партийният официоз обяви официално за присъединяването на бившия министър в народняшкото правителство К. Величков и неговите приятели от съединистката партия към цанковистите. В. „България“ твърдеше, че сливането е станало съвсем естествено, тъй като това били две групи на една и съща партия и между тях липсвали лични честолюбия и различия в ръководните начала. Той призоваваше партийните бюра в провинцията да попълнят своите редове, а там, където няма съставени бюра, да се създадат. В тях, разбира се, трябваше да се привлекат и съединистите[43].

От своя страна К. Величков още на 12 февруари изпрати писмо до приятелите си, в което ги уведомяваше за сливането. Според неговото обяснение идеята беше възникнала в края на третата сесия на IX ОНС между народните представители на цанковистката партия и някои от бившите съединисти[44]. Разговорите продължили и с централното бюро и се решило двете партии да се слеят[45]. В писмото си К. Величков наблягаше на общите политически възгледи на двете партии и че единствено така обединени те можеха да изпълнят своята политическа мисия[46]. В. „Изток“ прекратяваше съществуването си, а в. „България“ беше обявен за общ партиен орган, като редакторите на „Изток“ преминаваха в редакцията на „България“. За окончателното утвърждаване на обединението до края на годината трябваше да се състои конгрес, който да изработи нова програма.

Вливането на част от южнобългарските съединисти в цанковистката партия не внесе някакви съществени промени нито в числения ѝ състав, нито в

---

[41] Ст. Данев, Вместо програма, България, бр. 1 от 1 януари 1898.

[42] Пак там.

[43] България, бр. 12 от 16 февруари 1899.

[44] На 8 декември 1899 г. приятелите на К. Величков от бившата съединистка партия гласуваха против сключените от правителството на К. Стоилов договори за 290-милионен конверсационен заем и за откупуване наема на Източните железници. С това те окончателно се оттеглиха от Народната партия. Вероятно по същото време бяха започнали разговорите им с цанковистката партия.

[45] ЦДИА, ф. 249, оп. 1, а. е. 42, л. 1.

[46] Пак там, л. 36—38.

нейната организация. Възникна само известно недоволство от страна на цанковистите в Пловдив, Пазарджик и Станимака (Асеновград), но то се дължеше по-скоро на лични, местни съперничества и противоречия, отколкото на принципни[47].

На 11, 12 и 13 декември 1899 г. в София се състоя Първият конгрес на цанковистката партия, на който тя прие името Прогресивно-либерална [48]. Според партийния орган в. „България“ на конгреса присъствували около 1500 делегати. Бяха приети програма и устав на партията, които предварително бяха обсъдени от 30-членна комисия.

В речта си пред делегатите на конгреса партийният лидер д-р Ст. Данев се спря на задачите на партията и средствата, с които те могат да бъдат разрешени, разгледа въпроса за необходимостта от развитието на производителността на селското стопанство, индустрията, занаятите и търговията и изобщо на основните въпроси, залегнали в партийната програма.

Според приетия от конгреса устав основната организационна единица на Прогресивнолиберална партия беше либералната дружина, която се създаваше в градове и села. Тя се ръководи от местно бюро начело с председател, подпредседател, деловодител и членове. Организацията на партията следваше административната структура на страната. Общинските и околийските бюра, в състав от 3 до 10 членове, бяха подчинени на Централното бюро (чл.9, 10, 13). Последното осъществяваше общото ръководство. То се избираше от конгреса и даваше отчет пред него. Състоеше се от 12 действителни и неопределен брой почетни членове (чл. 4, 5, 7). На Първия конгрес за почетни членове бяха избрани Др. Цанков и М. Балабанов. За решаване на особено важни въпроси се свикваше Върховният комитет, който заседаваше съвместно с Централното бюро (чл. 6). Докато членовете на ЦБ трябваше да имат за постоянно местожителство София, членовете на Върховния комитет можеха да живеят и в провинцията. Уставът регламентираше периодичното свикване на партийни конгреси. Това трябваше да става с постановление на Върховния комитет[49].

В приетата от конгреса програма бяха залегнали проповядваните дотогава начала: „възтържествуване на народния суверенитет“, защита на социалноикономическите интереси на народа и водене на външна политика в тясна и неразривна дружба с Русия[50]. Сега тези програмни искания бяха дешифрирани, като се посочваха мерките, които трябваше да се вземат за тяхното осъществяване. Между тях особено място заемаха въпросите за подсигуряване свободата на изборите; независимостта на съдебните власти; пълна административна независимост на общините, като на държавата се предоставяше само финансовият контрол; изравняване заплатите на служещите в гражданското и военното ведомство; постъпване на служба с конкурс; коренна реформа на образованието въз основа на професионалното обучение; осигуряване на редовното изплащане на заплатите на учителите, и др. Програмата засягаше широко и стопанската област с искането за икономии в разходния бюджет, като се посочваха и мерките, които трябва да се вземат за реализирането на тези икономии; за изработване на нова митническа тарифа, сключване на търговски договори, с които да се запазят занаятите и индустрията от конкуренцията и се открият нови пазари за селскостопанските произведения; равномерно разхвърляне на поземм-

---

[47] НБКМ — БИА, ф. 15, а. е. 1751, л. 7—8, л. 11—13; а. е. 1767, л. 3—4.

[48] В. Т. Велчев твърди, че името на партията се образувало от името на цанковистката — Либерална, и името на тяхната група, която по заглавието на в. „Прогрес“ се наричаше „прогресисти“ — ЦДИА, ф. 249, оп. 1, а. е. 42, л. 38.

[49] НБКМ—БИА, ф. 15, а. е. 1848, л. 5—8; Първий конгрес на Прогресивно-либералната партия. 11—13 декември 1899, С., 1900.

[50] Първий конгрес на Прогресивно-либералната партия. . .

ления данък; създаване на земеделски синдикати и взаимоспомагателни дружества, и т. н. Не беше пренебрегнат и въпросът за подобряване на боевата способност на българската армия[51].

Тази програма обещаваше осъществяването на някои по-радикални преобразования. В годините на стопанската криза, която страната изживяваше в края на XIX и началото на XX в., тези предложения можеха да доведат до някакъв изход от кризата. В същото време те неизбежно щяха да привлекат вниманието на избирателите, да спечелят привърженици. И макар че обичайно явление беше поднасянето на щедри обещания, все пак програмата на Прогресивнолиберална партия се отличаваше със своята конкретност, с умението да засегне най-наболелите въпроси.

* * *

Така се очерта началото на подема в идейното и организационното развитие на партията. Тя не само успя да преодолее кризата, но можа да се включи по-активно и резултатно в политическата борба. Свидетелство за нарасналия й авторитет и влияние в страната бяха резултатите от изборите за XI ОНС през януари 1901 г., в които Прогресивнолиберална партия спечели 38 депутатски места и застана начело на управлението на страната първоначално в коалиция с Демократическата партия, а малко по-късно и самостоятелно.

[51] Пак там.

РУСКО-ТУРСКИ ОТНОШЕНИЯ В КРАЯ НА XVIII В.

Тамара Стоилова

Икономическото и социално-политическото развитие, както и стратегическите интереси на Руската империя през XVIII в. обуславят необходимостта ѝ от излаз на Черно море. Този проблем става особено актуален през втората половина на века. Постепенно назряват условията за водене на активна политика спрямо Османската империя, плановете за която изкристализират в своя завършен вид през 60-те години, т. е. по времето, когато Екатерина II поема управлението в свои ръце. Ако Петър I прозира необходимостта от излаз на южните морета, Екатерина II, амбициозна и дейна, успява да осъществи неговата идея, възползвайки се от благоприятната обстановка. Към комплекса от причини, довели до Руско-турската война от 1768—1774 г., безспорно трябва да се постави и решителната позиция на Турция, недопускаща изпълнението на руските замисли.

В двустранните отношения, за да бъдат те докрай разбрани, трябва да се потърси и мястото на европейските сили. Ролята, която те играят в Европейския Югоизток, в голяма степен влияе както върху политиката на Русия, така и върху тази на Турция. Независимо от съпротивата на Портата и Европа Русия успява да намери своето място в международните отношения и категорично да постави условията си. Войната от 1768—1774 г. и подписаният в Кючук-Кайнарджа договор променят не само двустранните отношения на Русия и Османската империя. Русия твърдо слиза на юг, заставяйки и Турция, и западните сили да се съобразяват с нейните интереси. Променя се цялата система от международни отношения, съществувала до този момент в Югоизточна Европа. В тази връзка Кючуккайнарджийският договор трябва да се има предвид като резултат от победата на Русия във войната от 1768—1774 г. и като непрестанно действуващ катализатор на руско-турските отношения през 70-те години на XVIII в. (а и по-късно независимо от последвалите го официални договорености, които го потвърждават и допълват), определящ мястото им в европейските междудържавни отношения.

Тежките за Портата условия на Кючуккайнарджийския мир я принуждават да търси начини те да бъдат ако не отменени, то поне заобиколени. Първоначално Турция постига успех в това отношение. Извънредното пратеничество на княз Н. В. Репнин не успява да реши множеството проблеми, възникнали в резултат на упоритата турска съпротива при поставяне на въпроса за изпълнение на мирния договор[1]. Мисията на княз Репнин решава своята непосредствена

[1] За извънредното руско пратеничество в Цариград през 1775—1776 г. и опитите да се решат проблемите в руско-турските отношения непосредствено след войната вж. Т. Стоилова, За руско-турските отношения след войната от 1768—1774 г., Исторически преглед, 1982, кн. 1, с. 59—68.

задача — размяна на ратифициращите мирния договор документи, но не успява да регулира руско-турските отношения. Борбата на двете империи продължава около условията на Кючуккайнарджийския договор, засягайки неговите основни положения[2].

Настоящото изследване обхваща периода след ратифицирането на мирния договор от 1774 г. до подписването на потвърждаващата го Изяснителна конвенция от 1779 г. — време, в което Русия се стреми да постави трайно своите отношения с Турция на основата на договореностите в Кючук-Кайнарджа. Кримският въпрос, условията на руското корабоплаване и търговия по Черно и Средиземно море, макар и намерили конкретно решение с мирния договор, остават основни проблеми на руско-турските отношения през втората половина на 70-те години на XVIII в. Разкриването им и борбата около тяхното решаване е задачата, която авторът си поставя тук.

Значимостта на проблема за руско-турските отношения в периода след войната от 1768—1774 г. се определя от централното място, което те заемат във вече окончателно оформената международна система от отношения, известна като Източен въпрос. Това е времето, в което се потвърждават настъпателните тенденции в политиката на Руската империя, както и нейната конкретна определеност през последната трета на XVIII в. Не по-малко определена и активна е и позицията на Османската империя през този период. Но отчаяната ѝ съпротива и всевъзможните политически, дипломатически и военни ходове не довеждат до желания от нея резултат. Турция остава в положението на губеща страна.

Изучаването на Източния въпрос е традиционно в руската дореволюционна историография и е обусловено от важността на близкоизточното направление на руската външна политика. На руско-турските отношения в разглеждания от нас период обаче не е отделяно специално място, а и това, което е споменато, нерядко страда от тенденциозност и прояви на национализъм[3].

Нов етап в изучаването на външната политика на Русия през последната трета на XVIII в. са работите на съветските историци. Но разглеждайки интересуващите ни проблеми между другото, в обобщаващ обзорен преглед или кос-

---

[2] Положенията в Кючуккайнарджийския договор, на основата на които се пораждат и проблемите в руско-турските отношения през разглеждания период, са дадени накратко в текста на предлаганата разработка. Цялостно Кючуккайнарджийският договор е публикуван в монографията на Е. И. Дружинина, Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года, М., 1955, Приложение № 3, с. 349—360.

[3] С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, кн. XV (т. 29), М., 1966. — Дополнения. Обзор дипломатических отношений русского двора от Кючук-кайнарджийского договора по 1780 год; Д. Н. Бухаров, Россия и Турция от возникновения политических между ними отношений до Лондонского трактата 13 марта 1871 г., СПб, 1878; В. Уляницкий, Дарданеллы, Босфор и Черное море в XVIII веке, М., 1883; Ф. Ф. Лашков, Шагин Гирей, последный крымский хан. Исторический очерк, Киевская старина, т. 16, 1886, с. 37—80; А. Терехов, Исторический очерк движения России на Балканский полуостров, СПб, 1888; Д. И. Багалей, Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. Исторический этюд, Киев, 1889; В. Смирнов, Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII веке, до присоединения его к России, Записки Одеского общества истории и древности (по-нататък: ЗООИД), т. 15, 1889, с. 152—404; В. Теплов, Русские представители в Царьграде 1496—1891, СПб, 1891; С. Жигарев, Русская политика в Восточном вопросе. Ея история в XVI—XIX веках. Критическая оценка и будушия задачи. Историко-юрилический очерк, т. I, М., 1896; В. С. Иконников, Значение царствования Екатерины II, Киев, 1897; Н. В. Креницын, Восточный вопрос на почве его истории и политики. СПб, 1900; А. Маркевич, Краткий очерк деятельности генерала А. В. Суворова в Крыму, Известия Таврической ученой архивной комиссии (по-нататък: ИТУАК), т. 31, 1901, с. 1—26; А. А. Гирс, Россия и Ближный Восток. Материалы по истории наших сношений с Турцией, СПб, 1906; Е. Загоровский, Организация управления Новороссией при Потемкине в 1774—1791 годах, ЗООИД, т. 31, 1913, с. 52—82; Б. Э. Нольде, Внешняя политика. Исторические очерки, Петроград, 1915; B. Nolde, La formation de l'Empire Russe. Etudes, notes et documents, II, Paris, 1953.

вено, те не анализират тенденциите в развитието на тези отношения като цяло[4]. Слабо са застъпени и икономическите връзки на Русия в Черно и Средиземно море. Недостатъчно е осветлен въпросът за Турция като активна страна в руско-турските и международните отношения. Общите положения и изводи в работите на съветските историци не предизвикват възражения, но те са недостатъчно пълни и конкретни за руско-турските политически и икономически връзки през 70-те години на XVIII в., както и през цялата му последна трета.

Това поставя задачата да се даде по-пълна картина на отношенията между Русия и Османската империя в посочения период, да се хвърли светлина върху политическите и икономическите аспекти на тези отношения, останали засега до голяма степен извън вниманието на историците. Актуалността на темата, целите и задачите на изследването се определят от значението, което руско-турските отношения имат за развитието на международното положение в Югоизточна Европа, оказвайки силно влияние и върху съдбата на балканските народи.

Темата е разработена върху архивен и публикуван документален материал. Прегледан е руският печат от интересуващия ни период, както и отделни издания от това време. Уточняването на някои факти и възпроизвеждането на конкретния ход на руско-турските отношения и тяхното място в международния живот е направено и въз основа на проучената литература.

* * *

С Кючуккайнарджийския мирен договор Русия ясно и категорично поставя условията си на Турция, която обаче не показва особено усърдие в изпълнението на договореностите. Но бавността в действията на Портата и неизпълнението на мирния договор от нейна страна, преди всичко спрямо Крим, не може да се обясни единствено с желанието да се заобиколят условията на договора. Не по-малко значими са и обективните причини, които заставят Портата да

[4] Итоги и задачи изучения внешней политики России. Советская историография, М., 1981: А. Е. Мачанов, Борьба царской России и Турции за обладание Крымским ханством, Симферополь, 1929; Е. В. Тарле, Екатерина Вторая и ее дипломатия, М., 1945; К. В. Базилевич, О Черноморских проливах (Из истории вопроса), М., 1946; Н. И. Кортуа. Западная Грузия в конце XVIII в. в борьбе с турецкими захватчиками и ее присоединение к России, Л., 1953, Автореферат; Е. И. Дружинина, Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года, М., 1955; Северное Причерноморье в 1775—1800 гг., М., 1959; А. М. Станиславская, Русско-английские отношения и проблемы Средиземноморья (1798—1807), М., 1962; О. П. Маркова, Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII в., М., 1966; И. С. Достян, Россия и балканский вопрос. Из истории русско-балканских политических связей в первой трети XIX в., М., 1972; Основные этапы и особенности политики России на Балканах в последней трети XVIII в. до 1830 г., — В: Международные отношения на Балканах, М., 1974, с. 5—38; Les échanges commerciaux par la mer Noire et les Détroits pendant le XVIIIe et la première partie du XIXe siècle — „Istanbul à la fonction des cultures balkaniques, méditerranéennes, slaves et orientales, aux XVIe—XIXe siècles", Bucarest, 1977, p. 313—321; Особенности политики России в отношении отдельных балканских народов (конец XVIII — первая половина XIX в.).—В: Славяне в эпоху феодализма, М., 1978, с. 239—248; Г. С. Гросул, Дунайские княжества в политике России 1774—1806, Кишинев, 1975; И. В. Семенова, Россия и освободительная борьба молдавского народа против оттоманского ига в конце XVIII в., Кишинев, 1976; А. П. Бажова, Русско-черногорские политические связи и начало государственной организации Черногории в XVIII в. В: Международные отношения и внешняя политика СССР. История и современность, М., 1977, с. 173—186; Русско-югославянские отношения во второй половине XVIII в., М., 1982; В. Г. Тартарашвили, Дипломатическая борьба между Россией и Турцией вокруг Кючук-Кайнарджийского договора в 1774—1779 годах, Тбилиси, 1970, Автореферат; В. И. Синица, Балканский вопрос во внешней политике России (1768—1774 гг.), Минск, 1974, Диссертация; Т. М. Феофилактова, Северо-Западный Кавказ во внешней политике России во II половине XVIII века, Ростов на Дон, 1975, Автореферат; Докладите на Н. Тодоров, Е. И. Дружинина, И. С. Достян, Г. Л. Арш, Ц. Генов, Р. Боев, публикувани в Etudes balkaniques, 1975, 2, p. 74—127; Г. А. Сибирева, Неаполитанское королевство и Россия в последней четверти XVIII в., М., 1981.

задържа не само изпълнението, но и обнародването на трактата. Това, от една страна, ѝ предоставя възможност да го тълкува съобразно своите интереси[5].

През втората половина на 70-те години на XVIII в. обстановката в Османската империя се характеризира с нестабилност, неумела вътрешна политика, парични затруднения и несъгласуваност между турските управници, отсъствие на международен и вътрешен авторитет на правителството[6]. Ако към това се прибави и неуспешната външна политика и по-конкретно кримският проблем и руско-турските отношения с техния комплекс от нерешени проблеми, не е трудно да си представим цялостната несигурност на положението, в което се оказва Портата. Руският представител в Цариград А. С. Стахиев вярно схваща обстановката и отбелязва причините за критичното положение на страната. През лятото на 1776 г. той пише в Петербург, че султанът малко се интересува от управлението на страната, а министрите използват властта си за користни цели, откъдето произтичат и всички неуредици в правителството. В Дивана се оформят две групировки — военна и антивоенна, между които се води непрекъсната борба не само за методите на действие спрямо Русия, но и за властта[7].

Голямо влияние върху руско-турските отношения оказва разположението на международните сили. Отношенията на Русия с голяма част от европейските държави са свързани с развитието и осъществяването на руските интереси на юг в политически и икономически план.

Териториалните претенции на Австрия спрямо Османската империя, стремежът ѝ да търгува по море и нуждата от съюзник в борбата с Прусия за баварското наследство правят виенското правителство съюзник на Русия в Цариград[8]. В същото време започва постепенно влошаване на руско-пруските отношения.

През този период са противоречиви отношенията на Русия с Франция и Англия. Политическото и военното съперничество на Англия и Франция във войната за независимост на Северна Америка довежда до влошаване и на положението в Средиземно море, което става арена на каперски действия между двете враждуващи страни. И двете се опитват да спечелят Русия на своя страна. Франция се съгласява да съдейства за помиряване на Портата с Русия и заедно с нея става гарант за устройството на германските държави. В същото време тя подчинява политиката си спрямо Турция на икономическите си интереси, което я противопоставя на Русия. В Петербург оценяват Франция като противник, който навсякъде, включително и в турската столица, действува във вреда на Русия. От друга страна, активността на руското правителство и извоюва-

---

[5] Архив внешней политики России, фонд Сношения России с Турцией (по-нататък: АВПР, ф. СРТ), д. 476, л. 9; д. 479, л. 5, 12.

[6] АВПР, ф. СРТ, д. 473, л. 17, 52; д. 475, л. 18, 27; д. 476, л. 3—4, 78. За вътрешното положение на Турция подробна информация дават Санктпетербургские ведомости и Московские ведомости от 1776—1779 г. (по-нататък: СПбВ и МВ); вж. Г. Л. Арш, Албания и Эпир в конце XVIII — начале XIX в., М., 1963.

[7] Стахиев характеризира мюфтията и капитан паша като непримирими противници на Русия. Според него великият везир предпочита спокойствието и невинните забавления. Рейс-ефенди и драгоманинът на Портата са „хора, надарени с разум" и предпочитат „доходната търговия пред всякакви военни добиви" (АВПР, ф. СРТ, д. 480, л. 25); АВПР, ф. СРТ, д. 476, л. 1; д. 480, л. 52, 99; Письмы господаря Григория Гики, фельдмаршалу графу П. А. Румянцеву и его Г. А. Потемкину-Таврическому, 1777—1783 годов, ЗООИД, т. 13, 1883, с. 125; СПбВ, 1777, 15 септември; 1778, 10 април, 18 май, 22 май, 8 юни, 6 ноември, 18 декември; 1779, 28 май; 1780, 14 януари; МВ, 1778, 21 април, 30 май, 2 юни, 9 юни, 21 ноември, 26 декември.

[8] Архив князя Воронцова, т. 26, М., 1880 (по-нататък: Архив. . .), с. 111—112, 132, 140—142; СПбВ, 1776, 24 юли; 1777, 28 април, 23 юни; 1779, 10 юни; МВ, 1777, 5 май, 11 юли; 1778, 10 март; 1779, 11 септември; М. Ф. Шугуров, Император Иосиф II в России 1780, Русский архив, кн. 1, 1903, с. 7.

ните от него международни позиции заставят версайския двор внимателно да следи вътрешното състояние и да се интересува от плановете на Русия[9].

Съюзът между Англия и Русия също се оказва невъзможен. Нестабилното положение на Англия в Европа и Северна Америка и силната позиция на Франция в Средиземноморието карат руското правителство да бъде предпазливо спрямо английските предложения. Русия не желае да воюва против Франция, а Англия не иска да приеме поставеното от Русия условие за съюз — подкрепа в евентуална война срещу Турция[10].

Руско-турските отношения като част от европейската политическа обстановка са повлияни от международното положение. При решаване на някои основни проблеми на своите взаимоотношения правителствата на двете империи са принудени да се съобразяват с него. В същото време заетостта на европейските държави е важен фактор, който позволява на Русия да преследва своите интереси и да защищава правата си, получени в Кючук-Кайнарджа. Основният проблем на руско-турските отношения, от решаването на който зависят всички останали, е кримският.

Независимостта на Крим въпреки официалното ѝ признаване предизвиква недоволството на Портата. От една страна, новото положение на Крим не позволява турска намеса във вътрешните работи на ханството, което означава и загубване на стратегическото превъзходство в Черно море. От друга страна, вероятно турското правителство прозира целите на Русия, за която независимостта на Крим е една прелюдия към неговото присъединяване. Погледнато от руски позиции, полученото от Русия право на свободно търговско корабоплаване в турски води и учредяването на консулства в турските владения би било от реална полза само след присъединяването на Крим и подчиняването на татарските орди. Следователно решаването на кримския проблем е необходимо условие за руското закрепване на черноморското крайбрежие и за развитието на руското корабоплаване и търговия в Черно и Средиземно море[11].

Намерението на Русия да присъедини Крим проличава още в условията на мирния договор. С обявяването на кримската независимост се премахва възможността за турска намеса в ханството. Преминалите в руско владение Керч, Еникале, Кинбурн, Кабарда ограждат плътно Крим и предоставят на Русия военно и възможност за търговско преимущество на Източното Черноморие, което би позволило и осъществяване на основната цел спрямо полуострова.

Значимостта на кримския проблем през втората половина на 70-те години на XVIII в. слага отпечатък върху цялата балканска и черноморска политика на петербургския двор. В периода на т. нар. му „независимост" Крим е арена на активно руско-турско противоборство, което се отразява върху всички останали проблеми. Рапортите на руските военачалници в черноморските области и донесенията на руския посланик в Цариград А. С. Стахиев създават сравнително пълна картина на руско-турските отношения по кримския въпрос. Основните събития и проблемите, които Русия трябва да решава в Крим, са свързани и с действията на самите татари, но преди всички с тези на Турция. Нежеланието на Портата да изпълни своите задължения, наличието на турски войски в татар-

---

[9] Архив. . . , с. 142; А. И. Маркевич, Письмо императрицы Екатерины II генерал-прокурору князю Вяземскому, ЗООИД, т. 20, 1897, с. 20, 21; СПбВ, 1977, 6 януари; 1778, 2 март; 1779, 16 август; МВ, 1779, 28 август, 14 декември; М. Ф. Шугуров, пос. съч., с. 7, 9.

[10] АВПР, ф. СРТ, д. 481, л. 22—25, 81—82; Архив. . . , с. 143, 156; Русский архив, 1866, с. 584, 588, 592, 593; СПбВ, 1777, 28 февруари; 1779, 16 юли, 6 август; Сборник русского исторического общества (по-нататък: Сб. РИО), т. 19, 1876, с. 522.

[11] Л. Добров, Южное славянство, Турция и соперничество европейских правительств на Балканском полуострове. Историко-политический очерк, СПб, 1879, с. 545—546.

ските области и нападенията на кримския хан Девлет-Гирей (протеже на Портата) срещу пограничните крепости[12] заставят руското правителство да действува със сила. През октомври 1776 г. първият руски министър граф Н. И. Панин предлага да бъде превзета Перекопската крепост, принадлежаща според договора на татарите — стъпка, необходима за възстановяване на нарушеното от Портата равновесие и за решаване на кримския въпрос. Предложението е одобрено от императрицата[13] и през ноември командващият кримските и кубанските войски А. Суворов получава заповед да тръгне към Крим[14].

Задълбочилите се противоречия по кримския проблем довеждат до военни действия на полуострова. С превземането на Перекоп Русия получава ново териториално преимущество и по-добри позиции в случай на война. От друга страна, тя демонстрира военна готовност в неподходящ за Турция момент, което й дава възможност да се надява на мирно решаване на противоречията.

Вземайки мерки да предотврати турски десант в Крим, Русия активно се намесва и в борбата за ханския престол. С нейна помощ през 1777 г. Шагин-Гирей става кримски хан[15]. Издигайки на престола свой привърженик, Русия се надява на положителни промени в отношенията с Портата. Още повече, че международната обстановка според граф Н. И. Панин е благоприятна за решаване на проблемите, възникнали след превземането на Перекоп. В Цариград преобладава мнението за мирно решаване на руско-турския спор с някои отстъпки от руска страна. Според Панин Портата няма да се активизира, а ще прави всичко възможно за задълбочаване на проблемите и за възможно най-дълго отсрочване на тяхното решаване.

Като има предвид всичко това и съобразявайки се с обичайния за Портата начин на преговаряне, Панин разработва план за по-нататъшни действия. Той предлага първите предложения на Русия да имат ултимативна форма, като от Портата се иска ясен и решителен отговор. Условията на Русия, съобразени с Кючуккайнарджийския договор, се свеждат до запазване на кримската независимост, като се възстанови нарушеното от Девлет-Гирей положение. От страна на Русия се предвижда отстъпка по спорния въпрос за унаследяването на кримския престол, като при това е предложена кандидатурата на руския поставеник Шагин-Гирей. За да бъдат завинаги преустановени противоречията и несъгласията по кримския въпрос, предлага се Портата да признае на Русия правото да поръчителствува свободата и независимостта на татарското ханство, управлявано от самовластни и наследствени ханове. Русия от своя страна ще признае султана за халиф на мохамеданската вяра, което ще запази духовната връзка на Крим с Османската империя.

---

[12] От разговорите на Стахиев с представители на турското правителство става ясно, че положението на Крим не удовлетворява Портата. На преден план отново излиза религиозният въпрос, който е, както винаги, прикритие за други стремежи — унищожаване на татарската независимост, връщане на Еникале, Керч и Кинбурн. Тези промени според Портата са нужни, за да може да се пристъпи към решаване на други въпроси. Но руският посланик смята, че исканията на Портата са увеличени и през май 1776 г. пише в Петербург, че единствено военният конфликт в Азия и безпорядъкът в Албания не позволяват на Портата да действува активно по кримския въпрос. Но тъй като кримските крепости Бендер и Хотин са ремонтирани, а флотът е увеличен, посланикът предполага промяна в поведението на турското правителство (АВПР, ф. СРТ, д. 472, л. 41—50; д. 474, л. 30, 40, 49—50; д. 475, л. 24, 27; д. 481, л. 26—27; Архив. . . , с. 160).

[13] Архив. . . , с. 133—137; Н. Дубровин, Присоединение Крыма к России. Рескрипты, письма, реляции и донесения, т. I, СПб, 1885, с. 77—78.

[14] А. Маркевич, Краткий очерк. . . , с. 2.

[15] Пак там, с. 3, 4; Ф. Ф. Лашков, пос. съч., с. 55; В. Смирнов, пос. съч., с. 311—331; Доказателство за взаимодействието на Шагин-Гирей и руските войски е кореспонденцията му с коменданта на Еникале Бринк. — В: Чтения в императорском обществе истории и древности российских, кн. 1, 1876 (по-нататък: ЧИОИДР), с. 113—115.

Според Панин така поставените условия ще бъдат приети от Портата, без да се стигне до военен конфликт. При това се подчертава необходимостта категорично да се иска бързо изпълнение на условията[16]. По този начин още в 1777 г. е направена първата крачка към Изяснителната руско-турска конвенция, но само като едно предложение на руския министър, ненамерило достатъчна гласност. Причините за това трябва да се потърсят преди всичко в създалата се обективна обстановка.

Преди всичко това са проявите на самостоятелност, които има Шагин-Гирей, заел ханския престол с руска помощ. Действията му създават немалко грижи на руските държавни и военни представители в южните области[17]. Независимо от това Шагин-Гирей е най-подходящият за Русия кримски хан. Още повече, че нуждата от него се свежда единствено до възможността в продължение на няколко години Русия да се намесва в живота на полуострова, подготвяйки благоприятна почва за неговото присъединяване.

В същото време въпреки очакванията на Панин Турция започва подготовка за военни действия. Взела преднина в кримските работи, Русия търси начини да не допусне намесата на Портата. През есента на 1777 г. положението става критично. В Крим избухва бунт, а Портата продължава да формира военни части. Това налага подготовка на руските войски за възможни военни действия[18]. За активността на Турция и нейните намерения по отношение на Крим свидетелствуват и действията на турския флот в Черно море[19].

Създадената обстановка поставя нови задачи пред Русия и определя нова стратегия. Опасността от турско и татарско нахлуване по р. Буг през декември 1777 г. я заставя да вземе мерки против евентуален турски десант. Крим, Кубан и Таман са определени като възможен театър на военните действия. Руските войски получават заповед да заемат удобни позиции за прикриване на границите и за нападение срещу татарските орди. Войсковите началници се задължават сами, на място да вземат решения[20], което доказва сложността на положението, за което немалко допринася и бързо сменящата се ситуация на границата и в татарските области.

Русия прави опити да спре Турция и да реши всички недоразумения по дипломатически път, без да отстъпва от условията за независимостта на Крим. Но положението се усложнява и става все по-опасно. Продължаващите през 1778 г. бунтове против Шагин-Гирей в някои от татарските орди и военната подготовка на Турция поставят пред Русия нови конкретни задачи. Преди всичко налага се да се запази боеспособността на руските войски, за да може в случай на необходимост да се предприемат действия против метежниците и турските военни части. Специално място е отделено на кримските християни, които трябва да се изтеглят с руските войски в случай, че те напуснат полуострова[21].

---

[16] Архив. . . ,с. 138—156; Материалы по истории русской армии. Русские полководцы. Документы, т. III, М., 1958 (по-нататък: Материалы. П. А. Румянцев), с. 14—17.

[17] ЧИОИДР, с. 116—123.

[18] Сложността на положението личи от изпратеното на 9 октомври 1777 г. от френския консул в Солун Д'Арази съобщение за неизбежността на руско-турската война. В донесенията от декември с. г. и от 1778 г. се говори за война между Русия и Турция. (N. G. Svoronos, Salonique & Cavalla (1686—1792). Inventaire des correspondances des consuls de France au Levant conservées aux archives nationales, I, Paris, 1951, p. 115, 116, 118); СПбВ, 1777, 27 октомври, 12 декември; МВ, 1777, 10 ноември, 26 декември; Материалы, П. А. Румянцев, с. 36—37.

[19] СПбВ, 1778, 5 януари; МВ, 1778, 17 януари.

[20] Материалы. П. А. Румянцев, с. 51—52; ЧИОИДР, с. 137—139.

[21] ЧИОИДР, с. 135—136, 144—148; Материалы. П. А. Румянцев, с. 61—62; Опис на турски документи за Русия, Полша и Чехия, запазени в Ориенталския отдел на НБКМ, ч. I, С., 1974, с. 48.

При създалото се положение и при увеличаващото се число турски военни кораби в Черно море (през януари — 15, през април — 20, без да се броят малките въоръжени съдове)[22], за да запази позициите си, Русия е принудена да поддържа бойна готовност на армията, като едновременно започва и строеж на нови укрепления, което продължава и след възстановяването на относително спокойствие в Крим[23]. За закрепване на позициите в новопридобитите земи с императорски указ от 25 юни е постановено построяването на гр. Херсон на мястото на полуразрушено татарско укрепление[24]. На 2 юли, оценявайки положението като опасно за мира, Екатерина II изпраща рескрипт до Румянцев да бъде подготвено завладяването на Очаков. Едновременно се предвиждат преговори с Турция за запазване на мира, които, макар и безрезултатни, биха дали на Русия време да приведе в добро състояние черноморските си сили. Посочва се необходимостта от построяване на крепост и корабостроителница в Лимана. За строежа на кораби трябва да започне спускането на дървен материал по Днепър. Отделено е място на отношенията с Полша и Австрия, от поведението на които в немалка степен зависят руско-турските отношения в бъдеще[25].

Демонстрирайки сила и военна готовност, Русия постига положителен за себе си ефект. Противодействието на Турция е сломено, още повече, че все по-належаща и неотложна за нея става необходимостта да се набавят пари, амуниции, продукти, да се попълнят войсковите части. Портата е принудена да се съобразява с Русия, войските на която овладяват положението в Крим. Конфликтът завършва с договореност в тримесечен срок всички руски и турски войски да напуснат Кримския полуостров. И двете страни изпълняват това условие, но на границата с Крим за поддържане на спокойствието остават руски войски[26]. За облекчаване на непосредствените контакти между Русия и Крим се откриват пощенски станции. За тяхното ползуване е упълномощен А. Суворов, командващ кримските и кубанските войски.

По такъв начин Русия подготвя основата на следващи действия, гаранция за успеха на които е активността на военните в мирновременния период. Макар че на този етап присъединяването на Крим не влиза в руските планове, в недалечно бъдеще то стои като неотложна задача, ясно осъзната от руското правителство и преди всичко от Г. А. Потьомкин като специалист в южните дела и натоварен с устройството на новопридобитите земи на юг. Присъединяването на Крим е важна крачка към пълното осъществяване на руските планове в Черно и Средиземно море през последната трета на XVIII в.[27], а това обяснява стремежа на Русия да запази позициите си и спокойствието на полуострова.

Затвърдила военните си позиции след кримските събития през 1777—1778 г., Русия нанася допълнителен удар с преселването на кримските християни — събитие с голямо икономическо и политическо значение. Напълно основателно Е. И. Дружинина твърди, че тъй като християнското население е основната трудова част на полуострова неговото преселване „означавало икономическо отслабване на ханството и поставяло Крим в пряка зависимост от Русия“. Това прави разбираемо недоволството на хана и реакцията на Турция, която

---

[22] СПбВ, 1778, 23 март, 25 май; МВ, 1778, 4 април, 6 юни.

[23] Материалы. П. А. Румянцев, с. 74; ЧИОИДР, с. 139, 141, 157.

[24] П. И. Белавенц, Генерал-цейхмейстер морской артиллерии Иван Абрамович Ганнибал, ЗООИД, т. 23, 1901, с. 6.

[25] Материалы. П. А. Румянцев, с. 74—76.

[26] ЗООИД, т. 13, с. 126; П. А. Иванов, Из дел Московского отделения архива Главного штаба, ИТУАК, т. 19, 1893, с. 24, 25; Ф. Ф. Лашков, пос. съч., с. 64; B. Nolde, La formation. . . , p. 141.

[27] Ф. Ф. Лашков, пос. съч., с. 64—65.

обаче, силно впечатлена от останалите събития, е принудена да направи компромиси. Организирането на преселването е възложено на Суворов, което е още едно доказателство за голямата роля на армията в произтичащите събития, а също гаранция за успеха на акцията. За извеждане на християните от Крим с императорска заповед са отпуснати 100 000 рубли. Повече от 31 000 кримски християни са преселени на азовския бряг, където около Мариопол възниква гръцка колония, а около Нахичеван — арменска. Тези действия са в съгласие и с колонизаторската политика на Русия[28].

В края на 1778 — началото на 1779 г. положението в Крим силно безпокои и Турция, и Русия[29]. За утвърждаване на постигнатите след събитията от 1778 г. споразумения и за да бъдат поставени на трайна основа политическите и търговските отношения на Русия с Крим, необходимо става сключването на специален договор.

* * *

Тъй като в периода 1776—1779 г. кримският въпрос е основен и определя развитието на руско-турските отношения, и двете страни отделят по-малко внимание на останалите проблеми. Това, разбира се, не намалява значението им в комплекса от взаимоотношения и връзки през изследвания период. С особена сила то важи за руската търговия в Черно и Средиземно море. Получила реална възможност за развитие в резултат на успешната война против Турция, търговията заема немаловажно място в общия процес на руското проникване на юг и преди всичко в Османската империя, като показва и степента на икономическите възможности на Русия, и стремежа за тяхното развитие.

Член 11 от Кючуккайнарджийския договор позволява на руските кораби свободно и безпрепятствено да плават в турски води, свободно да преминават черноморските проливи, да хвърлят котва във всички турски пристанища. Портата дава възможност на руските поданици да търгуват по суша, море и по р. Дунав. При това те получават правата на привилегированите в търговията с Турция французи и англичани. На руските търговци се гарантира свобода и безопасност и неограничено време на престой. Турските поданици получават правото да търгуват в руските владения при същите условия и заплащане на равни мита[30]. По този начин Кючуккайнарджийският договор предлага основата, върху която впоследствие да се развиват руско-турските търговски отношения при изгодни за двете страни условия.

Търговията на Русия с Турция би била възможна при наличието на достатъчна икономическа база. Същевременно трябва да се отчете интересът на чуждите търговци към руския пазар, който предлага възможности за пласиране на стоки. По този начин би могъл да се осъществи двустранен стокообмен, който е особено полезен за Русия като част от мероприятията за модернизиране на империята. Във връзка с това се издават немалко закони, които помагат за развитието на търговията и за създаването на условия за това чрез определена система на стокообмен и митнически отношения. Направените първи стъпки през втората половина на 70-те години показват, че през този период се проучват възможностите, предлагани от черноморската търговия.

През февруари 1775 г. — няколко месеца след подписването на мирния договор и ратифицирането му от руската императрица, са уточнени някои ос-

[28] Материалы. П. А. Румянцев, с. 78—80; ЗООИД, т. 13, с. 124, 125; ЧИОИДР, с. 158; Ф. Ф. Лашков, пос. съч., с. 64; Е. И. Дружинина, Кючук-Кайнарджийский мир, с. 328; B. Nolde, La formation. . . , p. 140—152.

[29] ЧИОИДР, с. 142—143; Опис на турски документи. . . , с. 48.

[30] Е. И. Дружинина, Кючук-Кайнарджийский мир, Приложения, с. 352—353.

новни положения, необходими за развитието на търговията. Към Колегията на външните работи са учредени Главна канцелария за митата и Комерц колегия, които получават правото да изискват митническите плащания — пристанищни и вътрешни — на основата на изработената през 1757 г. митническа тарифа и потвърждаващата я с незначителни изменения тарифа от 1766 г. Към киевската губернска канцелария е учредена гранична митница във Васильков[31]. За интереса към турския пазар и в същото време за желанието да бъде популяризирана южната търговия говорят появилите се в руския печат сведения за възможностите, които предоставя южната търговия[32].

Всичко, което е направено в този най-ранен следвоенен период, трябва да се отчете като временна мярка, необходима за началното развитие на търговските отношения. Стремежът към южните пазари изисква приемането на обмислени и разработени закони, съобразени с руските цели и съществуващото в средиземноморската търговия положение. Към разработването им се пристъпва почти веднага след края на войната. Още на 19 януари 1775 г. граф Е. Миних, бъдещ президент на Комерц колегията, получава поръчение да състави тарифа за внасяните и изнасяните стоки в черноморските пристанища, а също и указания за „предпочитаните“ стоки, с които да се поощрява вносът от Турция.

Представеният от Миних доклад за правилата на външната търговия при черноморските пристанища е утвърден на 4 август 1775 г. Направен въз основа на статистиката за вноса и износа през 1764—1769 г., докладът е съобразен и с посочените тарифи от 1757 и 1766 г. Основно място е отделено на митата и митниците. Всички руски, турски, левантски и гръцки стоки, превозвани по Черно море, се облагат с ¼ от общоприетото мито. От неспоменатите в тарифата стоки митото се взема на основата на тяхната цена — за всяка рубла 22 копейки (при общоприето 30 копейки). Изнасяните стоки, обмитени веднъж, не подлежат на повторно обмитяване, за избягването на което те се снабдяват с митнически печати или свидетелство. С особени привилегии се ползуват новоприсъединените градове, продуктите от които се пропускат без мито от един град в друг. При тази търговия, за да се избегне задграничният внос и износ, стоките се записват в паспорти. Пристигащите и заминаващите от тези пристанища кораби не плащат т. нар. „ластови“ (т. е. за кораба) облагания. За поощряване на търговията с Турция се разрешава вносът на нефигуриращите в тарифата от 1766 г. копринени материи и материи, обшити със злато и сребро.

Новите граници налагат откриване на митници, карантинни домове и т. н. и съставяне на техния щат. Обоснована е необходимостта от карантинен контрол, за организирането на който се дават указания. Препоръчва се публикуването на специални укази за откриването на пристанищата, митниците и за облагането с мито, като се подчертават направените облекчения в сравнение с петербургското пристанище. За популяризиране на новите положения сред всички търговци в доклада се предлага тарифата да бъде напечатана на руски, гръцки и турски език. Утвърден от императрицата, докладът трябвало да бъде предаден на генерал-губернатора Г. А. Потьомкин за учредяване на пристанища и митници, т. е. да бъде приведен в изпълнение[33].

Докладът на граф Миних налага извода, че тарифата цели въвеждане на определен ред в правилата за търгуване и поощряване на търговията посредством намаляване на митата и някои други положения, залегнали в него. На основата на този доклад на 5 февруари 1776 г. е публикувана „Тарифа за съ-

[31] Полное собрание законов Российской империи, 1830 (по-нататък: ПСЗ), т. 20, с. 59, 61.
[32] Прибавление к МВ, 1775, 1 май; Прибавление к СПбВ, 1775, 19 май.
[33] ПСЗ, т. 20, с. 193—196.

бирането на мита от внасяните и изнасяните стоки в пристанищата на Черно море“ и императорски указ за намаляване на митата върху турските, левантските и гръцките стоки, както и върху изнасяните за Турция руски стоки. Учредени са и първите митници като единствени места, в които стоките се обмитяват според новата тарифа във всякаква използувана валута. По този начин се координират и контролират търговските отношения.

Доказателство за поощряването на южната руска търговия е отстъпката в митата, която получават руските търговци, превозващи стоките си на собствени кораби[34]. С указ от май 1776 г. са утвърдени пристанищните и пограничните митници в Новорусийска и Азовска губерния, предложени от Потьомкин. Потвърждават се привилегиите за търговия с Крим, Влашко, Молдавия и Турция. С особен статут се ползува Екатерининската митница, където пристигат стоки от Турция и Полша. Докато за вноса от Турция е в сила новата тарифа, всички останали стоки се облагат с пълно мито. Специални привилегии ползуват Керч и Еникале, където безмитно се внасят продукти, доставени по Черно море както от Русия, така и от други държави. Управлението на митниците в Новорусийска и Азовска губерния поема Г. А. Потьомкин[35].

Взетите през първите години след Кючуккайнарджийския мир мерки за облекчаване и стимулиране на черноморската търговия са свидетелство както за желанието да бъдат установени и трайно закрепени икономическите връзки с Турция и цялото Средиземноморие, така и за стремежа да бъдат създадени условия за развитието на новопридобитите земи на юг. Създаването на митническите закони е съпроводено с проучване на реалните възможности за търгуване и с конкретни действия за осъществяване на търговски връзки.

Събирането на сведения за турската търговия и по-специално проучването на търговските ѝ отношения с Франция и Англия влиза в задълженията на княз Репнин по време на неговата мисия в Константинопол. За да бъдат изпълнени точно условията на Кючуккайнарджийския договор, според който руските търговци са изравнени по права с френските и английските, от особено значение за руския посланик е да се ориентира в търговските преимущества на Англия и Франция. В тази връзка, подготвяйки се за срещите и разговорите в Цариград, посланикът нарежда на руския представител в турската столица Хр. Петерсон да намери капитулациите на Портата с Франция и Англия за привилегиите на техните търговци[36]. В същото време Франция изразява недоволство по повод предоставената на Русия възможност за търговско корабоплаване в Черно и Средиземно море, след като на нея, стар съюзник на Портата, е отказан достъп до Черно море[37].

През декември 1775 г. княз Репнин съобщава от Цариград, че проблеми около руското търговско мореплаване няма, но недоброжелателното отношение на Портата към другите основни въпроси не позволява по-нататъшни преговори за поставяне на търговските и митническите отношения на основата на договореностите на Портата с Франция и Англия[38]. В същото време опитите да се изнесат в Турция руски стоки, при това некачествени и без конкретни инструкции, натоварени на военен кораб, стават причина за недоволството на населението и турското правителство. Съвсем справедливо княз Репнин посочва вредата от подобни търговски акции[39].

---

[34] Тариф о сборе пошлин с привозных и отвозных товаров при портах Черного моря. Печатан при Сенате 1775 года; Императорски указ от 5 февруари 1776 г. за прилагането на Тарифата. Печатан в СПб, при Сената.

[35] ПСЗ, т. 20, с. 385—387.

[36] Сб. РИО, т. 5, 1870, с. 195.

[37] АВПР, ф. СРТ, д. 444, л. 72.

[38] Сб. РИО, т. 15, 1875, с. 580.

[39] Пак там, с. 435, 473—476, 545.

Независимо от неясната обстановка и някои първи несполуки руската страна не се отказва от по-нататъшни действия. През 1776 г. в Цариград пристигат стоки от Керч и Еникале[40]. В черноморската търговия се включва организираната през 1776 г. руска търговска компания „Сиднев и Жамес"[41]. Започва строителството на фрегати и по този повод вестниците съобщават условията за участие в него. Изброяват се необходимите материали и начинът за доставянето им до устието на Дон[42]. За интересуващите се от търговията с турската столица е публикувана Ведомост за стоките и цените им, за митата, печалбите и търговския път до Цариград[43].

Във връзка с търговията специални наставления получава и руският посланик в Цариград А. С. Стахиев, поел защитата на руските интереси след отпътуването на Н. В. Репнин. Особено интересен и значим е случаят с изпратените от Кронщат кораби за установяване на непосредствена търговска връзка с Италия и турските области. Натоварените в балтийското пристанище 4 кораба заедно с други два руски военни кораба, останали в Ливорно след войната, които щели да бъдат допълнително натоварени там, трябвало да пренесат стоки, предназначени за Цариград, откъдето, отново натоварени, да продължат към Керч. Рескриптът от 5 юли 1776 г., който запознава Стахиев с плана на операцията, уточнява, че приспособяването на военните кораби за търговия и натоварването им на държавна сметка се прави с цел да бъде показана на руските търговци изгодата от търговия на юг и с надежда, че този пример ще бъде последван от тях. Това още веднъж потвърждава желанието на Русия да търгува с Османската империя.

Необходимо е да се отбележи, че изпратените кораби са военни фрегати с военни екипажи. Под предлог, че търговските кораби се нуждаят от защита, единият от шестте кораба пътува в пълна бойна готовност. При това, макар и в некатегорична форма, заповедта за изпращането на руските кораби в Керч се отнася и за този кораб[44]. Следователно Русия настоява за преминаването на кораби от военен тип, с военни екипажи, а единият и в пълна бойна екипировка в Черно море с курс Керч (важна военна крепост, като се има предвид нейното разположение). Друга възможна причина за стремежа да бъдат въведени руски кораби в Черно море е, че по същото време във връзка с кримските събития руско-турските отношения са напрегнати до степен, която прави военният конфликт твърде възможен.

По този начин, макар и под форма на търговия, рейсът на споменатите в рескрипта кораби би могъл да бъде разгледан като опит да се изучат възможностите за преминаване на военни кораби през Проливите. Ако той се отдаде, би могло да се разчита на помощта на тези кораби в случай на необходимост, т. е. на руските войски в причерноморските области. Този факт може да се приеме и като доказателство за стремежа да бъде създаден силен военен черноморски флот, основата на който да положат изпратените кораби.

Но вероятно цариградското правителство забелязва целите на Русия. В разговор със Стахиев рейс-ефенди[45] категорично отказва да пропусне корабите.

---

[40] СПбВ, 1776, 9 август.

[41] В новосъздадената търговска компания, която участвува в черноморската търговия, влизат тулският търговец И. Сиднев и англичаните Джеймс и Итон. По-късно ръководна роля в компанията играе М. Л. Фалеев. — Е. И. Дружинина, Северное Причерноморье, с. 144.

[42] Прибавление к МВ, 1776, 1 април.

[43] Прибавление к МВ, 1776, 24 юни.

[44] С. М. Соловьев, пос. съч., с. 225—226.

[45] Рейс-ефенди — един от тримата главни помощници на великия везир (глава на султанското правителство), държавен секретар, началник на трите канцеларии на Портата, от 1699 до 1836 г. глава на ведомството, ръководещо външните работи, консултант по международните въпроси.

За оправдание на своя отказ той се позовава на недоволството на чуждите търговци в турската столица, които наблягат на факта, че Русия изпраща военни, а не търговски съдове[46].

Вероятно трябва да приемем варианта, че под формата на търговска операция, подготвена и осъществена за държавна сметка, Русия преследва военни цели. Но имащ пряко отношение към Керч и Черно море, случаят е интересен и във връзка със средиземноморската търговия. Кораби, тръгнали от северните руски пристанища, трябвало да влязат в Черно море. Това вече е опит да се използува водният път за търговски връзки на северните и южните пристанища и търговски центрове. За съжаление няма сведения за превозваните стоки.

Започнала неуверено, черноморската търговия постепенно набира скорост и става все по-популярна. Нерядко периодичният печат публикува сведения за пристигащите и заминаващите кораби, за пренасяните стоки и други свързани с развитието на търговията новини. Съобщените данни за 1777 г. дават основание да се заключи, че руските търговски кораби, минаващи през Цариград, правят курсове главно между Архипелага и Таганрог, но част от корабите хвърлят котва и в други пристанища. Особено често се споменава Еникале.

Недостатъчните данни не позволяват да се определи точното число на руските търговски кораби, пристигащи и заминаващи от черноморските пристанища. Често се споменава корабът „Княз Вяземски", собственост на руската търговска кампания „Сиднев и Жамес", който осъществява постоянна търговска връзка между Цариград и Таганрог. Отбелязан е рейсът на кораба „Княз Потьомкин", натоварен в Англия, който преминава Проливите и се отправя към Еникале. Превозваните за Черноморието стоки са английски, холандски и левантски — главно пароски мрамор, кафе, памучни тъкани[47].

През 1778 г. руското правителство усилено работи върху създаването на черноморски флот. В Цариград се открива руска търговска кантора, за нуждите на която е закупен английски търговски кораб[48]. Данните за черноморската търговия през този период определено говорят за преобладаващата роля на старите азовски пристанища, конкретно на Таганрог[49]. Явна е в същото време необходимостта от черноморски пристанища и корабостроителници. Първите крачки в това отношение са направени. За правилно отношение, разбиране на необходимостта и определен стремеж да се строят пристани и корабостроителници на черноморския бряг говори едно писмо на императрицата до Потьомкин: „Що се отнася до Херсон, на мен ми е все едно къде ще бъде той, стига да бъдат строени кораби"[50]. Необходимостта от руски пристанища се диктува не само от търговските интереси, но и от желанието за цялостно стабилизиране на руските позиции на северния черноморски бряг, без което и самата търговия по Черно море би била невъзможна.

Основните политически и икономически отношения през периода 1776—1779 г. очертават тенденциите в политиката на Русия спрямо Турция, политика, която, основана на мирния договор, преследва все по-голямо разширяване на политическия и икономически обхват на юг. В същото време периодът 1776—1779 г. ни дава достатъчно материал и за интересите и стремежите на Османската империя. Потвърждение на основните тенденции в руско-турските отношения в периода 1776—1779 г. са и останалите, макар и не толкова значими, проблеми.

---

[46] С. М. Соловьев, пос. съч., с. 226—227.

[47] МВ, 1777, 7 април, 27 юни, 14 юли, 5 декември; 1778, 21 февруари; СПбВ, 1777, 16 юни, 4 юли, 24 ноември; 1778, 9 февруари.

[48] Н. Дубровин, пос. съч., т. II, 1886, с. 87—88.

[49] През 1779 г. в таганрогското пристанище е построен и изпратен с руски стоки в Смирна корабът „Принц Константин". — В: СПбВ, 1779, 6 декември.

[50] Сб. РИО, т. 27, 1880, с. 166.

На първо място това е въпросът за изплащането на наложените от мирния договор контрибуции. Често водените преговори по този въпрос са неуспешни и причините трябва да се търсят не само в нежеланието на Портата да изпълни задълженията си, но и в невъзможността да бъде набавена необходимата сума. Турското правителство прибягва до различни финансови операции, които са свидетелство за тежкото състояние на хазната и обясняват затрудненията на Портата при изплащането на контрибуциите[51].

Трудности се срещат и при решаване на въпроса за пленниците. Портата демонстрира изпълнение на задълженията си спрямо руските пленници, като при това отправя обвинения за недобросъвестно отношение от страна на Русия към пленените турски поданици[52]. Във връзка с освобождаването на руските военнопленници на държавна сметка са приведени направените от пленените руски офицери дългове[53].

По-сложен се оказва въпросът за амнистирането на турските поданици, участвували във войната на руска страна. Осакатеният вид, в който Портата обнародва амнистията, не включва морейските жители, главни участници във войната на руска страна. Редица факти говорят за преследване и жестока разправа с участниците в руската армия, включително и венециански поданици. Излиза и декрет за наказване на гръцките капитани, оказали помощ на руския флот по време на войната[54], за отмяната на който настоява Русия.

Портата не изпълнява задълженията си и по отношение на предоставените на Русия права да защищава интересите на православните независимо от обещаното особено покровителство на християнския закон. Забранява се възстановяването на църкви. Обнародван е указ, който не позволява на християните да носят високи накити по главите, „веселоцветни“ дрехи и обувки и богати украси на дрехите. На пръв поглед несъществени, тези факти обаче са доказателство за сложното вътрешно положение на империята, показател за което е нарастването на противоречията между мюсюлмани и християни. Рейс-ефенди отправя молба до руския посланик да помогне за отсрочване на това условие за по-благоприятни времена, когато покровителството на Русия над християните няма да бъде повод за нови смутове в империята[55]. Следователно за неизпълнението и на тази част от договора обективните причини играят немалка роля.

Но очевидно не само ненавист към християните трябва да се търси в забраната турски поданици да служат на кораби, принадлежащи на християнски държави[56], както и да използуват руски търговски флаг. Във връзка с това Стахиев има проблеми с гръцките капитани, които не се съобразяват с поставените условия за ползване на руски търговски флаг. Действията на тези капитани, получили такъв флаг, но неизпълнили задълженията си по чл. 11 от мирния договор — преселване в Русия, биха могли да влошат допълнително руско-турските отношения. Причина за влошаване на отношенията с Портата биха могли да бъдат и самоволните действия на гръцките търговци, които притежават паспорти, издадени от нежинския магистрат (в Нежин има голяма гръцка колония, членовете на която се занимават преди всичко с търговия), които, без да са нежински жители, ползуват привилегиите на руските поданици[57].

---

[51] Е. И. Дружинина, Кючук-Кайнарджийский мир, Приложения, с. 359—360; АВПР, ф. СРТ, д. 472, л. 37, 39, 43, 71—72; д. 473; л. 29—30; д. 474, л. 36—41; д. 475, л. 5—6; д. 480, л. 45—46, 52.

[52] АВПР, ф. СРТ, д. 472, л. 39—40, 44; д. 474, л. 48—49; д. 480, л. 105.

[53] Пак там, д. 479, л. 4, 10.

[54] АВПР, ф. СРТ, д. 472, л. 43, 44; д. 474, л. 49; Архив. . . , с. 113, 162.

[55] АВПР, ф. СРТ, д. 472, л. 43—44, 61; д. 474, л. 49.

[56] Пак там, д. 473, л. 66—73.

[57] АВПР, ф. СРТ, д. 475, л. 37—48.

И така периодът 1776—1779 г. показва доста проблеми — основни и по-маловажни, в руско-турските отношения, които не позволяват и допълнително затормозяват изпълнението на мирния договор. Незачитането му от страна на Османската империя довежда до руски Мемориал, който обвинява Турция в стремеж да унищожи кримската независимост, да присвои черноморските крепости, да не допусне влизане и излизане на руски кораби през Проливите, да унищожи руската черноморска търговия, „която при постигане на успех по първите два пункта ще изчезне от само себе си“[58]. Както се вижда, Мемориалът засяга основните положения, от решаването на които зависи цялостното изпълнение на договора.

Резултат от недоразуменията и конфликтните ситуации в руско-турските отношения и необходима крачка за тяхното нормализиране е подписаната на 10/21 март 1779 г. в Айналъ-Кавак Изяснителна конвенция, с която са уточнени всички спорни въпроси. Петербургското правителство е доволно от сключването на тази конвенция[59], с която първият следвоенен период в руско-турските отношения завършва успешно за Русия. Портата независимо от колебанията между войната и мира е принудена да приеме утвърждаването на Кючук-кайнарджийския мирен договор и неслучайно за рейс-ефенди е назначен бившият посланик в Русия Абдул ефенди[60]. Като се вземат предвид кримските събития и вълненията в провинциите на Османската империя, състоянието на хазната, военните конфликти в Сирия, войната против Персия, както и необходимостта да бъдат успокоявани албанците и защищавани границите на запад от Австрия, и всичко това след разорителната Руско-турска война от 1768—1774 г., при невъзможността да се постигне единодушие в Дивана, където се борят две групировки, Портата няма друг изход освен да приеме условията на Русия.

С 2-ри, 3-и, 4-и и 5-и член на Айналъкавакската конвенция се уточняват отношенията във връзка с Крим, като потвърждават неговата независимост. Портата се задължава да прекрати опитите за възстановяване на правата си в Крим, да преустанови всякаква намеса в политическите и гражданските работи на Кримското ханство и без допълнителни условия да предостави „благословителната грамота“ на кримските ханове. Така халифството на султана е утвърдено, като Русия поема задължението да се съобразява с мюсюлманския закон. В случай на извънредно положение в Крим двете империи се задължават да съгласуват действията си. Във връзка с конкретната ситуация е решено руските и турските войски да напуснат полуострова в тримесечен срок. И след като кримските депутати представят в Цариград махзари според установената форма, султанът е длъжен да признае Шагин-Гирей за хан. Изяснителната конвенция дава на Турция Очаковска област, която според Кючуккайнарджийския договор принадлежи на татарите. За практическото осъществяване на това условие Портата е длъжна да се договори със самите татари при подкрепата на Русия. За да не създава заплаха за пограничните райони, Турция се задължава да не заселва очаковските земи.

Т. 3 на чл. 5 решава и въпроса за избягалите от руските области запорожски казаци, които в случай, че поискат да се възползуват от амнистията, Портата е длъжна да предаде на руското правителство. Ако решат да останат в турските области, трябва да бъдат поселени зад Дунава[61], отдалечаване, необходимо за спокойствието на Русия.

---

[58] Мемориал, представен на Отоманската порта, без дата, 1778.— В: ЧИОИДР, с. 150, 156

[59] Доказателство за това е и наградата на Стахиев (1000 крепостни в Белорусия) за успешно изпълнение на задачата, вж. В. Смирнов, пос. съч., с. 359.

[60] СПбВ, 1779, 17 май; МВ, 1779, 29 май.

[61] Е. И. Дружинина, Кючук-Кайнарджийский мир, Приложения, с. 361—363.

Изяснителната конвенция потвърждава и откриването на Проливите за руските търговски кораби, уточнява мерките, формите и големините на руските съдове на основата на съществуващите за Франция и Англия правила. Руските търговци получават привилегиите на френските и английските. Портата е длъжна да изпълнява без нарушения задълженията си по чл. 11 на Кючуккайнарджийския трактат и специално е предупредена да не взема свръхмито от руските поданици. Отчетени са и турските претенции относно службата на турските поданици на руски кораби, което конвенцията позволява само като изключение и със знанието на турското правителство. За по-нататъшното развитие на икономическите връзки между Русия и Турция е постановено подписването на специална търговска конвенция, основана на френските и английските капитулации с Портата[62].

С чл. 8 на Изяснителната конвенция се регулира въпросът за амнистията и положението на морейските християни. Те получават компенсация за предишните си владения, преминали в ръцете на различни „духовни фондации" след тяхното конфискуване[63].

На 21 август 1779 г., изпращайки „благословителна грамота", султанът признава Шагин-Гирей за кримски хан. През февруари 1780 г. рейс-ефенди по искане на хана и с позволението на турското правителство става ханski представител при Портата[64].

С утвърждаването на основните положения от Кючуккайнарджийския договор руско-турските отношения навлизат в нов етап на развитие. Като запазва позициите на Русия и прави териториални отстъпки за сметка на татарските владения, а на ханския престол остава руската марионетка Шагин-Гирей, Конвенцията от 1779 г. е победа за Русия, която прави още една крачка към крайната си цел — присъединяване на Крим и налагане на руското присъствие в Черно море. И макар че проблеми остават независимо от договореното регулиране на отношенията между двете империи и Крим, Русия си осигурява основа за по-нататъшно настъпление. Турция е принудена да се съгласи и примири с новото положение и с позициите на Русия след Кючуккайнарджийския договор.

* * *

Прегледът на проблемите и събитията през периода 1776—1779 г. дава възможност за конкретна оценка на целите и задачите на руската политика. За да се наложи политически и икономически в Черноморския басейн, от първостепенно значение за Русия е владеенето (на първо време обезвреждането) на Кримския полуостров. Поради тази причина всяка друга дейност на юг до момента, в който полуостровът става част от Руската империя, минава под знака на кримската политика. Но изтласкан на предна позиция през втората половина на 70-те и началото на 80-те години, в общия план на руското настъпление на юг той е просто първото голямо препятствие, което трябва да бъде преодоляно. Ако премахването на кримския проблем има значение за прекратяване на разорителните татарски набези, още по-голямо е неговото значение в политическо и икономическо отношение. Изчиствайки цялото Североизточно, граничещо с нейните владения, Черноморие от нежелания турски съюзник, Русия получава възможност да вземе в свои ръце инициативата в този район

[62] Е. И. Дружинина, Кючук-Кайнарджийский мир, Приложения, 363—364.
[63] Пак там, 364—365.
[64] Н. Веселовский, Благословительная халифская грамота 1779 года, ИТУАК, т. 50, 1913, 77—80; ЧИОИДР, с. 162, 188—189, 193; В. Смирнов, пос. съч., с. 372.

и от силната си вече позиция да потърси осъществяване на политическите и икономическите си цели.

Следователно, разглеждайки руско-турските отношения в посочения период, трябва да имаме предвид, че решаването на кримския въпрос, с първостепенна важност за момента, е само едно от поредните условия и стъпало за осъществяване целите на цялостната политика. Ангажирано с Крим, руското правителство съвсем не забравя значимостта на останалите проблеми. Неслучайно въпреки затрудненията Русия проучва възможностите за търговия в Черно и Средиземно море и прави първи крачки в това отношение.

През разглеждания период окончателно се оформя настъпателната позиция на Русия, която търси начини да осъществи плановете си. От своя страна Турция упорито се съпротивлява и отстъпва само в краен случай, принудена по-скоро от необходимостта спокойно да реши множеството си вътрешни проблеми. Преследвайки целите си, петербургското правителство се възползува от вътрешната слабост на Турция и не пропуска моментите на благоприятно разположение на международните сили, съобразявайки действията си с тях. Тези основни тенденции характеризират и началото на 80-те години. През 1783 г. кримският въпрос получава окончателно решение и в голяма степен е решен въпросът за търговията в Черно и Средиземно море. Крим става руско владение, а за регулиране на търговските отношения е подписан специален трактат.

Съобщения

СЪТРУДНИЧЕСТВО МЕЖДУ СЪВЕТСКИТЕ И БЪЛГАРСКИТЕ ХУДОЖНИЦИ В РАЗВИТИЕТО НА ИЗОБРАЗИТЕЛНОТО ИЗКУСТВО (1971—1984 г.)

Георги Н. Попов, Сергей Ю. Страшнюк (СССР)

От началото на 70-те години българо-съветското сътрудничество се издига на качествено нова степен в своето развитие. Определяши етапи в задълбочаването и по-нататъшното усъвършенствуване на дружеските връзки през тези години стават решенията на XXIV и XXV конгрес на КПСС, на X, XI и XII конгрес на БКП, на пленумите на Централните комитети на двете партии, петилетните планове за икономическо и социално развитие на нашите страни. В тези документи, в доклади, изказвания и статии на ръководни дейци на СССР и НР България ясно са поставени основните задачи и насоки на българо-съветското плодотворно сътрудничество, определено е неговото обществено-политическо значение. Отбелязана е тясната зависимост на постиженията на съветските народи и България в усъвършенствуването и строителството на развитото социалистическо общество. „Успехите на народна България — подчерта генералният секретар на ЦК на КПСС и председател на Президиума на Върховния съвет на СССР К. У. Черненко, — както на Съветския съюз и на другите социалистически страни в немалка степен са свързани с нашето тясно съдружество, братско взаимодействие, взаимна помощ“[1].

Това научно обосновано и многократно подтвърдено от практиката становище в еднаква степен се отнася както до материалното, така и до духовното производство, включително и до сферата на изкуствата, ролята на която неотклонно нараства в по-нататъшното развитие и всестранно усъвършенствуване на социалистическия начин на живот, в идейното сближаване на народите от братските страни. „С увеличаването на културното равнище на народа — се отбелязва от Юнския (1983 г.) пленум на ЦК на КПСС — се засилва въздействието на изкуството върху умовете на хората. С това нарастват и неговите възможности за активна намеса в обществения живот“[2].

Едно от най-важните видове изкуства е изобразителното. Неговите творци в СССР са обединени в Съюза на художниците в СССР, а в НР България — в Съюза на българските художници. Настоящото съобщение има за цел да осветли опита от сътрудничеството между тези творчески организации при решаването на стоящите пред тях задачи, да разкрие приноса им за естетическото и интернационалното възпитание на трудещите се в двете страни, за сближаване и взаимно обогатяване на социалистическата култура на съветския и българския народ в съвременния етап.

[1] К. У. Черненко, Народ и партия едины. Избранные речи и статьи, М., 1984, с. 147.
[2] Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС 14—15 июня 1983 года, М., 1983, с. 20

* * *

Както и в предишния период, връзките между двата творчески съюза се развиват на планова основа, те са органическа съставна част на многостранното българо-съветско сътрудничество. Тяхна фундаментална база са сключените в 1948 и 1967 г. Договори за дружба, сътрудничество и взаимна помощ между СССР и НРБ. В съответствие с тях през изследвания период действуват дългосрочни правителствени съглашения от 1966 и 1976 г. за културно и научно сътрудничество[3]. В съглашението от 1976 г. се казва, че договарящите страни ще съдействуват за „широкото въвличане на творческата интелигенция в процеса на българо-съветския културен обмен, за всестранно развитие на сътрудничеството между творческите съюзи. . . , за съвместно провеждане на срещи, семинари, симпозиуми и заседания на ръководствата на творческите съюзи за обсъждане на актуални проблеми по повишаване на идейно-художественото равнище на произведенията на изкуството, за образуване на съвместни творчески бригади и колективи, за разширяване на взаимния обмен на изложби“[4]. Реализирането на споменатите съглашения в сферата на изобразителното изкуство се осъществява на основата на съвместно съставени от Съюза на художниците в СССР и Съюза на българските художници работни и перспективни планове за сътрудничество за 1971—1972, 1973—1976, 1976—1980, 1981—1985 г.[5]

През разглеждания период една от най-ефективните форми на сътрудничество между съветските и българските художници, която допринася за повишаване на тяхното идейно-теоретическо равнище, са съвместните заседания на секретариатите на съюзите за обсъждане на актуални въпроси на изобразителното изкуство и за повишаване на неговата роля в комунистическото възпитание на трудещите се. Забележително събитие в историята на двустранните отношения на тези творчески организации става съвместното заседание на секретариатите през юни 1971 г., състояло се в Москва. Предмет на творческото обсъждане е темата „Художникът и социалистическата съвременност“. В него вземат участие повече от петдесет водещи майстори на изобразителното изкуство и изкуствоведи от двете страни, между които и секретарите на Съюза на художниците в СССР Н. А. Пономарьов, В. М. Зименко, Ю. К. Корольов, П. М. Лебедев, Д. К. Мочалски, Т. Т. Салахов, Н. В. Томски, В. Е. Цигал, народните художници на НР България Л. Далчев, С. Сотиров, Д. Узунов, С. Русев, М. Цончева, заслужилите художници на републиката П. Абаджиев, П. Кършовски и др.[6] Плодотворната дискусия разкрива единството на естетическите възгледи върху задачите на изкуството и неговата роля в изграждането на нова, комунистическа култура[7].

За идейната и творческа консолидация на майсторите на изобразителното изкуство на основата на марксизма-ленинизма и социалистическия реализъм съдействуват съвместните заседания на секретариатите и през следващите го-

---

[3] Советско-болгарские отношения. 1948—1970. Документы и материалы, М., 1974, 340—346; Советско-болгарские отношения. 1971—1976. Документы и материалы, М., 1977, 517—530.

[4] Советско-болгарские отношения. 1971—1976, с. 522.

[5] Архив Правления Союза художников СССР (по-нататък — АП СХ СССР), ф. 1, оп. 3, д. 1432, л. 53—57, 65—72; Текущий архив Правления Союза художников СССР (по-нататък — ТАП СХ СССР). Перспективен план за творческо сътрудничество между Съюза на художниците в СССР и Съюза на българските художници за 1976—1980 г. План за творческо сътрудничество между Съюза на художниците в СССР и Съюза на българските художници за 1981—1985 г.

[6] Централен държавен архив на Народна република България (по-нататък — ЦДА на НРБ), ф. 133, оп. 2, а. е. 198, л. 164; АП СХ СССР, ф. 1, оп. 3, д. 1423, л. 13, 21, 32—35.

[7] Крепнущая дружба. Творчество, 1971, № 11, с. 3.

дини. В 1978 г. се обсъжда историко-революционната тема в съветското и българското изобразително изкуство, в 1980 г. — „Хуманизмът на Ренесанса и хуманизмът на ленинските идеи“, в 1981 г. — „Ролята на естетическото възпитание за формирането на човека в социалистическото общество“, в 1982 г. — „Значението на социалистическата държава за развитието на културата“[8].

Полезна роля за повишаване на обществената значимост на изобразителното изкуство започват да играят и семинарите и симпозиумите на творческите работници, техните срещи на „кръглата маса“. Особено интересни резултати дава състоялият се през 1979 г. съвместен семинар на дизайнерите на тема „Планиране на художественото оформление, на благоустройството и на системата на нагледната агитация в социалистическия град“. В съответствие с изводите от тази среща се открива в Благоевград изложба на проекта за реконструкция на неговия център, наречена „Художниците проектират града“. Неговият авторски колектив с представители от Москва, Фрунзе, Лвов, Красноярск, Норилск, София, Благоевград и Пловдив критически оценяват съставения през 1976 г. генерален план за реконструкция на града. Той предлага реконструкцията да се осъществи по по-рационален и внимателен по отношение на природната и архитектурната среда начин. Подареният на Благоевград нов проект получава най-висока оценка от Комитета за култура и Междуведомствената комисия при МС на НР България и вече е започнато неговото осъществяване[9]. Това е ярък пример за плодотворно братско сътрудничество при изграждането на нов в художествено и архитектурно отношение облик на социалистическия град, при максимално запазване на исторически създадената градска среда и на природата.

Продължава да се развива и такава форма на контакти като взаимните гостувания на живописци, графици, скулптори с цел да посетят музеите, изложбите, художествените ателиета, да се запознаят с природата на братската страна, с труда и бита на нейните жители. Само по линията на Съюзите на художниците през 1971—1980 г. 360 съветски художници посещават НРБ и 335 български — СССР[10]. Тези пътувания обогатяват творческите работници с нови, ярки впечатления, спомагат за повишаване на професионалното им майсторство. По-късно по техни мотиви се създават интересни работи и дори цели цикли. Така през февруари 1971 г. се организира колективна екскурзия на млади български художници из градовете на Руската федерация. Направените по пътя ескизи служат като основа на 50 произведения, показани малко по-късно на III национална изложба на младежкото художествено творчество[11].

Обаче опитът показва, че значително по-ефективни са продължителните творчески командировки. В резултат на почти едногодишно изучаване на съветската действителност Стоян Домусчиев създава изразителен цикъл от 80 платна, рисунки, акварели[12]. С безспорен творчески успех се увенчава и подобното пребиваване в СССР на младата художничка Бисера Прахова[13]. С течение на времето във взаимните визити на дейците на изобразителното изкуство постоянно нараства относителният дял на творческите командировки. Ако през 1972 г. такъв характер имат 28% от посещенията на съветските ху-

---

[8] VI съезд художников СССР. Материалы о работе правления Союза художников СССР. 1978—1982, М., 1983, с. 159; Искусство, 1982, № 9, 22—24.

[9] Искусство, 1981, № 9, 51—55; Архитектура СССР, 1982, № 7—8, с. 125.

[10] Пресметнато по: АП СХ СССР, ф. 1, оп. 3, д. 1424, л. 77; д. 1500, л. 118; д. 1553, л. 17; ТАП СХ СССР, Материалы по Болгарии за 1974—1980 гг.

[11] Пулс, 30 март 1971; Болгария, 1972, № 2, с. 21.

[12] Пулс, 16 март 1976; Изкуство, 1976, № 5, 30—31.

[13] Изкуство, 1974, № 3, 28—29.

дожници в България, то в 1979 г. процентът е вече 34[14]. Сега повече от една трета от визитите имат за цел да се създават нови произведения за природата и хората от братската социалистическа страна.

Взаимното търсене на нови, по-съвършени форми на сътрудничество довежда до създаване на съвместни, т. е. смесени по състав българо-съветски творчески групи. Първата от тях се появява през 1974 г. и се състои от представителите на СССР Е. Б. Романова, А. И. Мартинайтис, Г. Е. Новиков и българските художници С. Стоилов, Х. Танев и В. Урумов. Работейки в Иркутск, Братск и на байкалския остров Олхон, нейните участници се запознават с труда на работниците и служещите в горскопромишления комплекс, алуминиевия завод, Братската хидроелектростанция, с живота на колхозниците и рибарите, с природата на Иркутска област. За 30-дневното си пребиваване в Източен Сибир художниците събират голям жизнен материал, обогатяват своята палитра с нови, характерни за този край багри[15]. След известно време групата в същия състав продължава своя маршрут по ударните строежи в България[16].

Тази форма на творческа работа получава по-нататъшно развитие. Участниците в смесените колективи[17] вече пътуват по обектите и предприятията в СССР, където се трудят български работници по дърводобива (гр. Усогорск, Междуреченск, селището Благоево в Коми АССР)[18], а в България — където работят съветски специалисти, или по обекти, които се строят с помощта на Съветския съюз (атомната електростанция в Козлодуй, нефтокомбината в Бургас, химическия комбинат в Девня)[19]. Резултат от това пътуване е отчетната изложба „Маршрути на дружбата“, показана в Москва, София и някои окръжни центрове в НР България[20].

Във връзка с това в двете страни се организират творчески срещи на младите художници, на които единодушно се отбелязва високата ефективност на новата форма на работа, позволяваща на младежта да научи повече за постиженията на колегите си от другата страна, да обмени опит в творческото търсене и неговите изразни средства. „Изложбата „Маршрути на дружбата“ — пише в. „Народна култура“ — доказва, че съвместните творчески командировки на художниците от братските социалистически страни помагат на майсторите на изкуството да се докоснат до живота на народа, още по-добре да го опознаят и ярко да го отразят в своето творчество“[21].

Такава оценка заслужава и втората изложба „Маршрути на дружбата“, която се открива на 23 август в София и на 30 ноември 1979 г. в Новосибирск[22]. Нейни участници са младите живописци Ю. Е. Мейстер (Талин), М. С. Омбиш-Кузнецов (Новосибирск), С. Нешовски (Пловдив), М. Саздов (София), гра-

---

[14] Пресметнато по: АП СХ СССР, ф. 1, оп. 3, д. 1500, л. 118; ТАП СХ СССР. Материалы по Болгарии за 1979 г.

[15] ТАП СХ СССР. Материалы по Болгарии за 1975 год. Справка за работата на творческата група от съветски и български художници на ударните строежи в Сибир.

[16] ТАП СХ СССР. Материалы по Болгарии за 1977 год. Справка за сътрудничеството между Съюзите на художниците в СССР и НРБ през 1971—1976 г.

[17] Във втората група участвуват: Р. Н. Ермолин (Сиктивкар), Р. И. Чарна (Каунас), А. А. Колибняк и О. Д. Орлова (Кишинев), Д. Захариев (Перник) и Я. Кавръков (Казанлък).

[18] ТАП СХ СССР. Материалы по Болгарии за 1975 год. Справка за работата на българо-съветската група от художници в Коми АССР от 8 август до 3 септември 1975 г.

[19] Пак там, Справка за творческата командировка на българо-съветската младежка група през юли — август 1975 г. в НРБ.

[20] Московский комсомолец, 2 октября 1976; Народна младеж, 17 януари 1977; Изкуство, 1977, № 3, 40—42.

[21] Народна култура, 14 януари 1977.

[22] ТАП СХ СССР. Материалы по Болгарии за 1979 год. Справка за командировката на съвместната българо-съветска група.

фиците А. А. Харшак (Ленинград) и Г. Лечев (Варна), работили през 1978—1979 г. отначало на олимпийските строежи в Москва, Ленинград и Талин, а след това в осем града в България[23].

Безспорен е успехът на съвместните изложби. Но същевременно става очевидно, че броят на обектите, включени в маршрутите, е прекалено голям и това затруднява участниците при задълбоченото осмисляне на видяното. Оказва се целесъобразно броят им да се ограничи, като се предостави възможност на художниците по-обстойно да се запознават със съзидателния труд на своите съвременници, по-дълбоко да вникнат във всекидневието на техните проблеми, вярно да доловят ритъма на съвременното производство, патоса на социалистическото строителство.

Своеобразна разновидност на съвместните творчески групи са вече отдавна влезлите в световната практика т. нар. пленери — създаване на произведения под открито небе с цел да се изобрази богатството на природата и нейните багри, хармоничното съчетание на човека с обкръжаващата го среда. На тях се събират представители от различни страни и това дава възможност както да се обменя опит, така и да се възпитават участниците им в дух на интернационализъм. Голяма известност са придобили между другото пленерите по живопис, акварел и скулптура в различните градове и села на България — в Плевен, Боженци, Пловдив, Търговище, Видин, Казанлък, Стражица и Бургас[24]. Техни постоянни участници са съветските майстори на четката и длетото.

Така скулпторите Вацлав Крутинис, Едуард Ладигин, Юрий Орехов, Василий Стамов и Ерика Хаге заедно с колегите си от другите социалистически страни вземат участие през 1976—1981 г. в международните пленери по скулптура в живописната местност Отманли близо до Бургас[25]. Създадените от тях произведения получават висока оценка от международното жури, а двуфигурната композиция на московския ваятел Ю. Орехов „Кирил и Методий“ получава „Голямата награда на Бургас“ за 1978 г.[26]

Произведенията, създадени по време на пленера, са не само важен етап в творческата биография на неговите участници, но и активно се използват в комплексното художествено оформление на града. Най-добрите работи на скулпторите попълват всяка година своеобразната галерия под открито небе в морската градина в Бургас, поставят се на улиците, площадите и в градинките, като придават на градския пейзаж неповторима емоционална обагреност.

От своя страна българските художници, специализиращи различни видове изкуства — гоблен, сценография, плакат, — всяка година посещават международните симпозиуми в Домовете на творчеството при Съюза на художниците в СССР, а също и пленерите по керамика и живопис във Вилнюс. Особено голям резонанс придобиват срещите на майсторите на плаката от социалистическите страни в Дома на творчеството „Дзинтари“ близо до Юрмала (Латвийската ССР). Наред с художниците от Унгария, ГДР, Полша, Чехословакия и Югославия там участвуват и българските графици Р. Занов, С. Каменов, Т. Момчилов, Р. Станоева, А. Цанов, Л. Чехларов и др.[27]

Подобни срещи като правило завършват с отчетни изложби, в които се представят автори от различни страни, художници с различен творчески почерк

---

[23] Пак там, Дело „Совместная группа советских и болгарских молодых художников. 1978—1979 гг.“

[24] Шестой съезд художников СССР, с. 160.

[25] Българія, 1976, № 12, с. 24; Изкуство, 1977, № 2, 34—37; Отечество, 1977, № 14, с. 14; Искусство, 1978, № 3, с. 72; Софийские новости, 20 августа 1980; Народна култура, 28август 1981.

[26] Изкуство, 1978, № 9, с. 44.

[27] ТАП СХ СССР. Материалы по Болгарии за 1977 год. Справка за пребиваването на чуждестранни делегации за участие в многостранните творчески срещи в Домовете за творчество при Съюза на художниците в СССР през периода от 1973 до юли 1977 г.

и по-ясно показват силните и слабите страни на всяка от школите в плаката. Това е и главният резултат от тези симпозиуми. Високо оценявайки сътрудничеството в международните колективи на художниците, работата на пленерите, на симпозиумите, в. „Правда“ отбелязва, че то „видимо ускорява духовното сближаване, съдействува за растежа на майсторството на художниците от братските страни“[28].

Очевиден резултат от разширяването и задълбочаването на българо-съветското сътрудничество в сферата на изобразителното изкуство е създаването на стотици нови талантливи произведения във всички жанрове, много от които са забележително явление в изкуството на двете страни и са ценен принос в световното изкуство на социалистическия реализъм.

* * *

При анализа на съдържанието и художествените достойнства на създадените през разглеждания период произведения преди всичко прави впечатление широко разгърналият се процес на все по-дълбоко идейно сближаване на творците от двете страни на основата на марксизма-ленинизма, на идеологията на социалистическия интернационализъм. Най-показателен в това отношение е фактът, че дейците на изкуството намират все повече общи теми — образа на В. И. Ленин и неговата роля в революционната борба на трудещите се от всички страни, световноисторическото значение на Великата Октомврийска социалистическа революция, образа на изтъкнатия деец на международното комунистическо движение, великия син на българския народ Георги Димитров, разобличаване на реакционната политика на американския империализъм и неговите съюзници, борбата на прогресивното човечество за мир, общото в историческите съдби на съветския и българския народ.

Тематичното сходство особено ясно проличава по време на големите международни изложби, организирани както в СССР и НРБ, така и в други страни. Сред тях най-значителни са „Сатирата в борбата за мир“ (Москва, 1973, 1977, 1983 г.)[29], „30 победни години“ (Москва, 1975 г.)[30], триенале на реалистичната гражданска живопис (София, 1973, 1976, 1979, 1982 г.)[31], „Чили днес и утре“ (София, 1974 г.)[32], „Ленин и нашата епоха“ (София, 1980 г.)[33].

Идеологическото значение на изложбата „Ленин и нашата епоха“, осъществена в рамките на комплексната програма за естетическо възпитание на българските трудещи се, се определя от Постановлението на ЦК на КПСС „За 110-ата годишнина от рождението на Владимир Илич Ленин“ (1979 г.) и от решението на Политбюро на ЦК на БКП във връзка с честването на юбилея на вожда на световния пролетариат (1980 г.). Според замисъла на организаторите целта на експозицията, а именно „да покаже, че изкуството е част от революцията, отражение на ленинизма в живота, присъствие на самия Ленин в изкуството, в мислите, в паметта на художниците и на всички хора“[34], е постигната. На изложбата са показани 415 произведения от 34 страни, като най-пълно са представени съветските и българските раздели. Наред с класическата живопис на И. Бродски, К. Петров-Водкин, М. Соколов, К. Юон зрителите по достойнство оценяват произведенията на съвременните съветски художници

[28] Правда, 8 мая 1982.
[29] Художник, 1973, № 7, 24—27; 1977, № 8, 6—7; Искусство, 1984, № 4, 28—32.
[30] Искусство, 1975, № 11, 2—16.
[31] Пак там, 1974, № 1, 47—54; 1976, № 12, 42—48; 1980, № 2, 63—71; 1982, № 11, 49—54.
[32] Пак там, 1975, № 6, 56—62.
[33] Изкуство, 1981, № 3, 2—11.
[34] Ленински лист. Издание на в. Народна култура, 1980, с. 8.

С. Дудник, В. Загоньок, И. Зарин, Г. Ниски, Е. Романова, М. Савицки, Д. Скулме, О. Филатов и на българските художници от всички поколения — Ненко Балкански, Стоян Венев, Иван Димов, Борис Коцев, Бенчо Обрешков, Петър Рашков, Светлин Русев, Стоян Сотиров, Наум Хаджимладенов, Атанас Яранов и др.[35]

Образът на В. И. Ленин и неговите съратници органично влиза и в такава обща за художниците от социалистическите страни тема като Великата Октомврийска социалистическа революция. „За прогресивните български майстори на графиката, плаката и политическата рисунка, работещи в довоенния период, и за всички художници, включили се в изграждането на социалистическата култура след 9 септември — казва председателят на Съюза на българските художници Светлин Русев, — една от основните сюжетни линии е била и е Октомврийската революция. По-точно няма нито една голяма творческа личност в българската художествена култура, която по един или друг начин да не е отразила в своето изкуство темата за Октомври“[36]. Седемдесетте години обогатяват темата с нови ярки произведения, много от които са изложени в общата българска изложба „60 години Велика Октомврийска социалистическа революция“ (края на 1977 — началото на 1978 г., София)[37]. На нея са представени живописци, графици и скулптори от всички поколения. Наред с произведенията на признатите майстори Любомир Далчев, Анастасия Панайотова, Анастас Пацев, Стоян Сотиров, Дечко Узунов оригинални работи показват и младите художници Иван Димов, Сава Савов, Теофан Сокеров, Ванко Урумов, Атанас Шаренков и др.

Редица съветски и български изкуствоведи правят подробен анализ и дават обща висока оценка на изложбата[38]. Приема я и масовият зрител, за което красноречиво говорят резултатите от социологическите изследвания, направени от научноинформационния център на Комитета за култура. За качеството и идейното и художествено равнище на произведенията 81% от посетителите дават оценката „добра“ и „много добра“; 51% от запитаните заявяват, че имат възможност да се срещнат с истинско голямо изкуство[39].

Темата за Великия Октомври и следващите етапи от историческото развитие на Съветската страна получава по-нататъшно развитие на ретроспективната изложба на българските художници, посветена на 60-годишнината от образуването на СССР (1982 г.). Освен споменатите вече художници на нея широко е представено творчеството на живописците Никола Мирчев, Владимир Гоев, Мара Цончева, Калина Тасева, Тома Върбанов, Магда Абазова, на графиците Златка Дъбова, Атанас Нейков, Петър Рашков, на скулпторите Никола Шмиргела, Мара Георгиева, Димитър Остоич и др.[40]

Значителни постижения на българското изобразително изкуство са свързани с художественото превъплътяване на образа на Георги Димитров. Притегателната личност на пламенния революционер вече половин век вдъхновява и много съветски майстори на четката и длетото — само в Украйна на него са посветени 22 паметника и бюста[41]. „Като скулптор аз не мога да си пред-

---

[35] Ленински лист. Издание на в. Народна култура, 1980, с. 8.

[36] С. Русев, Октябрь и творчество болгарских художников, Искусство, 1977, № 11, с. 26.

[37] В съкратен вид изложбата е показана в Москва, вж. Творчество, 1978, № 7, 20—21.

[38] И. Воейкова, В честь Великого Октября. Художник, 1978, № 6, 33—38; И. Маразов, Живописта в залите на московския Манеж и галерията на Шипка 6, посветена на революционната тема. Изкуство, 1978, № 3—4, 12—35; М. Киров, Темата за Октомври в графичния раздел на две изложби, пак там, 38—47, и др.

[39] Ц. Горчева, Обща художествена изложба „60 години Велика Октомврийска социалистическа революция“ (Социологическо проучване), Култура. Съвременност. Личност. Серия I, 1978, № 1, 15—18.

[40] Работническо дело, 6 октомври 1982.

[41] П. С. Сохань, Георгій Димитров і Україна, Київ, 1982, с. 94.

ставя своето творчество, а значи и личния си живот, без образа на Георги Димитров — пише в редакцията на сп. „Болгария“ молдавският ваятел Николай Горенишев. — Работейки дълги години над скулпторните портрети на В. И. Ленин, аз бях в Кремъл, видях в работния му кабинет руско-български речник, подарен му от Димитров. Така великият българин влезе в моя живот и вече 12 години аз не се разделям в произведенията си с неговия образ“[42]. Най-значителното произведение на Н. Горенишев от димитровския цикъл е паметникът на великия българин в Кишинев, който тържествено се открива на 30 април 1980 г.[43] Сега той привършва скулптурната композиция „Ленин и Димитров“, посветена на тяхната първа среща през 1921 г.

Освен в Украйна и Молдавия през 70-те и началото на 80-те години паметниците на Георги Димитров се издигат в Москва (скулптори К. и М. Мерабишвили, архитект Р. Гводев), в Ашхабад (скулптор В. Висотин, архитект Н. Анауров), в Димитровград, Уляновска област (скулптор Л. Н. Балтаян, архитект Е. И. Кутирев), в село Димитров, Арташатския район на Армения (скулптор А. Мурадян, архитект Ш. и Р. Азатян)[44], в селището Първомайски, Архангелска област, Стари Оскол, Небит-даг, Сиктивкар, Уст-Илимск, Гродно[45] и в редица други населени места в съветската страна. Величествени паметници на своя знаменит сънародник издигат в СССР българските скулптори Александър Апостолов (1971, Ташкент) и Мара Георгиева (1976, Краснодар)[46]. Общността на историческите съдби на народите в СССР и НР България в миналото и настоящето е източник за голямо количество произведения, посветени на освобождението на България от османско владичество, участието на българи във Великата Отечествена война, освободителния поход на Съветската армия на Балканите, сътрудничеството и взаимната помощ в строителството на социализма и комунизма. Досега в чест на българо-руската и българо-съветската дружба са издигнати на българска земя над 500 паметника и обелиски[47], само в Плевенски окръг те са 134[48].

В навечерието на честването на 100-годишнината от освобождението на България от османско робство своеобразният пантеон на признателност към руския народ се попълва с нови монументални и мемориални комплекси „На защитниците на Стара Загора (скулптори К. Дамянов, Б. Козарев, архитекти Б. Давидков, Б. Вълков, инженер А. Малеева)[49], „Паметник на свободата“ (скулптор Д. Бойков, архитект А. Доросиев), „Паметник на освободителите“ (скулптор Д. Цонков, архитект П. Ковачев), „Донски казаци“ (скулптор С. Дончев, архитект А. Петров), мемориала на известния руски хирург Н. И. Пирогов в село Бохот[50] и накрая панорамата „Плевенската епопея от 1877 г.“, изградена в Скобелевия парк на града в съответствие с решението на ЦК на БКП от 29 ноември 1976 г.[51]

---

[42] Болгария, 1982, № 7, с. 17.

[43] Народна култура, 4 юли 1980.

[44] Художник, 1972, № 11, с. 64; Декоративное искусство СССР, 1973, № 4, с. 44; Хроника художественной жизни, 1975, М., 1977, с. 302; Известия, 13 июля и 12 октября 1982.

[45] Архив Союза советских обществ дружбы и культурной связи с зарубежными странами (по-нататък — АССОД), ф. р. 9576, оп. 20, д. 401, л. 278; Советская культура, 9 сентября 1972; Дружба, 1979, № 4, с. 136; 1980, № 1, с. 132; 1984, № 1, с. 143; Комсомольская правда, 9 октября 1982.

[46] Енциклопедия на изобразителните изкуства в България, т. I, с. 42; Архитектура, 1974, № 2, с. 19: В. Д. Баранов, Г. И. Буканов, Меридианы дружбы и сотрудничества, Краснодар, 1982, с. 10.

[47] Советская культура, 29 августа 1980.

[48] Софийские новости, 29 августа 1980.

[49] Архитектура, 1978, № 2, 10—13.

[50] Изкуство, 1978, № 7, 16—17; Дружба, 1978, № 2, с. 146.

[51] Архив Министерства культуры СССР (по-нататък — АМК СССР). Материалы за 1977 год. Справка за участието на съветски художници при изграждането на панорамата в Плевен.

Във високото 40 метра здание на живописния архитектурен комплекс, построено по проект на младите архитекти Иво Петров и Пламена Цачева, са поместени панорамата „Третият щурм на Плевен“, равна по размерите си на световноизвестната „Бородинска битка“ на Ф. Рубо в Москва (15×115 м), диорамата „Разгромът на армията на Осман паша на река Вит“ (5,5×20 м) и осем големи тематични платна: „Османско иго“, „Априлското въстание от 1876 г.“, „Обявяване на освободителната война в Русия“, „Форсиране на Дунава от руската армия“, „Бой за Самарското знаме“, „На Шипка“, „Осман паша предава сабята си на генерал Радецки“ и „Преходът на руските войници през Стара планина“[52].

Специалистите отбелязват голямата историческа достоверност на реализираната тема. За да се постигне това, съветско-българският творчески колектив, изпълнил живописните творби, проучва повече от 500 исторически документи и източници[53]. Авторите на живописната част на комплекса — съветските военни художници от студията „М. Б. Греков“ Н. В. Овечкин (ръководител), М .А. Ананиев, В. Н. Щербаков, В. Б. Таутиев и Ю. Ф. Усипенко, ростовските художници А. М. Чернишев, И. С. Кабанов и В. Н. Лемешев, В. П. и Г. В. Есаулови от Новочеркаск, А. В. Троценко от Запорожие, Х. Бояджиев и Д. Дончев от Плевен са наградени с дипломи и почетни златни значки на Общонародния комитет за българо-съветска дружба, а Н. В. Овечкин е удостоен със званието „народен художник на РСФСР“[54].

През 70-те години са издигнати много паметници и обелиски в чест на воините от Съветската армия, донесли преди 40 години истинска свобода на българския народ. Най-известният от тях е построен във Варна от скулпторите Альоша Кафеджински и Евгени Баръмов в съавторство с архитекта Камен Горанов[55]. Монументи и мемориални комплекси, посветени на българо-съветската дружба, са издигнати също в Мадан (1972, скулптор Д. Даскалов), в Карнобат (1975), близо до Троян (1980, скулптор В. Минеков, архитект Г. Стоилов)[56].

За дълбокото проникване на съветската тема в творчеството на българските художници, за техния интерес към героичната история и културата на съветската страна убедително говорят и отчетите за пътуванията в СССР на художниците Тома Трифоновски и Сюлейман Сеферов (1974), Христо Танев и Янаки Манасиев (1976), Стефан Янев и Валентин Колев (1979), Христо Бабиков (1981)[57] и особено съдържанието на националните изложби „Българо-съветската дружба в живописта“ (1973)[58] и „Подвиг, признателност, дружба“ (1978). Най-представителен характер — 459 живописни, графични и скулптурни творби — има изложбата от 1978 г., показана отначало в Плевен, а после в Централната изложбена зала в Москва. Като част от юбилейните тържества, свързани с честването на 100-годишнината от освобождението на България от османско владичество, тя нагледно показва колко дълбоко и искрено българският народ тачи подвига на освободителите[59].

---

[52] Творчество, 1978, № 2, 8—9.

[53] Архитектура СССР, 1980, № 11, с. 60.

[54] АМК СССР, ф. 1, оп. 20, д. 646, л. 67; Работническо дело, 15 декември 1977; Дон, 1981, № 2, с. 179.

[55] Отечествен фронт, 6 октомври 1978; Искусство, 1982, № 9, с. 37.

[56] Енциклопедия на изобразителните изкуства в България, т. I, с. 220; Работническо дело, 7 ноември 1975; Българо-съветска дружба, 1980, № 19, с. 11.

[57] Изкуство, 1974, № 10, 34—36; Народна култура, 16 юли 1976; Дружба, 1978, № 3, с. 154; Изкуство, 1980, № 1, 44—45; Х. Бабиков, Живопись: Каталог выставки произведений, М., 1981.

[58] Культура і життя, 1973, 12 квітня.

[59] Изкуство, 1978, № 6, 2—13; Искусство, 1979, № 5, 46—58.

Същевременно сюжети от историята и съвременния живот на българския народ, красотата на природата в България органично влизат в творчеството на много съветски художници. „В творческата ми биография работата над българската тема не е изключение — казва народният художник на РСФСР П. П. Осовски в София при откриването на изложбата му „Български новели". — Напротив, тя ми доставя огромна радост и ме вдъхновява"[60]. През последните години значителен принос в разработването на българската проблематика в съветското изобразително изкуство внасят живописците и графиците Н. Касумов, В. Лунев, В. Лен, Г. Манизер, Ф. Молибоженко, А. Платонов, Ю. Ребров, Н. Шаулов. Техните творчески отчети за изводите от командировките в братската страна са забележителни явления в духовния живот на народите в СССР и НР България[61].

Вниманието на съветската общественост е привлечено и от колективните изложби „България през погледа на арменските художници" (1974), „Съветските художници в братските социалистически страни" (1976), „България през погледа на художниците от Съветска Украйна" (1979)[62]. На тях българската тема получи широко отражение в жанровите картини, портрети, пейзажи, графически цикли на Н. Богородска, Ю. Кузмин, Г. Полевой и В. Чекмасов. Доста произведения, посветени на живописната природа и на тружениците в народна България, принадлежат на художниците от Белорусия, Молдавия, Азербайджан и други съветски републики.

Важно е да се подчертае, че всички тези картини, акварели, скици, скулптури имат не само художествено и познавателно значение: те укрепват жизнената идея за дружба между братските народи, внасят своя дял в интернационалното възпитание на трудещите се в СССР и НРБ. Не по-малко важен резултат от творческия обмен между художниците е взаимното обогатяване на изобразителното изкуство на братските народи. В много картини на съветски майстори българският колорит присъствува не само в сюжетите, но и в самия маниер на изобразяване. „В пейзажите на Ю. Козленков — пише например за картините на своя земляк орловската изкуствоведка Т. Римшина — явно се усеща стремежът да се усвои опитът на българското изкуство"[63]. Като анализира груповата изложба на московските художници в резултат на пътуването им до Копривщица и Велико Търново, българският критик Кирил Кръстев отбелязва, че стилът на повечето картини на Е. Самсонов „напомня на българския зрител живописта на представителите от 20-те години, корените на чието творчество са дълбоко в националната почва — широките обобщения на Иван Милев, Иван Пенков, Никола Танев", а „експресивността и изразителността на Николай Данилин прилича на творческия маниер на такива български художници като Борис Денев, Сирак Скитник, Зоя Паприкова или Светлин Русев"[65].

Насочването към българската тематика довежда някои съветски художници до разширяване на изобразителните възможности на използуваните от тях жанрове, до тяхното обогатяване. Като пример ще посочим творчеството на палехските художници Калерия и Борис Кукулиеви. В създадения от тях маниер

---

[60] Искусство, 1982, № 4, с. 73.

[61] Искусство, 1979, № 11, с. 77; И. А. Бондаренко, Дружба, М., 1977, с. 115; Дон, 1981, № 2, с. 175; Советская культура, 8 августа 1978, Българо-съветска дружба, 1978, № 6, с. 21; В. Д. Королюк, Сливенська графіка Ф. Д. Молібоженка. Проблеми слов'янознавства, 1980, вип. 21, 75—78; АССОД, ф. 9576-р, оп. 20, д. 401, л. 69, 162; Дружба, 15 януари 1982; Народна култура, 10 март 1978.

[62] Советская культура, 10 сентября 1974; Искусство, 1976, № 5, с. 77; Творчество, 1976, № 8, с. 1—2; Культура і життя, 9 вересня 1979.

[63] Художник, 1980, № 4, с. 41.

[64] Софийские новости, 1 августа 1979.

органически се преплитат фолклорните традиции на руския и българския народ. Връх в творческата им биография, резултат от напрегнат петгодишен труд през 1971—1976 г., е албумът от лакови миниатюри „Здравствуйте, братушки!", предисловието към който е написано от генералния секретар на ЦК на БКП и председател на Държавния съвет Тодор Живков[65]. „Тази книга няма аналогия, тя е уникална в жанра си"[66]— е отзивът за нея на сп. „Дружба". С Указ на Държавния съвет съветските художници Кукулиеви са наградени за тази забележителна работа с ордена „Кирил и Методий" I степен[67]. Със същата висока награда са удостоени през 70-те и началото на 80-те години Е. Ф. Белашова (посмъртно), М. В. Куприянов, П. Н. Крилов, Н. А. Соколов (Кукриникси), Н. А. Пономарьов, В. Е. Цигал, Л. П. Григорашенко, П. П. Осовски, А. Ф. Таран[68]. От своя страна творчеството на съветските художници оказа и продължава да оказва голямо влияние на българското изобразително изкуство, като спомага за идейно-тематическото обогатяване на традиционните жанрове и за появата на нови. В частност, резултат от 10-месечното пребиваване на литовския майстор-витражист Зигмас Лауринайтис в НР България през 1972—1973 г., е не само художественото оформяне на пантеона на загиналите за освобождението на България герои в Хасково, но и внедряването на техниката на скулптурния витраж, която преди това там не се е прилагала[69].

Неотделима съставна част на сътрудничеството в областта на изобразителното изкуство и заедно с това обобщен показател за неговата обществена роля и ефективност е размяната на художествени изложби. Известно е, че в наши дни във всички страни, особено в социалистическите, се наблюдава невиждано, наистина масово нарастване на интереса на широките народни слоеве към произведенията на изкуството, което доведе до появата на термина „музеен взрив". Затова ролята на изложбите в последните години многократно нарасна. Те помагат на трудещите се в СССР и НРБ по-дълбоко да се запознаят с историята и културата на нашите народи, спомагат за тяхното взаимно духовно обогатяване.

Откликвайки на духовните интереси на обществеността в двете страни, с размяната на изложби през разглеждания период се занимават Министерството на културата в СССР и Комитетът за култура в НР България, художествените академии, дружествата за българо-съветска дружба и други обществени организации и учреждения. Дейно участие вземат и съюзите на художниците, по линия на които се изпращат една четвърт от изложбите. За периода 1971—1980 г. само двата съюза си разменят 53 изложби. Всички тези организации и ведомства всяка година си разменят средно по 20 изложби, а през 1977 г., когато двете страни отбелязват 60-годишнината на Великия Октомври, се организират 34 взаимни изложби[70].

По-голямата част от тях има тематичен характер. През 1973, 1975 и 1980 г. в България се устройват изложби на съветския политически плакат, в 1974 г. — на пейзажната живопис и графика, в 1976 г. се експонират картини и скулптури на тема „Слава на труда", в 1977—1981 г. българската общественост се запо-

[65] К. Кукулиева, Б. Кукулиев, Здравствуйте, братушки! К 100-летию освобождения Болгарии от османского ига (1878—1978). Альбом лаковых миниатюр (Предисловие Т. Живкова), М., С., 1977.

[66] Дружба, 1978, № 4, с. 138.

[67] Пак там.

[68] АП СХ СССР, ф. 1, оп. 3, д. 1493, л. 71; Советская культура, 28 марта 1980; Известия, 28 мая 1983; Днес и утре, 1983, № 10, с. 21.

[69] АМК СССР. Материалы за 1973 год. Отчет за пътуването в НРБ на майстора витражист от Държавния художествен институт на Литовската ССР З. Ю. Лауринайтис.

[70] Пресметнато от авторите по материали от архивите на Министерството на културата на СССР, Съюза на художниците в СССР и Съюза на съветските дружества за дружба с чуждестранни държави.

знава с изложбите „Младостта на страната“, „По ленинския път“, „Художници на съветския театър и кино“, „Портретът в съветското изобразително изкуство“. Видно място сред съветските тематични изложби заемат произведенията, създадени в отделните републики: „Изобразителното изкуство на Украинската ССР“ (1974), „Приложното изкуство на Грузинската ССР (1976), „Латвийска графика и акварел“ (1978), „Младите художници в РСФСР“ (1979), „Екслибрис на съвременните арменски художници“ (1980), „Младите художници на Киргизия“ (1984) и др.[71]

В Москва, Ленинград, Киев и други градове на СССР по няколко месеца се показват изложбите „Плакатът и приложната графика в НРБ“ (1972), „30 години българско изобразително изкуство“ (1974), „Българската политическа карикатура“ (1975), „Младите художници на България“ (1975), „Български предания и легенди“ (1980), „Съвременна българска живопис“ (1981), „Земята на Димитров“ (1982) и др.[72] Наред с тематичните изложби двете страни си разменят и персонални с произведения на майстори от различни поколения, на представители от различни жанрове и творчески стилове. Съветската общественост обстойно се запознава със събраните произведения на най-големите български художници Илия Бешков, Златю Бояджиев, Владимир Димитров — Майстора, Дечко Узунов, а също и на представителите на новата генерация Георги Баев, Тодор Динов, Христо Нейков, Димитър Киров, Анастасия Панайотова, Стоян Сотиров и др.[73]

Ново, радостно явление в размяната на изложби е все по-активното участие на местните дружества на двата съюза на художниците. Благоприятно въздействие на този процес оказва задълбочаващото се с всяка година сътрудничество между побратимените републики и области в СССР с окръзите в НРБ. След размяната на изложби между Куйбишев и Стара Загора през 1969 г. произведения на свои художници си разменят Ростов на Дон и Плевен[74], Одеса и Варна[75], Кишинев и Пловдив[76], Краснодар и Бургас[77], Рига и Русе[78], Херсон и Шумен[79], Полтава и Велико Търново[80], Кировград и Толбухин[81], Брянск и Кюстендил[82] и някои други региони. Сътрудничеството по линия на побратимените градове значително разширява географския диапазон на размяната на художествени ценности. Броят на посетителите на изложбите се увеличава с нови хиляди и милиони хора, което в голяма степен повишава обществената роля на изкуството.

Отзивите в съветския печат за българските изложби и отзивите на техните посетители са свидетелство за увеличаващото се въздействие на изкуството върху масите, за благотворния им принос в естетическото възпитание на трудещите се, за формиране на интернационално съзнание, за по-нататъшно укреп-

[71] Източникът е същият.

[72] Искусство, 1972, № 11, 75—76; 1975, № 9, с. 76; 1975, № 11, с. 76; 1975, № 12, с. 76; 1980, № 9, с. 75; Образотворче мистецтво, 1975, № 1, 24—26; 1978, № 5, с. 32; Художник, 1977, № 4, 56—58; Дружба, 7 ноември 1981; Работническо дело, 11 септември 1982.

[73] Искусство, 1972, № 10, с. 77; 1974, № 10, с. 76; 1977, № 3, с. 76; 1977, № 7, с. 75; 1979, № 10, с. 76; 1981, № 10, с. 75; Советская культура, 10 сентября 1974; VI съезд художников СССР, с. 183; Правда, 10 юиля 1984.

[74] Л. Соловьева, Крылья дружбы, Дон, 1981, № 2, с. 173.

[75] АПСХ СССР, ф. 1, оп. 3, д. 1553, л. 122; Хроника художественной жизни: 1973, М., 1975, с. 378.

[76] В. Е. Андрущак, Молдавия в сотрудничестве Советского Союза с социалистическими странами, Кишинев, 1981, 297—298.

[77] ЦДА на НРБ, ф. 133, оп. 11, а. е. 199, л. 163, 184, 200.

[78] АСХ СССР, ф. 1, оп. 3, д. 1127, л. 1—30; д. 1434, л. 54.

[79] Наддніпрянська правда, 7 червня 1974; 19 червня 1975.

[80] Зоря Полтавщини, 23 травня 1975; Борба, 27 май 1976.

[81] Кіровградська правда, 22, 23 жовтня, 13 грудня. 1977.

[82] Работническо дело, 26 октомври 1977.

ване на чувството за съветско-българско единство. „В произведенията на българските художници — отбелязва съветското списание „Искусство“ — привличат сърцето мъжествените и поетични образи на героите от миналото, правдивият разказ за героичната борба на българския народ за национална независимост и социален прогрес, ярките, оптимистични образи на съвременността. Те разкриват света на човешките интереси, изпълнен със значителни социални и нравствени идеи“[83].

Характерни са отзивите за изложбите на лауреата на Димитровска награда, председателя на Съюза на българските художници Светлин Русев, експонирани през 1973 и 1983 г. „Тук не само чувствуваш красотата и характера на страната, но и огромната ценност на голямото изкуство“ — пише един от посетителите в книгата за отзиви[84]. Друг отбелязва: „Чувствува се правдивото търсене на художника-реалист, но търсене не заради самото търсене, а за отразяване на насъщните жизнени проблеми, близки не само на българите, но и на хората от цялата планета. Работите на художника те карат да се замислиш.“[85]

Подобни чувства събуждат и произведенията на съветските майстори сред трудещите се в България. Ето примери за отзивите на обикновените посетители: „Ние сме възхитени! Вашето изкуство е толкова разнообразно и достъпно“, „Изключителна дълбочина на мисълта, забележително майсторство“, „Изумителна сила на въздействие“, „Прекрасно, мобилизиращо изкуство“[86].

Като положително явление в двустранното сътрудничество трябва да се отбележат и някои нови форми на размяна на духовни ценности, утвърдени през 70-те години: изложби-разпродажби на изделия на декоративно-приложното изкуство, безвалутна размяна на художествени произведения, система от сключване на договори за създаване на живописни, графични и скулптурни работи. Така в края на 60-те — първата половина на 70-те години Министерството на културата и Съюзът на художниците в СССР сключват договори с българските майстори Л. Даскалов, П. Чуклев, Х. Нейков, З. Дъбова, И. Стоилов и др., а съветските художници П. П. Осовски, Г. Н. Захаров, Т. Л. Кубайнешвили, В. Ф. Загоньок, С. Е. Орлов и В. Е. Цигал подписаха аналогични договори със Съюза на българските художници[87]. Впоследствие техните работи попълват съответните раздели от Музея на изобразителните изкуства „А. С. Пушкин“ и Националната художествена галерия в София. Като се има предвид, че съветското изобразително изкуство е представено фрагментарно в художествените сбирки на българските музеи, че не е отразено напълно неговото развитие и съвременните му постижения, става ясно колко важни и своевременни са новите форми на културна размяна.

* * *

Развиващото се под благотворното въздействие на марксистко-ленинските идеи и ръководството на КПСС и БКП сътрудничество между съветските и българските художници е важна съставна част от многостранното сътрудничество между нашите страни. Негови отличителни черти са по-нататъшното укрепване и усъвършенствуване на плановото начало, увеличаване и обогатяване на формите на творчески връзки, повишаване на художествената и практическата ефективност на техните резултати. Голямо значение за нараст-

[83] Искусство, 1979, № 9, с. 51.
[84] АПСХ СССР, ф. 1, оп. 3, д. 1553, л. 145.
[85] Пак там, л. 149.
[86] АМК СССР. Материалы за 1975 г. Справка за изложбите, експонирани в България.
[87] АМК СССР, ф. 1, оп. 20, д. 646, л. 37; ТАП СХ СССР. Материалы по Болгарии за 1974 г.

ване на професионалното майсторство на художниците, на идейното и художественото равнище на създаваните произведения имат съвместните заседания на секретариатите на творческите съюзи, работата на съвместните творчески групи, международните пленери и симпозиуми, на които се събират живописци, графици и скулптори от братските страни за работа с един или друг материал, с една или друга техника.

Нарастващата роля в размяната на опит между майсторите на изкуството, за интернационалното възпитание на трудещите се, за формиране на техния художествен вкус има взаимната размяна на изложби, което с течение на времето става все по-интензивно. Всяка изложба носи определен идеен заряд, пропагандира плодотворни творчески търсения, утвърждава социалистическия начин на живот, най-хубавите черти на съвременника — строител на новото общество.

Създадените в процеса на сътрудничеството нови художествени произведения са ценен принос в съкровищницата на световното социалистическо изкуство и прогресивната култура на човечеството. Те ярко отразяват тенденцията към взаимно влияние и взаимно обогатяване на изобразителните изкуства на братските народи върху идейната основа на социалистическия реализъм.

АУЛИТЕ НА РАННОСРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ (VII—IX в.)

Христо Димитров

Проблемът за аулите — това оригинално и специфично старобългарско явление с определен архитектурен облик и съответно социално-икономическо съдържание, е твърде стар. За първи път той е поставен за разглеждане сред българските историци и археолози от първите разкопвачи на Плиска — Ф. Успенски и К. Шкорпил[1]. Сравнително по-подробно на този въпрос, със съответния историографски преглед, се спира В. Златарски в своя известен обобщаващ труд, където според него под думата αὐλή ще трябва да разбираме „*вътрешната каменна крепост* (к. а., В. З.) на същия тоя Абобски окопен лагер, дето са се издигали ханските живелища, палати“[2]. Още тогава Г. Баласчев обърна внимание, „че българите имали множество аули из Североизточна България, та тук не става въпрос само за столицата им“[3].

На проблема за аулите и старобългарските укрепления се спира наскоро след това и унгарският учен Г. Фехер, според който за название на прабългарските окопни укрепления била възприета думата Ὄγλος (?)[4]. Същността на понятието „аул“ се опита да определи в една от първите си работи и В. Бешевлиев, според който употребените в изворите думи αὐλή напълно се покри-

---

[1] Ф. Д. Успенский, К. В. Шкорпил, Вновь открытая надпись Омортага. Столицы (аулы, становища) древних болгар, Материалы для болгарских древностей. Абоба — Плиска, ИРАИК, т. X, 1905, 547—552.

[2] В. Златарски, История на българската държава през средните векове, т. I, ч. 1, С., 1918, 256—257, бел. 2, също 223—224.

[3] Г. Баласчев, Укрепителните работи в старобългарската войска, сп. Минало, 1918, кн. 10, ч. 1, 27—28.

[4] Г. Фехер, Паметниците на прабългарската култура, Известия на българския археологически институт (ИБАИ), т. III, 1925, 17—20.

ват със значението на старогръцкия термин, макар че може би замества или субституира тюркско понятие, но като „дворец“[5].

Сравнително по-точни и интересни изводи, останали някак си незабелязани от по-късните изследвания, направи за старобългарския „аул на Плиска“ още в началото на нейните по-системни разкопки видният наш археолог Кр. Миятев, който го причисли към „типа на евразийските номадски лагери в процес на монументализиране дървеното строителство на варварския север и каменно-тухлената архитектура на средиземноморския юг“[6].

Първият и най-значителен опит за изясняването на понятието „аул“ бе направен от В. Тъпкова-Заимова в едно от най-ранните ѝ изследвания, където обобщи, че „думата аул минала като наименование общо за първобългарските селища, като един от тях бил отличаван за седалище на хана и административен център, при което те непрекъснато се видоизменяли—като села със смесено и уседнало вече население, или като големи феодални градове (?) от типа на Плиска и Преслав, поради което и в края на IX в. изчезва от извори те“[7].

Малко след тази публикация, въз основа на издадения двадесетина години преди това Анонимен Ватикански разказ от Ив. Дуйчев[8], самият той доразви в едно по-специализирано изследване интерпретацията на употребената в този извор „грък о-латинска дума αὐλή =aula в смисъл на résidence, сиреч „двор, дворец“, по-точно казано, като обозначение на цялата владетелска резиденция, която не е отделна сграда, а цял сбор от сгради заедно със съответното празно пространство, които образуват своеобразни улици или квартали“[9].

Нов опит за по-разширено разглеждане на понятието αὐλή направи и Ив. Венедиков, според който това означава не само жилищните, но и военните сгради, т. е. тези големи комплекси от обществени сгради, които владетелят строил било за себе си, било за нуждите на администрацията и войската си през IX—X в., при което те се различавали рязко от селищата на обикновения народ[10].

Особен интерес в развитието на дискусията за аулите или аилните поселения представляват изследванията на съветската археоложка Св. Плетньова, която ги свързва с появата на феодална експлоатация и разслоение сред номадските народи вследствие поставянето на по-бедните роднини в положение на извъникономическа принуда от по-богатия родственик[11]. Първият и най-упорит поддръжник на тази схема у нас бе Ст. Ваклинов, който дори интерпретира археологическите факти като потвърждаващи обстоятелството, че и в новосъздадената от Аспаруховите българи държава обществото се намирало в стадия на аилната организация, т. е. по време установяването на феодални производствени отношения, което почти веднага се превърнало в преход към уседнало земеделско-скотовъдно стопанство[12].

[5] В. Бешевлиев, Паралели: Към въпроса за двореца (αὐλή) на първобългарския кан, Известия на Историческото дружество София, т. XIV—XV, 1937, с. 76—80.

[6] Кр. Миятев, Крумовият дворец и други новооткрити постройки в Плиска, ИБАИ, т. XIV, 1940—1942, С., 1943, с. 125—129.

[7] В. Тъпкова-Заимова, Първоначалното българско селище и въпросът за аулите, Известия на Института за българска история (ИИБИ), т. VI, 1956, с. 439—450.

[8] Ив. Дуйчев, Нови житийни данни за похода на Никифор I в България през 811 г., Сп. БАН, 1937, с. 148—153 (=ГИБИ, IV, С., 1961, с. 11—15).

[9] Ив. Дуйчев, Бележки върху историята на българската архитектура през Средновековието, Известия на Института за градоустройство и архитектура, т. X—XI, 1957, с. 52—54.

[10] Ив. Венедиков, 'ΑΥΛΗ, Известия на Института по български език, т. XVI, 1968, с. 108—113.

[11] С. А. Плетнева, От кочевий к городам. Салтово-Маяцкая культура. М., 1967 (=МИА № 142); Номадски поселища през VII—IX в. в Приазовието и басейна на р. Дон, Археология, 1964, кн. 4, с. 8.

[12] Ст. Ваклинов, За характера на раннобългарската селищна мрежа в Североизточна България, Археология, 1972, кн 1, с. 10—11; Формиране на старобългарската култура VI—XI в., С., 1977, с. 64, 96.

Не липсват и опити да се отрече изобщо съществуването на „аули“ в цялостното ни историческо развитие. Така например според Ст. Михайлов „думата „аул“, колкото и екзотично да звучи, не е взета от езика на прабългарите, а от гръцкия език, а доколкото това название се срещало у тях, това се определяло от отживелиците на номадско-скотовъдния бит, които на юг от Дунава били окончателно преодолени, тъй като отначало използували старите византийски укрепления, а от Крум насетне били окончателно приобщени към културните традиции на Византия“[13].

Повечето изследователи обаче възприеха и отчасти доразвиха тезата на Ст. Ваклинов. Това е застъпено най-вече в работите на Ст. Станилов[14]. Вследствие разкопките в аула на Омуртаг при с. Хан Крум, Шуменски окръг, В. Антонова се опита да даде друга формулировка на този старобългарски феномен, разглеждайки го „не като жилище или дворец, а като специфична старобългарска крепост с малки размери, с чисто военно предназначение, датираща от VIII и началото на IX в., която по-късно загубва военния си характер и се превръща в средновековни укрепени феодални селища“[15]. Едва неотдавна Д. Овчаров въведе понятието „аул“ за всички укрепени както със землен вал и ров, така и с каменна стена военно-опорни пунктове, обитавани от военни части и обслужващото ги население, тясно свързани с отбраната на държавния център[16].

Всичко това обаче още по-строго постави проблема за аналогиите между аилните поселения, открити в южните степни райони от европейската част на СССР и раннобългарските селища-аули. Ив. Божилов възрази, че докато в последния случай имаме целенасочена дейност на държавната власт за изграждане на укрепени селища с военностратегическо значение, в първия — наличие на временни *неукрепени* (к. а., И. Б.) поселения, превръщали се в течение на години в селища на уседнали земеделци, които също не са били снабдени с укрепителни съоръжения и които са плод на един естествен процес, зародил се и протичащ в недрата на едно номадско общество, чиято най-кратка и най-точна характеристика е разложението на родовообщинния строй и началото на прехода към феодалния начин на производство и експлоатация[17].

Това възражение бе подето от някои изследователи, занимаващи се с проблемите на раннобългарското селищно строителство и култура[18]. Но всъщност, както съвсем наскоро обърна внимание на това Р. Рашев, едновременно с неукрепените аилни поселения в Подонието се появяват и съществуват и землени укрепления[19]. Същата картина и от същото време се наблюдава и по днешните български земи — много характерна е функционалната връзка на земленитe укрепления със значителен брой неукрепени селища[20]. Следователно изграждането на укрепени селища не трябва да се изключва от аилното и цялостното об-

---

[13] Ст. Михайлов, За аулите и пренасянето на българската столица от Плиска в Преслав, Археология, 1972, кн. 1, с. 1—4.

[14] Ст. Станилов, За материалната култура на прабългарите на юг от Дунава, Векове, 1976, № 6, с.31—32; Към въпроса за заселването на прабългарите на юг от Дунава, в Плиска—Преслав, т. II, С., 1981, с. 54—55.

[15] В. Антонова, Старобългарското крепостно строителство в светлината на археологическите проучвания на аула на хан Омуртаг при гар. Хан Крум (Чаталар), в: Плиска — Преслав, т. II, с. 108.

[16] Д. Овчаров, Византийски и български крепости V—X в., С., 1982, с. 89—98.

[17] Ив. Божилов, Анонимът на Хазе. България и Византия на Долния Дунав в края на X в., С., 1979, с. 175.

[18] Л. Дончева, Ст. Ангелова, Проблеми на ранносредновековната култура в Южна Добруджа, Първи международен конгрес по българистика, Доклади — симпозиум „Славяни и прабългари“, С., 1982, с. 169.

[19] Р. Рашев, Старобългарски укрепления на Долния Дунав VII—XI в., Варна, 1982, с. 120; С. А. Плетнева. От кочевий. . . , с. 22—24.

[20] Д. Ил. Димитров, Възникване на градски центрове в Североизточна България, в: Средновековният български град, С., 1980, с. 41—42.

ществено-културно развитие на прабългарите. Или както правилно отбелязва В. Гюзелев, различните форми на поселищен живот (летни и зимни стойбища—летовища и зимовища, неукрепени селища от куренен и аилен тип и укрепени селища с вал и ров и с каменна стена) по същество отразяват различни степени в социалното развитие на прабългарите[21]. Еволюцията в техния поселищен живот от номадски стан до града-крепост е един от съществените показатели за тяхното постъпателно развитие към скотовъдно-земеделско-занаятчийското стопанство.

Особено място в развитието както на селищното строителство, така и на цялостните социално-икономически, политически и културни процеси заемат тези особени и специфични за ранносредновековна България селища аули, които ние ще наричаме така, както са и засвидетелствувани във византийските исторически съчинения и първобългарските надписи на гръцки език и което съответствува на етимологията на понятието в тюркските езици.

* * *

Първото писмено известие за аулите е в хрониката на Теофан Изповедник, когато той описва събитията, последвали възкачването на хан Паган на българския престол в 763/764 г.: „Императорът (Константин V) пък, като излязъл внезапно от града (Адрианопол) и като намерил клисурите (на Хемус) без стража поради лъжовния мир, навлязъл в България чак до Чика (Тича?). И като хвърлил огън в аулите (εις τὰς αὐλάς), които намерил, със страх се завърнал, без да направи нищо доблестно“[22].

За същите събития патриарх Никифор е написал следното: „Тогава и много селища (χωρία) от България били опожарени и съвсем съсипани от ромеите“[23]. Пак Теофан съобщава, че в 809 г. след превземането на Сердика (София) от хан Крум император Никифор I Геник излязъл срещу него, но като не успял да направи нищо „се постарал да убеди с клетвени послания столицата, че е отпразнувал Великден в аула на Крум (ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Κρούμμου)“[24].

Като разказва за нещастния поход на император Никифор в България през 811 г., същият автор съобщава, че той опожарил „така наречения аул на Крум (τὴν λεγομένην αὐλὴν τοῦ Κρούμμου)“[25]. В Анонимния Ватикански разказ, който описва същото събитие много по-подробно, също се говори за „аула на Крум“ и за „кварталите на аула (τὰ ἄμφοδα τῆς αὐλῆς)“[26].

Когато Теофан съобщава за преговорите между хан Крум и император Михаил I Рангаве за Месемврия (Несебър) в 813 г., той обвинява „лошите съветници, повлияли за отхвърлянето на мира, без да знаят нито що говорят, нито за кого се застъпват, понеже никой от тях (българите) не бяга при нас, ние предаваме тези (ромеи), които са вътре в аула (ἔσω τῆς αὐλῆς)“[27].

---

[21] В. Гюзелев, Икономическо развитие, социална структура и форми на социална и политическа организация на прабългарите до образуването на българската държава (IV—VII в.) Археология, 1979, кн. 4, с. 16.

[22] Theophanes Confessor, Chronographia, ed. C. de Boor, Lipsiae, I, 1883, p. 436, 21—24 (=ГИБИ, III, С., 1960, с. 272).

[23] Nicepoari archiepiscopi Constantinopolitani, Opuscula historica, ed. C. de Boor, Lipsiae, 1880, p. 485, 7—9 (=ГИБИ, III, с. 305).

[24] Theophanes, Chronographia, p. 485, 12—14 (=ГИБИ, III, с. 279).

[25] Ibidem, p. 490, 26—27 (=ГИБИ, III, с. 282).

[26] I v. D u j č e v, La chronique byzantine de l'an 811, Medioevo byzantino-slavo, vol. I. Saggi di storia politica e culturale, Romə, 1965, p. 434, 24—28.

[27] Theophanes, Chronographia, p. 498, 23—26 (=ГИБИ, III, с. 286).

Последното известие за аулите във византийските извори се съдържа в посланието до император Теофил (829—842 г.), отправено му от източните патриарси, където има едно предсказание, направено на император Лъв V Арменец (813—820 г.) от един монах на име Саватий, който му казал: „Ти ще победиш българите и ще забиеш меча си в медното гумно на техния аул (τῆς αὐλῆς αὐτῶν) сред България“[28].

За аули се говори и в два от първобългарските строителни надписи на гръцки език. В първия от тях,Търновския, става дума за построяването на нова владетелска резиденция на Дунава (по всяка вероятност на дн. о-в Пъкуйул-луй-Соаре) от хан Омуртаг, може би във връзка с военната заангажираност на североизток през 818—822 г., поради избухналата гражданска война в Хазария[29]. Ето и част от текста на надписа: „Великият кан Омуртаг, обитавайки в своя стар дом, направи преславен дом на Дунава и по средата на двата всеславни дома направи могила, от която до стария ми аул (ἕως τῆ αὐλίν μου) има 20 000 оргии и до Дунава има 20 000 оргии“[30].

Във втория надпис, Чаталарския, става дума за строителството на Омуртаговия аул при дн. с. Хан Крум, Шуменски окръг, както вече е установено въз основа на археологическите открития, и за неговото военно предназначение във връзка с българската намеса при потушаване на въстанието на Тома Славянина във Византия през 822—824 г.[31] В този надпис думата „аул“ е употребена три пъти за разлика от еднократната употреба на „стан, лагер“ (κάμπος), което се вижда и в самия текст: „Великият кан Омуртаг е от бога владетел в земята, където се е родил. Обитавайки стана на Плиска, той съгради аул на Тича и премести (там) войската си срещу гърци и славяни. Направи изкусно мост на Тича заедно с аула и постави в този аул четири колони, а върху колоните по два лъва“[32].

Още тук бихме искали да отбележим, че употребата на κάμπος не трябва да се противопоставя на αὐλή , тъй като под „стана на Плиска“ може да се подразбира обособената защитна система от няколко аули, отбраняващи централния аул — столицата. Що се отнася до това в българския превод вместо „аул“ да стои „дворец“, „стан“ и други подобни според нас е исторически и филологически неоправдано, тъй като думата „аул“ е съществувала в езика на прабългарите.

За основа на този термин е послужила тюркската дума ayil (айъл), която първоначално имала следните значения[33]: 1. Затворено с ограда място за защита на добитъка в степта. 2. Ограден двор с жилище и стопански сгради. 3. Селище.

В общото развитие на тюркските езици тази дума непрекъснато се развивала и видоизменяла, като за киргизко-алтайските народи, в това число и прабългарите, тя започнала да се употребява под формата aul (аул), а за монголските — ajil (айил), вече със следните значения[34]: 1. Юрти, които се намират на едно място. 2. Село, номадско поселение. 3. Стан, лагер, гарнизон.

---

[28] Christophori Epistula, PGr, 95, col. 372A (=ГИБИ, IV, с. 40).

[29] Iv. Božilov, One of Omurtag's Memorial Inscriptions, Bulgarian Historical Revue, 1973, № 1, p. 72—76.

[30] В. Бешевлиев, Първобългарски надписи, С., 1979, № 56, с. 192—193, където авторът превежда „аул” като „дворец“.

[31] П. Тивчев, Бунтът на Тома Славянина и намесата на българския хан Омуртаг, Исторически преглед (ИП), 1969, кн. 4, с. 80—88.

[32] В. Бешевлиев, Първобългарски надписи, № 57, с. 200—201. Тук същият автор превежда αὐλή като „малък стан“ за разлика от κάμπος =стан (?).

[33] Э. В. Севортян, Этимологический словарь тюркских языков, М., 1974, с. 83—85.

[34] Пак там, с. 65—66.

И така, както става ясно, с идването си на Балканския полуостров прабългарите донесли свой особен номадски тип поселение, което те наричали „аул", и което на гръцки било изписвано αὐλή, изговаряно може би през ранното средновековие по старогръцки маниер като „ауле"[35].

Сегашното състояние на археологическите проучвания според нас дава възможност в изграждането на старобългарските аули условно да бъдат обособени няколко строителни периода, всеки един от които се характеризира с използуването на различна строителна техника, материали и начин на устройство. Може да се разграничат главно три етапа в развитието на аулите, като в първия от тях, който е най-продължителен по време, могат да се отделят и два подетапа.

И така според нас първият период обхваща времето от 680 докъм 811—814г., т. е. от края на VII до началото на IX в. Архитектурният облик на старобългарския аул е представен най-пълно и в най-отчетлив вид от развитието на строителството в столицата Плиска, наричана в края на разглеждания исторически отрязък от време и от чуждите автори, както бе показано по-горе, напълно в стила на номадската традиция като „аула на Крум"[36]. Но преди да пристъпим към неговото разглеждане бихме искали съвсем накратко да засегнем въпроса за Онгъла, тъй като обикновено се приема, че прототип на първия държавен център е бил укрепеният лагер именно там.

Всъщност ние сме далеч от мисълта да повтаряме явно погрешната теза на Г. Фехер, упорито поддържана за съжаление от немалко съвременни изследователи за възможната тъждественост на понятията аул — онгъл. В едно от последните изследвания по този въпрос[37] се търсят доказателствата за произхода и етимологията на историческия топоним „Онгъл" в другите алтайски езици, при което се установява, че в словообразувателно отношение най-близка до него е тунгузко-манджурската дума „оуголо" със следните значения: 1. Разклонение, място, където пътищата се разклоняват; 2. Място, където реките се разделят на ръкави; 3. Притоци, ръкави, делта; 4. Извивка на река; 5. Залив, крайбрежие.

Поради всичко това наименованието „Онгъл" би могло да се даде на район, където е можел да се настани голям военен стан, като бъде удобен за отбрана и за по-дълго пребиваване. Това би могло да бъде в същия район, който покъсно кипчаците назовават „Буджак" — тюркска дума, която покрива основните значения на манджурската „онголо"[38].

Въпреки това точно филологическо обяснение, понастоящем българската медиевистика борави с три основни мнения за неговата локализация, което има отношение и към неговото конкретно разположение, архитектурен облик и функции.

Едно от направленията в българската историческа наука следва тезата на К. Шкорпил, който идентифицира Онгъла с Никулицелския земен лагер или

---

[35] Върху това ми бе обърнато внимание от проф. В. Велков като ръководител на секцията, в която бе прочетен моя доклад по темата на IV национална конференция на младите историци през октомври 1983 г., като същевременно посочи и за употребата на същия термин при обозначаване на тракийски селища през античността. Използвам случая да му благодаря.

[36] Вж. тук бел. 24 и 25.

[37] Писмена справка за топонима „Онгъл", любезно предоставена ми от доц. Емил Боев — ръководител на Катедра „Източни езици" в СУ „Климент Охридски". Използувам случая да му благодаря за ценната помощ.

[38] Пак там. Авторът обяснява аналогиите с тази тунгузко-манджурска дума с особеното място на прабългарския език като свързващо звено в системата на тюркските и алтайските езици, към които принадлежи и разглежданият термин. По-подробно тези проблеми са разгледани от автора в статия, която е под печат.

централната част на дн. Северна Добруджа[39]. Понастоящем най-упорито това се поддържа от Д. Овчаров и Р. Рашев, последният от които прави сравнително подробно описание на това съоръжение и обяснява противоречието с писмените извори, че Онгълът се намирал на север от Дунава, с погрешното отъждествяване на реката с долината Карасу (?) от хронистите[40]. Поне засега обаче подобна хипотеза според нас звучи твърде неубедително.

Второто мнение се поддържа изключително от П. Петров, който поде идеята на Ст. Ваклинов, че Никулицелският лагер бил „преден пост, опора на българското придвижване на юг от Дунава“[41], и смята, че неговото изграждане или поне началото е заложено при временното проникване на прабългарите в дн. Добруджа през 679 г., а самият Онгъл е обширната територия между Дунав, Днестър и (?) Днепър[42]. Тази теза обаче противоречи на сведенията за военните действия между прабългари и ромеи там, тъй като те едва ли са се водили по протежението на целия 126 километров Южен Бесарабски вал, който при това е обърнат на север[43].

Най-голямо внимание според нас заслужава третото мнение, че е възможна идентификация на Онгъла с Галацкия укрепен лагер в междуречието на Дунав, Прут и Серет, което бе изказано като идея още от К. Шкорпил[44], но впоследствие той сам се отказа от нея в полза на Никулицелския лагер, както бе показано по-горе. Сравнително неотдавна тази мисъл, незаслужено елиминирана от собствения си създател, бе подета от Ив. Божилов, който я доразви и обогати с правилен и задълбочен анализ на писмените извори[45]. По-важното в случая е интересната констатация, че Онгълът е сравнително малка, добре укрепена територия, която била схващана от византийските автори двустранно — веднъж като едно цяло — укрепен лагер, и втори път като система от укрепления, свързани помежду си и обединени в едно цяло[46].

Тази теза намира потвърждение и в археологическите открития на румънски археолози в района на Галац през последните години — землените лагери при Тиригина[47] и в новия Галацки квартал „Дунъреа“[48]. Наистина румънските археолози определят лагерите като римски, но въз основа предимно на находките от римска керамика под валовете при повърхността на земята, а и при единия от лагерите и от една плоча от времето на император Адриан, но вградена в основите на кула, издигната в средата на същия лагер. От друга страна, техните изследователи смятат, че тези съоръжения били използувани „от местното проторумънско население поради значителните находки от ке-

---

[39] К. В. Шкорпил, Окопы и земляные укрепления Болгарии, Абоба — Плиска, ИРАИК, т. X, 1905, с. 524—525; О земляных укреплениях и окопах, Абоба — Плиска, с. 558, бел. 1. По-късно към това мнение се присъедини и В. Златарски, който в началото смяташе, че Онгълът трябва да се локализира на несъществуващия днес о-в Певки в Дунавската делта (История, т. I, ч. 1, с. 129, 392).

[40] Р. Рашев, Старобългарски укрепления. . . , с. 30; Д. Овчаров, цит. съч., с. 95.

[41] Ст. Ваклинов, Формиране. . . , с. 40.

[42] П. Петров, Образуване на българската държава, С., 1981, с. 158—159. Подобно е мнението на В. Бешевлиев, Съобщението на Теофан за основаването на българската държава, ИНМВ, т. 18, 1982, с. 47; Началото на българската държава според апокрифен летопис от XI в. В: Средновековна България и Черноморието, Варна, 1982, с. 43. (Онгъл=агъл=Буджак в дн. Бесарабия между реките Прут и Днестър).

[43] Основателна критика на това направление прави Р. Рашев, цит. съч., с. 28.

[44] К. Шкорпил, Старобългарски паметници, сб. Добруджа, С., 1918, с. 223—224.

[45] Ив. Божилов, Анонимът на Хазе, с. 173, вж. също и бел. 32, където се спира и на историографията по въпроса.

[46] Пак там, с. 174.

[47] N. Gostar, Şapăturile şi sondajele de la Şendreni-Barboşi(r. Galati) Materiali şi cerçetari archeologiçe, t. VIII, Bucureşti, 1962, p. 505—511.

[48] M. Brudiu, Şapăturile de saloare din castelum de pămînt (secolele II—III e. n.) descoperit la Galati, MCA, t. XIV, Tulçea, 1980, p. 314—320.

рамика тип Дриду“ (?). Всъщност обаче по-голямата част от вътрешните находки са фрагменти от сивочерни съдове с излъскани наклонени ивици, принадлежащи по всяка вероятност на прабългарско население[49]. Така, дори да приемем, че въпросните землени лагери били построени от римски легионери, теза, за която липсват убедителни доказателства, съществуват сериозни основания да се смята, че те са били поне преизползувани, ако не и изцяло построени от Аспаруховите българи в Онгъла.

Отделните укрепления-аули на Онгъла били издигнати вероятно по най-примитивния начин чрез изкопаване на ров и издигане върху защитаемата страна посредством изкопаната пръст на насип-вал, върху който се забивали един до друг колове — своеобразна дървена крепостна стена. В главния и най-големия от тях се е намирала може би резиденцията на хан Аспарух, изградена вероятно също от дърво. По същия начин в края на VII в. са били изградени аулът при Плиска и системата укрепления около него. Така например валът на външния укрепен пояс, издигнат непосредствено след 680 г., е натрупан от каменноземлената маса, изкопана от рова, а впоследствие може би повърхността му била покрита с мергелен чакъл — своеобразна защитна „шапка“, чиято лицева страна към рова по-късно била облицована с едноредова каменна стена[50].

Дълго време се смяташе, че в 811 г. император Никифор I разрушил и опожарил укрепителните съоръжения и ханската резиденция, които били построени още от хан Аспарух[51]. Съвместните българо-съветски изследвания от 1977—1980 г. на най-старото (?) фортификационно съоръжение на Плиска показаха, че то е било построено най-рано около средата на VIII в., като по откритите фундаменти може да се съди, че на тях са се опирали поне в основите „панцирите на стената“ — своеобразна вътрешна и външна броня от варовикови дялани блокове, запълнена от землено-глинеста маса и чакъл[52].

Има известни основания да се смята, че тази „броня“ не е била изцяло каменна, а от повърхността или от известна височина стената е била глинобитно-кирпичена при широкото използуване и на дървената конструкция, за което свидетелстват както откритите строителни остатъци[53], така и известията на писмените извори[54]. Изграждането на укрепени центрове с подобна фортификация през VIII—IXв. е засвидетелствувано и сред други сродни на прабългарите народи — така например столицата на Уйгурското ханство при Харе-Балгас, основана в 715 г. и разрушена през 840 г. от енисейските киргизи, имала почти квадратен план, няколко врати и много кули, а нейните стени били глинобитно-кирпичени и въпреки значителната дебелина били не особено здрави, при което за укрепяване служели хоризонтално наредени дървени свръзки през всеки пет реда кирпич, които в по-долната част на стената имали по-голям диаметър[55]. Имало и други подобни „градища“ от същото време, при които едните имали чисто военен характер, а други изпълнявали предимно стопански функции[56].

---

[49] Л. Дончева-Петкова, Българска битова керамика през ранното Средновековие, С., 1977, с. 121—122. Общо за културата Дриду и нейната етническа интерпретация като старобългарска вж. Ив. Божилов, Културата Дриду и Първото българско царство, Исторически преглед, 1970, кн. 4, с. 115—124.

[50] Р. Рашев, Плиска — разкопки, проблеми, задачи, Векове, 1979, кн. 4, с. 42.

[51] Пак там, с. 45. — Вж. също Кр. Миятев, цит. съч., с. 130, и Ст. Ваклинов, Формиране. . . , с. 88.

[52] С. А. Плетнева, Болгаро-советская экспедиция,—В : Археологические открытия 1979 года, М., 1980, с. 489—490.

[53] Т. И. Макарова, Болгаро-советская экспедиция, — В : Археологические открытия 1980 года, М., 1981, с. 488.

[54] Вж. тук бел. 26.

[55] Д. Майдар, Памятники истории и культуры Монголии, т. VIII, М., 1981, с. 55.

[56] Пак там, с. 57—59 — такива са например селищата при Чин-Толгайн-Балгас и при Хадалагийн-Булгас или Хар-Бухън-Болгас.

Сред българските археолози все още се спори за характера на надстройката и датировката на т. нар. „Крумов дворец", който заемал централно място в ранностоличния аул при Плиска. Неговият първи изследовател Кр. Миятев[57], а след него и Ст. Ваклинов[58] бяха склонни да отнесат изграждането му към края на VII — началото на VIII в. посредством конструкция, съставена изключително от дърво, с известно застъпване на тухлата и кирпича. Според Ст. Бояджиев обаче издигането на дървена надстройка върху толкова масивен каменен цокъл противоречи на всички принципи на архитектурното проектиране. Ето защо надстройката на Крумовия дворец е била масивна[59]. Последните публикувани проучвания датират откритите археологически материали не по-рано от средата на VIII в., при което дори се допуска възможността хан Крум да е бил не само негов последен, но и единствен обитател, т. е. има известна склонност тази постройка да се определя като начало на монументалното каменно (?)строителство[60]. Според нас подобни изводи, макар и нелишени от основания, са малко пресилени и, както сам отбелязва техният автор, археологическите данни за подобни твърдения са все още недостатъчни.

* * *

Въз основа на всичко това можем да обобщим, че в развитието на строителството в Плиска от края на VII до началото на IX в., засега все още в теоретичен аспект, се обособяват два строителни периода: I — от края на VII до средата на VIII в., през който укрепителните съоръжения се състояли от ров, вал и дървена ограда от забити един до друг колове, а резиденцията на хана не се отличавала съществено от тази на Атила — масивно дървено съоръжение; II — от средата на VIII до средата на второто десетилетие на IX в., през който започват да се правят солидни фундаменти от хоросанова подложка, върху които се поставят каменни блокове за основите както на крепостните стени, така и за резиденцията на владетеля, докато във височина е била застъпена дървената и глинобитно-кирпичената конструкция. Историческите обстоятелства, предизвикали промяната в средата или през втората половина на VIII в., могат да бъдат свързани с вътрешните междуособици и походите на Константин V Копроним, при които пострадали някои аули[61], в това число може би и столичният при Плиска. Важни последствия върху този процес оказала и новата миграционна прабългарска вълна от степите на Подонието, прогонена от опустошителните арабски походи срещу Хазарския каганат през първата половина на същия век[62].

Така предложената от нас схема условно очертава двата подетапа от първия етап в развитието на старобългарския аул. Засега с по-голяма увереност може да се твърди, че само столичният аул при Плиска е преминал задължително през тях. Археологическите проучвания показват също, че за някои селища от този тип са били характерни само чертите на първия подетап за целия разглеждан период, а за други — чертите само на втория подетап.

---

[57] Кр. Миятев, цит. съч., с. 130.

[58] Ст. Ваклинов, Формиране..., с. 88.

[59] Ст. Бояджиев, По въпроса за приемствеността в архитектурата на Първата българска държава. — В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава, С., 1975, с. 54—55, без да указва каква точно.

[60] Р. Рашев, Ускорено развитие на старобългарската култура, в: Доклади — симпозиум „Славяни и прабългари", С., 1982, с. 98.

[61] Вж. тук бел. 22.

[62] Според М. И. Артамонов, История хазар, Л., 1962, с. 202—203 втората хазарско-арабска война започнала с пълна сила към 716 г., докато Д. М. Дънлоп я датира 727—737 г. (D. M. Dunlop, The History of the Jewish Khazars, New York, 1967, p. 58—88).

Вероятно към първия тип е принадлежало „градището“ в м. Калето при с. Попина, Силистренски окръг, заобиколено от ров и вал от чимове, в който по-късно започват да се вкопават полуземлянки, където се открива керамика от салтовски и славянски тип, а самото селище е продължило да съществува в този си вид и през IX—X в., както личи от открития некропол с християнски обряд на трупополагане[63]. Подобно на него е и „градището“ при с. Якимово, Михайловградски окръг, оградено с вал, от едната страна на който е изкопан и ров[64].

Ценни материали за изясняване същността на този най-ранен български аул дадоха неотдавна публикуваните разкопки при с. Кладенци, Толбухински окръг — селище, укрепено с ров и насипен вал вероятно в края на VII — началото на VIII в., с четириъгълна планировка, с две хронологически групи от гнездово разположени жилища, втората от които преставлява по-късни полуземлянки, вкопавани в защитния вал[65]. Особено впечатление прави фактът, че тук, както и другаде, в един определен момент валът се оказал ненужен и в него започнали да правят жилища.

Вероятно към втория тип се отнася, а е възможно да имаме същото развитие на първия и втория подетап, както в Плиска, и ранносредновековното селище-аул при Дионисопол (Балчик), както показват последните археологически изследвания[66]. Характерно за неговата укрепителна система е облицоването на вала от външната му страна с немного дебел каменен зид-броня, който е заздравявал и поддържал земления насип и който е бил изграден от немного големи камъни, като се появява и на места при вътрешното лице на вала, в горния си край доукрепен от пласт натрошени камъни, а върху западния вал се забелязват останки от дебел каменен зид, фундиран в горната му част[67]. Самият изследовател отначало заявява, че „каменно-землените защитни съоръжения са били издигнати по всяка вероятност не по-късно от средата на VIII в.“[68], а малко по-нататък ги свързва „най-вече с отстраняването на опасността от византийска експанзия след 775 г.“, докато „през първите десетилетия на VIII в. прабългарите, както се вижда, не са предприели никакви съществени мерки за възстановяването на полуразрушената крепост“[69]. От това обаче съвсем не става ясно дали тогава именно те не са взели някакви строителни мерки за собственото си укрепяване и ако са взели,какъв характер са имали те щом облицованият с камък вал се появява по-късно.

Особено интересни в тази насока са и неотдавна публикуваните разкопки при с. Стърмен, Русенски окръг[70]. В обобщаващата глава, написана от Ст. Михайлов[71], се правят обаче някои изводи, с които ние не можем да се съгласим, особено що се отнася до етническата интерпретация на селището. Самото то е укрепено с ров и вал, подсилени със своеобразна стена от чимове, като по билото на вала била издигната дървена палисада, а малко по-късно от външна-

---

[63] Ж. Въжарова, Славяни и номади на територията на днешните български земи от края на VI—XI в. — В: Плиска — Преслав, III, С., 1981, с. 25.

[64] Пак там, с. 32.

[65] Ст. Ваклинов, Ст. Станилов, Кладенци — ранносредновековно българско селище, Варна, 1981, 10—14, с. 84—86.

[66] М. Димитров, Дионисополис и прабългарите според археологическите доказателства. — В. Доклади — симпозиум „Славяни и прабългари“, с. 79—92.

[67] Пак там, с. 80—81. Не е ясно дали каменният градеж се е издигал само в основи и какво би могла да представлява суперструкцията.

[68] Пак там, с. 82.

[69] Пак там, с. 84.

[70] Ранносредновековното селище при с. Стърмен (= Разкопки и проучвания, т. VII), С., 1982.

[71] Ст. Михайлов, Общ поглед върху укрепеното селище при с. Стърмен и мястото, което то заема в развитието на ранносредновековния български град. — В: Ранносредновековното селище при с. Стърмен, с. 118—139.

та страна бил построен каменен зид[72]. Самото поселение имало подчертано аграрен характер без ясно изразена социална диференциация, при което родът бил основна форма на обществена организация. Всичко това дава основание на автора да го характеризира с определението „предградищен тип". Тази формулировка и въобще разсъжденията за отношението на селището към „средновековния български град"[73] предизвикаха основателни възражения, макар че малко трудно можем да се съгласим с възприемането на употребявания от съветските археолози термин „градище" за всички укрепени със землена фортификация селища през VIII—X в.[74]

Особено неубедително е твърдението на Ст. Михайлов, че валът и ровът, построени през VIII—IX в. (?), трябва да се свържат „с активността на славянското население"[75]. Наличието на определено количество прабългарски находки[76] дават основание да се смята, че населението на селището е било най-малкото смесено — от прабългари и славяни. Строителството на неговите укрепителни съоръжения определено трябва да се свърже с появата и разпространението на втория тип от най-ранната аулна фортификация или като цяло укрепеното селище при с. Стърмен може да се свърже с първия етап от развитието на старобългарския аул.

Аналогични на селището при с. Стърмен са земеделските поселения в Югозападна Таврика на Кримския полуостров от VIII—IX в., които представлявали своеобразни териториално-съседски общини с независимо свободно население, като някои от тях, вероятно най-населените, имали собствени укрепления, едно от които служело за крепост-цитадела, а останалите били свързани с крепости-убежища, чиито стени представлявали два лицеви зида — брони от големи камъни, споени с глина (подобно на Плиска?) или суха зидария от необработени камъни[77]. Тези поселения принадлежали в по-голямата си част на преселило се от Подонието прабългарско население, избягнало хазарската зависимост[78].

Към същия тип трябва да се причисли и укрепеното селище при Калфа на десния бряг на р. Днестър в дн. Молдавска ССР. Според неговия изследовател Г. Ф. Чеботаренко[79] за изградената му фортификация са характерни два етапа: през първия били построени две линии от ров и вал, характерни за славяните (?), а през втория — три линии, като първите две повтарят контурите на напълно разрушените предишни укрепления, но са съвършено различни по своите конструктивни особености и са характерни за прабългарите. Същият автор датира първия етап VIII—IX в. (?), а втория — IX—X в. (?), като третата най-западна линия, останала незавършена, била построена чак през втората половина на X в.

Всички тези изводи предизвикаха основателни възражения както от наши, така и от съветски специалисти. Още в редакционна бележка към същата книга Св. Плетньова обърна внимание, че всичките три варианта керамика, част от

---

[72] Пак там, с. 123—124. Това твърде много напомня на облицовъчните каменни зидове от Плиска и Балчик.

[73] Пак там, с. 131—132, 137—138.

[74] Ч. Бонев, Рецензия на „Ранносредновековното селище при с. Стърмен", Векове, 1983, кн. 5, с. 74—75.

[75] Ст. Михайлов, Общ поглед ...., с. 133, 138.

[76] Пак там, с. 126—128.

[77] А. Л. Якобсон, Раннесредневековые поселения юго-западной Таврики (=МИА № 168), Л., 1970, с. 168—174.

[78] Пак там, с. 194—195.

[79] Г. Ф. Чеботаренко, Калфа — городище VIII—IX вв. на Днестре, Кишинев, 1973, с. 70—72.

която Чеботаренко определи като славянска, са характерни и за Салтовската култура (VIII—IX в.), а не както ги датира IX—X в.[80] Това даде основание на Ив. Божилов да определи и двата етапа в укрепването на селището като дело на прабългарите, при което първият според него може да се свърже с появата на маджарите през първата половина на IX в. (?) между Буг и Днепър, а вторият — с появата на печенезите в края на IX — началото на X в.[81] По-късно Божилов коригира до известна степен това свое обяснение, като отбеляза, че хронологията на българската култура, а оттам и хронологията на българското господство в Прутско-Днестровското междуречие трябва да бъде променена, тъй като българската власт съществувала там още в края на VII в., достигнала своето най-голямо разширение в началото на IX в., а през X в. десният бряг на Днестър продължавал да бъде български, като земите на изток били окупирани от печенезите[82]. За по-щателна датировка на укрепените валове при Калфа се изказа и И. А. Рафалович[83].

По наше мнение дори и да допуснем, че през първия етап от фортификацията на селището укрепителните съоръжения са дело на славяните, те трябва да се датират като характерни за поселенията от раннославянски тип през IV—VII в.[84] Особеностите на землено-дървената фортификация, жилищата, керамиката и най-вече „нехристиянският некропол, свързан с прабългарския обряд на трупополагане и ориентировка“[85], са характерни за раннобългарската култура през VIII—IX в. или, както я наричат някои съветски и румънски учени, „балкано-дунавска култура“[86]. Всичко това дава основание укрепеното селище-„градище“ при Калфа да бъде причислено към старобългарските аули в първия етап на тяхното развитие.

И така наред с многото неукрепени селища от края на VII до началото на IX в. по българските земи съществували и функционирали укрепени със землено-дървени съоръжения аули, които през по-развитата си фаза били облицовани с каменни зидове и подсилвани с глинобитно-кирпичена конструкция (незадължително за всички). Този „архитектурен облик“ отговарял на определена степен от социално-икономическото развитие и обществената организация на прабългари и славяни.

В основни линии обществената структура на прабългарите на този етап от социално-икономическо развитие, характерен за повечето от номадските народи, се състояла от стопанско-самостоятелни семейства, имащи предимно частна собственост върху добитъка и общинна върху пасищата и земята. Поради това те не можели да съществуват изолирани, а се обединявали в различни номадски тип групи, най-малката от които била по родствен признак и съставлявала аула[87]. Основните стопански ядра в него били големите или малките

[80] Пак там, с. 22—23.

[81] Iv. Božilov, Un ouvrage intéressant sur l'habitat de Kalfa sur le Dniester, Etudes balkaniques, 1973, № 4, p. 124.

[82] Ив. Божилов, Анонимът на Хазе, с. 97.

[83] И. А. Рафалович, Славяне VI—IX веков в Молдавии, Кишинев, 1972, с. 46, бел. 3.

[84] И. Г. Хынку, И. А. Рафалович, Славяне и тюрко-болгары в VI—X вв. на территории Молдавии по археологическим данным. — В: Славяните и средиземноморският свят, С., 1973, 163—165. Съветският изследовател Э. А. Рикман, Этническая история населения Поднепровья и прилежащего Подунавья в первых веках нашей эры, М., 1975, с. 74, смята дори, че славянската култура в Калфа е характерна за т. нар. „черняховски тип“, който се датира III—V в.

[85] Г. Ф. Чеборатенко, Калфа. . . , с. 75.

[86] Г. Б. Федоров, В. М. Негруша, Славяне и Балкано-Дунайская археологическая культура. — В: Комплексные проблемы истории и культуры Центральной и Юго-Восточной Европы, М., 1979, с. 48—56. Според нас названието „балкано-дунавска култура“ е неправилно и дори самите автори изпадат в известно противоречие, определяйки я като „раннобългарска“.

[87] Г. Е. Марков, Кочевники Азии. Структура хозяйства и общественной организации, М., 1976, с. 310.

семейства, чиято обособена собственост в периода на усядане по нашите земи постепенно се разпростирала и върху земята. Това обуславяло и все по-нарастващата имуществена и социална диференциация сред прабългарите, от една страна, и сближаването по форма със съседската община у славяните, от друга страна. Казано накратко, това означавало началото на прехода към феодалното класово общество, но не и самото установяване на чисто феодалните производствени отношения, което се наблюдава сравнително по-късно[88]. По време на война, големи преселения и напрегната военнополитическа обстановка на преден план изпъквали военностратегическите интереси, при което аулите давали определено количество бойци за опълчението, като се превръщали в своеобразни военни подразделения[89].

Това особено добре проличава от археологическите проучвания на ранния български аул (Кладенци, Стърмен), където наред със своите военни задължения в случай на отбрана населението изпълнявало и останалите дейности на мирния поминък — скотовъдство, земеделие, лов. От друга страна, най-големият столичен аул при Плиска, който представлявал средище на целия укрепен лагер от спомагателни аули около него (поради което бил възприеман като „стан", както е изглеждал по всяка вероятност и неговият прототип при Онгъла), се оформил и развивал преди всичко като *постоянен държавен център* на ранносредновековна България. Макар че там се намирало (напълно естествено) жилището на хана, той се отличавал от останалите владетелски резиденции в някои от другите аули именно по своите функции на постоянно средоточие на общественополитическия живот по това време[90]. Но дори при него липсвала една от най-характерните и типични черти на средновековния град — досега все още не са открити трайни занаятчийски производствени съоръжения от VIII — началото на IX в.[91]

Една част от най-ранния тип аули — предимно укрепления по граничните линии — са оформени посредством ров и вал като различни по размери укрепени площи, в които са лагерували неголеми подвижни военни части. Подобен укрепен лагер е бил долепен до граничния вал Еркесията в района на с. Люлин, Ямболски окръг[92]. Подобно на него е и земленото укрепление до Карнобат, за което се предполага, че е било във функционална връзка с ранносредновековната крепост Маркели, изградено по всяка вероятност след 812 г. едновременно с Еркесията[93].

Тази първа форма на старобългарския поселищен живот била осъдена да бъде заменена от нова, сравнително по-развита. Това се обуславяло най-напред от все по-засилващата се имуществена и социална диференциация вслед-

---

[88] С. И. Вейнштейм, Ю. И. Семенов, Рецензия книги Г. Е. Маркова, Кочевники Азии, Советская этнография, 1977, № 5, с. 165, където рецензентите предлагат това преходно общество да се нарече „предкласово" за разлика от „сегментарно" или „ацефално", предложени от други чужди изследователи.

[89] Г. Е. Марков, Община у кочевников и складывание в ходе их оседания территориально-соседской общины. — В: Проблемы современной тюркологии, Алма-Ата, 1980, с. 313.

[90] Това е една твърде важна и прогресивна за времето си (и въобще) отличителна черта на старобългарското общество, като се има предвид липсата на подобен постоянен център в ранносредновековните западноевропейски обществени системи (използувам случая да благодаря на ст. н. сътр. Ив. Божилов, който ми обърна внимание върху тези особености и за всичките му указания въобще). Друг е въпросът дали това се е наложило под византийско влияние, или прабългарите са дошли на Балканския полуостров с напълно изкристализирала за това държавна идея, чиито корени трябва да се търсят пак в номадските (или полуномадски) държавнообразователни процеси.

[91] Т. Балабанов, Занаятчийски производства в Плиска (VIII—IX в.). Автореферат на кандидатска дисертация, С., 1984, с. 6, 24. Същият автор смята, че изключение в това отношение са някои от съоръженията в м. Асардере, но за тяхното точно датиране все още се спори.

[92] Д. Овчаров, цит. съч., с. 89.

[93] Р. Рашев, Старобългарски укрепления. . ., с. 109.

ствие налагащото се господство на частната собственост не само над добитъка, но и върху земята. Това изисквало създаването на централизирана административна система и специален апарат за насилие. От друга страна, дървено-землената фортификация на ранните аули показала твърде лесна уязвимост, а номадското (или полуномадско) прабългарско и общинното славянско опълчения говорели за все по-засилваща се неефективност в стълкновенията с по-съвършената военна система на Византия.

Така се стигнало до създаването на постоянна военна сила, която трябвало да осигурява както социално-икономическото и политическото господство на богатата върхушка над по-бедното мнозинство, така също и ефективната отбрана от външни нападения и воденето на победоносни завоевателни войни. На трето място самият този нов военноадминистративен апарат заедно с позаможната потомствена и служебна прослойка се превърнали в значителен потребител, изискващ построяването на нови по-съвършени архитектурни съоръжения, които бележат забележителни постижения в културната ни съкровищница. Всъщност налице е един двустранен процес, при който е възможно самото построяване на по-съвършените аули с каменнокрепостна фортификация (като плод на собствено културно развитие) да е изисквало създаването на обслужващия ги военноадминистративен персонал, ускорявайки по този начин социално-икономическите процеси, бележещи по-осезателно прехода към феодалното класово общество.

Или най-общо, старобългарските аули от втория етап на своето развитие могат да бъдат характеризирани като солидни военни крепости с монументални каменни укрепителни конструкции, издигнати посредством съвършен архитектурноградоустройствен план в оригинален строителен стил. Те били породени от съответните социално-икономически, политически и културни потребности за изпълнение на административно-охранителни и военноотбранителни функции предимно във вътрешната област около държавния център с насоченост към стратегически по-уязвимите подстъпи през Балкана, Черноморското крайбрежие или откъм Дунавската делта и степите на Подонието и Поднепровието. Всичко това намерило израз в ускореното социално-икономическо, политическо и културно развитие на ранносредновековна България през първата половина на IX в. вследствие на мащабната строителноукрепителна дейност и новата административно-организационна система, засвидетелствувана след възкачването на хан Омуртаг на българския престол[94].

И така вторият етап от развитието на старобългарския аул започнал към средата на второто десетилетие на IX в., като засегнал най-напред и в най-отчетлив вид столицата Плиска. Това, разбира се, може да се смята в известна степен за условно, но засега е установено, че именно по времето на хан Омуртаг (814—831 г.) там са били изградени каменната крепостна стена на втория укрепен пояс и едновременно с него тухлената стена на третия укрепен пояс около новия ханski дворцов комплекс[95]. Приема се също, че към средата на първата половина от IX в. Плиска представлявала вече сложен архитектурен ансамбъл, съставен от представителни битови и култови постройки[96] и появилите се първи по-трайни производствени съоръжения[97]. Или, както се вижда, сравнително по-примитивният столичен аул от системата на целия укрепителен лагер при Плиска прераснал във внушителна и монументална каменна крепост.

---

[94] История на България, II, С., 1981, с. 153—158.

[95] Д. Овчаров, цит. съч., с. 89.

[96] Пак там, с. 99—100; Р. Рашев, Ускорено развитие. . ., с. 100; Ст. Ваклинов, Формиране. . ., с. 106—117.

[97] Т. Балабанов, Занаятчийски производства и съоръжения в Плиска през IX—X в. — В: Средновековният български град, с. 91.

аул, който на втория етап от своето развитие може да бъде характеризиран сравнително най-кратко и най-точно като „предградски тип".

Някои от старите аули (като тези при Кладенци, Стърмен и Попина) престанали да бъдат укрепявани и валът се предоставил за вкопаване на полуземлянки. Това се обуславяло от своеобразното прерастване на тези аули от потенциалната военна единица на полуномадското опълчение, чиито обитатели били по-тясно свързани с родовообщинни връзки, в по-развитата свободна селска община, изградена на териториално-съседски принцип. В тях населението се занимавало вече с мирни стопански дейности дори и по време на война, не на последно място и поради по-голямата заинтересованост на аристокрацията за получаването на все повече земеделски продукти. Една друга част аули (като най-големия столичен при Плиска, а вероятно и при Балчик) се преустроили, а трети били построени като съвършено нови каменни военни крепости по основните стратегически направления. Типичен пример в това отношение, който при това се смята за класически, е Омуртаговият аул при с. Хан Крум[98], където наред с военноадминистративните постройки и ханската резиденция били изградени и банни помещения[99]. Подобен вид има и сравнително неотдавна изследваният аул при Преслав от предстоличния период[100], а също и крепостта на платото над култовия център при Мадара[101].

Към същия род аули спада и монументалният строеж на дн. о-в Пъкуйуллуй-Соаре[102], за който вероятно става дума в Търновския надпис на хан Омуртаг. От отвъддунавските български аули друг подобен пример е и крепостта при Слон в Карпатите[103]. Интересен и рядък образец е ранносредновековният Дръстър, при който се наблюдава функционална връзка между заварената ранновизантийска и новоизградената българска крепостна система, според нас сходна с тази на Плиска от Омуртагово време[104]. Като силна военна твърдина, преустроена и укрепена през IXв. от ранновизантийски останки, възникнал и средновековният Шумен[105], който влизал също в системата на аулите.

Подобна е картината с развитието на аулите и сред прабългарското население, което останало под хазарска зависимост в Подонието, носител на

---

[98] В. Антонова, цит. съч., с. 103—108.

[99] П. Георгиев, Към въпроса за градоустройството на аулите през IX в. — В: Средновековният български град, 99—106.

[100] Д. Овчаров, цит. съч., с. 92.

[101] Ив. Велков, Разкопки в Мадара (1924—1928 г.), в: Мадара, I, С., 1934, с. 134—137, смята, че макар и построена от византийците през IV—VI в., крепостта е била запазена в българското и турското средновековие и е твърде вероятно да била „лятна резиденция на абобските владетели". Д. Овчаров, цит. съч., с. 21, 32, неправилно според нас я смята само за ранновизантийска крепост.

[102] P. Diaconu, D. Vîlceanu, Pacuiul lui Soare — çetatea byzantina, I, Bucuresti, 1972, 27—58, където П. Дякону е склонен да я идентифицира с Вичина, построена от византийците след 971 г. (?) като база на флота, защитаващ подстъпите към Днестър. Виж основателната критика в рецензията на Ив. Божилов, ИИНМВ, т. IX, 1973, с. 319—326. Виж също Ал. Кузев, Островната крепост до Дръстър, в: Български средновековни градове и крепости, I, Варна, 1981, с. 196—200.

[103] M. Comşa, Die Forschungen von Slon und ihre Bedeutung für als Studium der Entwicklung der Feudal-Beriehung südlich der Karpaten, Siedlung Burg und Stadt, Berlin, 1969, p. 232—238; Ст.Ваклинов, Формиране. . ., с. 132; Д. Овчаров, цит. съч., с. 94.

[104] Ст. Ангелова, Крепостта на средновековен Дръстър, МПК, 1980, № 6, с. 7—8, от една страна, отчита аналогиите с Плиска и Преслав, свидетелствуващи за почти едновременното строителство в началото на IX в., а, от друга, говори, че първоначалната стена била издигната преди Омуртаговата епоха от българите. Ал. Кузев, Дръстър (в: Български средновековни градове и крепости, I, с. 179—180) го определя най-общо като „старобългарска крепост от IX—X в." Всичко това ни дава основание да смятаме, че Дръстър също е влизал в системата на старобългарските аули от втория и третия етап на развитие.

[105] В. Антонова, Средновековният град Шумен, в: Средновековният български град, с. 253.

салтово-маяцката култура. Разглеждайки неговите землени укрепления като социално по-слабо развита форма от каменните, Св. Плетньова същевременно отнася изграждането им по едно и също време (VIII—IX в.) и при изричната уговорка, че земленитe „феодални замъци“ едва ли са по-древни от каменните цитадели[106]. Според нас тяхната поява и развитие не могат да се разглеждат като нещо едновременно възникнало, особено като се вземат предвид резултатите от проучванията и хронологията на подобен род обектив и по нашите земи. Пресилено е според нас и социалното отъждествяване на тези паметници с типичния феодален замък[107], макар че тяхното изграждане — плод на собствено вътрешно развитие или целенасочена държавна политика, ускорило процеса на феодализация. Същото развитие може да се наблюдава и сред прабългарското общество и неговата архитектура на Волжско-Камска България, където могат да се правят особено много аналогии с развитието на втория етап от аулното строителство при столицата Болгар[108].

Вторият етап от развитието на старобългарския аул не продължил толкова дълго, колкото първият. И тъй като в края на IX в. вече липсват повече известия за „аули“, можем да приемем, че това време бележи горната граница на тяхното съществуване. Това, разбира се, не означава, че старобългарският аул автоматически е прераснал в „типичен феодален град“. Всъщност самата формулировка едва ли е подходяща както за средновековните градски центрове от X в., така и за каменните крепости-аули от първата половина на IX в. Според нас между тези два основни вида условно могат да се обособят „преходен тип“ селища, които бележат третия етап от развитието на старобългарския аул. Неговият облик и структура се обуславят: първо, от появата на все по-разрастващ се слой от население, което се занимавало с неаграрна производствена дейност, предизвикваща засилване на стоковото производство; второ, от нарастването на потребителския слой, който освен постоянна войска и светска аристокрация включвал вече духовенството и нуждите на църквата; и, трето, от засилването на външнотърговските връзки с Византия и страните от Източна и Централна Европа[109]. Тези преходни процеси започнали у нас по всяка вероятност още след налагането на християнската религия (864—866 г.) и завършили някъде в самия край на IX или в началото на X в.

Пример за този своеобразен преходен тип са определените неотдавна като „старобългарски“ около 16 на брой крепости (от типа на тази при с. Цар Асен, Силистренски окръг) предимно в Североизточна и по-малко в Южна и Югозападна България, датирани по-общо IX—X в. Те се смятат, че са подобни, играли са една и съща роля и образуват заедно с „типичните старобългарски аули една значителна група“[110].

Тук бихме искали да изразим известно съмнение в тази констатация и най-вече в нейния категоричен характер. Безспорно една част от селищата спадат към втория етап от развитието на аулите. В повечето от тях обаче започнали да се проявяват познатите черти на средновековните градски центрове. Така например в определен момент от края на IX — началото на X в. във вътрешния град (бившия най-голям столичен аул) при Плиска се съсредоточили основните занаятчийски производства[111]. При някои от селищата, както показват например

---

[106] С. А. Плетнева, От кочевий. . ., с. 24—25.

[107] О. Л. Якобсон, цит. съч., с. 177, според него аналогични на укрепленията в Подонието от същия период (VIII—IX в.) са и кримските крепости в Югозападна Таврика, които са служели за убежища на свободните селски общини, но не са изпълнявали функциите на феодални замъци — явление на развитото средновековно общество.

[108] В. Ф. Генинг, А. Х. Паликов, Ранние болгары на Волге, М., 1964, с. 173.

[109] В. Гюзелев, Предговор, в: Български средновековни градове и крепости, I, с.10—11.

[110] Р. Рашев, Старобългарски укрепления. . ., с. 130 сл.

[111] Т. Балабанов, Занаятчийски производства и съоръжения. . ., с. 92.

разкопките при с. Дуранкулак, Толбухински окръг[112], не е задължително това прерастване да е имало за основа укрепения старобългарски аул, тъй като там непосредствено след възникването си в началото на IX в. селището не е било укрепено и сградите са се разполагали без определен план. По-късно, вероятно след приемането на християнството, то било защитено откъм достъпната си по вода страна със стена, а „юртообразните" землянки били заменени с правоъгълни вкопани полуземлянки, отоплявани не от кръгла пещ, а от правоъгълни печки. Други селища от този своеобразен „преходен" или трети етап от развитието на аулите направо възникнали като такива, като например крепостите при Хасково и Симеоновград (средновековната Констанция)[113], крепостта при Перник през IX—X в.[114]. и крепостта при с. Долно Церово, Благоевградски окръг[115]. Трети, като това при с. Топола, Толбухински окръг, останали да съществуват през посочения период като неукрепени, но с каменни или глинобитно-кирпичени жилищно-стопански сгради[116].

Цялото това все по-разпростиращо се многообразие е закономерен израз от развитието на взаимно свързани процеси: от една страна, унищожаване на почти всички остатъци от номадизъм, а, от друга, своеобразно уеднаквяване на социално-икономическите, политическите и културни структури по подобие на останалите средновековни обществени системи. За ранносредновековна България всичко това се проявило като следствие от консолидацията на единната българска народност, от все по-засилващите се темпове на социално-класово разделение и от ускореното развитие на старобългарската култура. То от своя страна намерило израз в налагането на християнската религия и въвеждането на общ, говорим от мнозинството поданици официален език със съответната писменост и необходимите за това книжовни ценности.

* * *

От всичко изложено дотук става ясно, че аулите заемали особено, но не и изолирано място в поселищния живот и цялостното социално-икономическо, политическо и културно развитие на ранносредновековна България. Условно обособените отделни етапи на тяхното собствено развитие в основни линии съвпадат с общата историческа периодизация на самите исторически процеси. Без да считаме, че настоящата разработка ще изчерпи абсолютно всички въпроси на това оригинално старобългарско явление, все пак се надяваме, че ще бъде дадена определена насока за по-нататъшни изследвания, които несъмнено ще осветляват все по-подробно разглеждания проблем, предвид на непрекъснато постъпващите нови археологически сведения[117].

---

[112] Х. Т о д о р о в а, Някои особености в развитието на архитектурата на прабългарското селище на големия остров край Дуранкулак, в: Доклади, симпозиум „Славяни и прабългари", с. 317—321.

[113] Д. А л а д ж о в, Ранносредновековни крепости на територията на Хасковски окръг, в: Средновековният български град, с. 323—330.

[114] Й. Ч а н г о в а, Градоустройство и архитектура на крепостта при Перник през VIII—XIV в., в: Перник, II, С., 1983, с. 12—14.

[115] Д. С т о я н о в а - С е р а ф и м о в а, Разкопки на крепостта при с. Долно Церово, Благоевградски окръг, Археология, 1976, № 1, с. 19 сл.

[116] Л. Б о б ч е в а, Прабългарското селище при с. Топола, Толбухински окръг, в: Плиска—Преслав, II, с. 198—201.

[117] По време на отпечатването на нашата работа бе публикувана статията на С т. С т а н и л о в, Селища и аули (Някои въпроси за преселението и усядането на прабългарите на Долния Дунав. VII—VIII в.), в: Сборник в памет на проф. Ст. Ваклинов (С., 1984, с. 100—105). В нея се прави преглед на различните локални варианти на прабългарската култура (в Приазовието и Подонието, в Поднепровието и Предкавказието) и се стига до извода, че нейните носители започнали да изживяват социално-икономическата структура на номадите още през VII в. Това

особено много важи според автора за прабългарското население, което се поселило на юг от Дунава, а старобългарската селищна мрежа, изградена от това население, имала като главна особеност обстоятелството, че била държавноорганизирана фортификационна система. Трудно ни е обаче да се съгласим, че землените крепости, построени и организирани като военни лагери, още веднага след пристигането на Аспаруховите българи били обитавани от постоянна войска, а откритите селища — от обикновеното население. Това състояние, както бе показано в нашата работа, е характерно за по-късния период от развитието на аулите през IX в.

Всъщност проблемът за аулите заема отделно и важно място в статията. Авторът прави кратък историографски преглед и преглед на писмените византийски извори. Ако още тук бяха привлечени всички споменавания на „аул", нямаше да се стигне впоследствие до някои противоречиви изводи. В началото авторът правилно отбелязва, че през VIII в. византийските хронисти са имали предвид под „аул" землените укрепления. Правилен е и неговият извод за съществуването на определена зависимост между т. нар. „аилни поселения" и укрепените центрове на държавната власт, строени по нейно върховно разпореждане, но от „социалната единица" на аила (аула). Веднага след това обаче следва едно твърде противоречиво на тези мисли заключение: „Широкото съдържание на понятието „аил" едва ли било общо за всички прабългарски заселища, както твърди В. Тъпкова-Заимова. Сложната обстановка на прабългарското преселение и развитието на селищната мрежа не позволява една отчетлива диференциация на ранносредновековните селища".

Според нас такава диференциация съществува — имало е укрепени и неукрепени аули. Едва по-късно през IX в. с аул са започнали да обозначават само монументалните каменни крепости, обслужвани от постоянни бойни единици. В тази връзка, като „аул" е била обозначавана и Плиска, но тя е била преди всичко столица или „столичен аул". Това обяснява и въпроса на автора защо бил нужен Чаталарският аул на хан Омуртаг, след като съществувал аулът на хана в Плиска. Не можем да се съгласим, че аулът при с. Хан Крум, Шуменско (от Чаталарския надпис), бил построен само да задоволи прищевките на хана и аристокрацията и за чергаруване поне като символично изпълнение на един древен обичай. Като признава, че това е малко идеалистическо обяснение, единственото доказателство за него авторът търси по аналогия в сведенията от известното писмо на хазарския каган Йосиф. Според нас възможно е тази традиция да е съществувала и у нас като у сроден тюркски народ, но не в това са били главната роля и значението на каменните крепости-аули през IX в. Този проблем трябва да се разглежда комплексно и в развитие така, както надяваме се поне отчасти това е постигнато в изложението на настоящата работа.

ПРОБЛЕМИ ЗА ДОСТЪПА ДО АРХИВНИТЕ ДОКУМЕНТИ

Калинка Анчова

Проблемите за достъпа до архивите, на осигуряване използването на националната документална база в максималния й възможен обхват привличат вниманието както на читателите така и на самите архивисти. На архивистите, защото, организирайки използването на архивните документи, те реализират една от основните обществени функции — не само да съберат и съхранят ценното документално наследство, но и да предоставят на обществото актуална ретроспективна и съвременна информация. Читателите от своя страна също са съпричастни към проблемите за достъпа, защото те опират до въвеждане в обръщение на нови извори и съответно до създаване на нови научни и управленчески концепции и до нормалното функциониране на целия административен апарат. Но доколкото в обсега на разглежданите проблеми влизат и такива като опазване на националните интереси и гарантиране на гражданските права на личността, те имат не само чисто научни, но също правни и политически аспекти. И именно поради това са обект на многобройни обсъждания, а понякога и на спекулации.

* * *

Проблемите за достъпа възникват още в древността с формирането на архивите като класообусловени, затворени хранилища на документите на върховната власт[1]. Тяхното използване е подчинено изключително на практическите нужди (като юридическо доказателство, средство в административната и стопанската дейност или политическо и идеологическо оръжие) и е монопол на съответните длъжностни лица. Появата обаче на историческото повествование като жанр (VI—V в. пр. н. е.) поставя въпроса за изворите. Устната традиция и личните наблюдения на авторите се оказват недостатъчни за написване на исторически съчинения. Древните летописци все по-определено се насочват към писмените извори, респ. към хранилищата на документи. Тази тенденция се продължава и от средновековните хронисти. За своите истории, хроники, аналии, животописания и др. те целенасочено издирват и използват текстове на оригинални документи.

Италианските хуманисти и техният критичен подход към изворите засилват интереса на учените към архивните документи. Но в епохата на абсолютизма, когато принципът на секретност доминира в официалната политика на монархиите, достъп до документите имат главно придворните историографи. Духът на Просвещението и последвалото възходящо развитие на буржоазната историческа наука през XIX в. — „века на историята“, се оказват от изключително значение за по-нататъшната съдба на архивите като институции. Преди всичко се разширяват и задълбочават научните интереси. Историческите изследвания обхващат вече не само станалите традиционни политическа, военна и църковна история, но и социална история, история на правото, културата, икономиката, бита, регионалната история и др.

Утвърждава се повсеместно съзнанието, че историята като наука трябва да почива на положителни факти, а следователно и на богат изворов материал. Развиват се методите на критическия анализ на изворите, съпоставят се различните им видове. Нараства неимоверно в сравнение с предходните епохи броят на историците, демократизира се социалният им състав. Възникват многобройни научни учреждения и дружества. Всичко това налага необходимостта от разширяване на изворовата база на историческата наука и от създаване на публични архиви, достъпни подобно на библиотеките за изследователите.

В същата посока действуват и ред други фактори. Векове наред затвореният характер на архивите е бил едно от средствата да се държи гражданството настрана от управлението. С усложняването обаче на цялостния обществено-политически, стопански и културен живот и с

[1] По-подробно за историята на архивите и в частност на проблема за достъпа до тях вж. Н. В. Бржостовская, Развитие архивного дела с древнейших времен до наших дней, Труды ВНИИДАД, т. VIII, ч. I, 249 с., ч. II, 254 с., М., 1979.

въвличането в него на все по-широки слоеве от населението принципът за секретност на архивите се оказва все по-неприемлив.Ето защо в условията на буржоазните революции третото съсловие в борбата си за равноправие и политически свободи издига искания за публичност на архивите,което на практика означава достъп и съответно контрол върху решенията на върховната власт. Формулирането на това искане е и израз на нарасналото гражданско съзнание за архивно наследство като национално достояние.

Франция е първата страна, открила своите документи за гражданите. Със закон от 25 юни 1974 г. тя обявява архивите за обществени и провъзгласява правото на свободен достъп до тях на всички френски поданици. Член 37 от закона гласи, че всеки поданик може да използва във всички депа документите, които те съдържат, без разноски и изнасяне навън и при подходяща предпазна мярка на надзор в дни и часове, които ще бъдат определени[2]. Скоро се оказва, че този изключителен по своята демократичност закон е твърде краен в резултатите си. Прилагането му дава възможност на практика за вмешателство в личния живот на гражданите за дискредити нане на някои от тях и не е в състояние, макар и за кратък период, да защити държавната администтрация от любопитството на гражданството и да осигури нормалното й функциониране. А това в условията на напрегната вътрешна и международна обстановка става крайно необходимо.

Възникват много противоречиви въпроси. Как в действителност да се съгласува обществениият характер на архивите, провъзгласен от закона, с уважението към личния живот на гражданите и с опазване тайните на държавата? Как без риск за тях документите да се предоставят на читателите? Какъв ред на използване да бъде осигурен, за да не се спъва работата на изследователите? В търсене на разумно решение на тези въпроси законът от 1794 г. е ревизиран от практиката по посока на налагане на известни ограничения върху изключителната свобода, която дава. С правилник от 1856 г. вече се изисква молбите за използване на документите от Националния архив да се одобряват от неговия директор, а през 1887 и 1898 г. със специални декрети е въведен официален ограничителен срок от 50 години[3].

Въпреки тези ограничения провъзгласеното от закона право на достъп до архивите на всички граждани остава непоклатим принцип и през XIX в. постепенно е възприет в повече или помалко либерален вид и от останалите страни, като се превръща в основа на цялото модерно архивно законодателство. Ватиканът е страната, която най-дълго упорства. Тя е последната, която открива архивите си за читатели — едва в 1881 г.[4]

С обявяването на архивите за публични и с превръщането им в достояние на цялата нация възможността за достъп до тях става вече въпрос не на оказана любезност или привилегия на отделни лица, а право на всеки гражданин. Публичните архиви добиват черти на научни учреждения. В тях историческата наука намира своята основна изворова база. В общественото съзнание се променя самата концепция за ролята на архивите. От „арсенал на властта“ (по сполучливия израз на френския архивист Р. А. Ботие) те се превръщат в „лаборатории на науката“[5], на историята. Разбира се, това противопоставяне не бива да се абсолютизира, защото и през XIX в., а и до днес публичните архиви, бидейки културни и научни институти, едновременно с това остават звено от системата на държавната администрация, което трябва да гарантира опазването на държавната тайна и уважението към личния живот на гражданите. Всъщност цялата съвременна история на архивите преминава под знака на търсене на оптималния вариант на разумната мярка за съгласуване и реализиране на тези две страни на тяхната дейност.

И ако миналият век постави по принцип искането за публичност на архивите, то сега вече конституционно право на всеки гражданин е да знае, да бъде информиран и съответно нормативно в законите и правилниците по архивно дело е закрепено правото на достъп до документите.. Новите потребности на науката и на цялото общество днес придадоха ново звучене, разкриха нови аспекти на стария проблем.

Векове наред историческите изследвания бяха ориентирани към отдалечени периоди. Смяташе се, че колкото по-голяма е във времето дистанцията от събитията, толкова по-големи са възможностите за научното им осмисляне и интерпретиране. Проблемите, които имаха отношение към текущата политика, бяха обект изключително на публицистиката и журналистиката.. В днешно време това схващане еволюира. В годините след Втората световна война чувствително нарасна интересът на учените — не само историци, но и социолози, икономисти, демографи,, статистици, прогнозисти и др., към съвременната епоха. Широката публика, масовият читател, обърнати към своето съвремие от своя страна също предявиха определени предпочитания към произведенията, осветляващи съвременните им процеси и явления. Увеличи се броят на изсле-

---

[2] Ministère des Affaires culturelles. Direction des Archives de France. Manuel d'archivistique. Théorie et pratique des Archives publiques en France. Ouvrage élaboré par L'Association des archivistes français, Paris, S. E. V. P. E. N., 1970, p. 296.

[3] F. Burckard, La communication des documents dans les archives françaises, Лекция пред Международния технически стаж по архивистика в Париж, 1980, ГУА при МС, Методически кабинет.

[4] J. Favier, Les Archives, Paris, 1975, p. 27.

[5] Н. В. Бржостовская, цит. съч., ч. I, с. VIII.

дователите, занимаващи се с тези въпроси. Активизира се използването на документи от по-близко време.

Показателни в това отношение са статистическите данни на английския архивист Майкъл Ропер. Според него в Държавния архив на Великобритания през годините 1977—1978 само 6,6% от изследователите са използвали документи от средновековието. Същият процент изследователи са проявили интерес към документите от XVI в.; 10,5% — към документите от XVII в.; 11,3% — към документите от XVIII в.; 34,6% — към документите от XIX в. и 57,9% към документите от XX в.[6] Тези данни илюстрират тенденции не само в национален, а и в световен мащаб.

Наблюдава се и едно друго явление.Прогресът на научните изследвания доведе повсеместно до намаляване ролята на националността на учения при избора на тема за работа.Науката все повече не признава национални граници. Постепенно се променя съзнанието, че архивите на дадена страна са само нейно национално богатство. Те се възприемат вече и като част от културното наследство на човечеството. Ето защо все повече читатели се насочват било поради липса на достатъчно домашни извори, или с оглед на изследвания върху общата история към чуждестранните архиви.

В отговор на всичко това се промениха и изискванията към архивите и достъпа до тях. На дневен ред излязоха такива въпроси като осигуряване свободен достъп до възможно най-близките по време документи и приравняване на правата на читателите чужденци и сънародници.

В търсенето на разумно решение на проблемите за достъпа до архивите по света се наложи твърде разнообразна практика. Тя бе обусловена от историческото развитие на отделните страни, от техния политически режим, държавно устройство, административно и в частност архивно законодателство, съществуваща традиция, материални условия, дух, манталитет на нацията и много други. Нещо повече, без да бъде пресилено, би могло да се говори за режима на достъп до архивите като отражение на съществуващия международен климат, като елемент на двустранните и многостранните отношения между държавите. В частност това особено силно се проявява по отношение достъпа на чужденците в архивите. Разведряването в международните отношения, преодоляването на недоверието между народите, разширяването на културното и научното сътрудничество между тях безспорно би повлияло положително за либерализирането на достъпа.

Но ако се ограничим с факторите от национален обхват, би трябвало да отбележим зависимостта, която съществува между степента на демократизация на дадена страна и режима на използване на документите в нея. От значение е и държавното устройство. В повечето държави, изградени на федеративни начала, липсва общовалидно архивно законодателство и в частност общи правилници по използването, както е в Швейцария, САЩ, ГФР, Югославия. Изключения в това отношение са СССР и Австрия[7]. Също така влияние оказва и историческото развитие на съответната страна. Често пъти поради коренни промени в хода на историята (революции, получаване на независимост и др.) новото държавно ръководство, тъй като не е свързано със стария режим и не носи отговорност за неговата политика, е склонно да отвори архивите до най-близко време. Великата френска революция е категоричен пример в това отношение. И, обратно, колкото по-трайни са националните интереси, колкото по-здрави са политическите традиции и по-голяма е приемствеността между управляващите кръгове, толкова по-голяма е предпазливостта по отношение на достъпа до документите.

Освен това режимът на достъп се определя и от самата организация на архивната систем в страната. Централизирането на архивното дело, създаването в социалистическите страни на Държавния архивен фонд като съвкупност от всички ценни документи съдържа изключителни възможности за разширяване на кръга от предоставяните за използване документи. Както е известно, в капиталистическите страни този комплекс е силно накърнен поради широкия обхват на т. нар. частни архиви. Докато за нас понятието „частни" архиви е равнозначно на лични, семейни или родови фондове, то в буржоазната теория и практика се имат предвид не само те, но и документите на частните предприятия, банки, търговски фирми, различни асоциации, движения, синдикати и др. Те само по изключение (като дарение, завещание или временен депозит), но не и като системно постъпление могат да попаднат в държавните архиви и ако случайно все пак се озоват там, използването им е при специален статут. Що се отнася до онези от тях, съвсем немалко на брой, които остават на съхранение в собствениците им, осигуряването на достъпа на изследователите до тях е въпрос на добрата воля на притежателите им. Всичко това чувствително ограничава изворовата база или в най-добрия случай затруднява нейното използване.

Поради специалния характер на документите от системата на държавните архиви в повечето страни (и капиталистически, и социалистически) са изключени тези на министерствата на външните и вътрешните работи и на националната отбрана, както и на техните поделения. Те се съхраняват в автономни депа под шефството на съответното министерство и имат свой режим на използване. Често извън системата на държавните архиви се оказват кралските и президен-

---

[6] М. Ропер, Использование архивов в научных целях, IX Международный конгресс архивов, Лондон, 1980, с. 35, ГУА при МС, Методически кабинет.

[7] Ш. Кечкемети, Либерализацията в областта на достъпа до архивите и политиката на микрофилмирането, VI Международен конгрес на архивите, Лондон, 1968, с. 17, ГУА при МС, Методически кабинет.

тските архиви, както е в Испания, Франция, Люксембург,Норвегия, Чехословакия[8]. Архивите на Народното събрание и на Министерския съвет също в повечето случаи не постъпват в държавните архиви.

Проблемите за достъпа опират и до правилната организация на документите в учрежденията, до своевременното им комплектуване, до обработката им, създаване на научно-справочен апарат, оборудване на модерни читални и осигуряване на редица други улеснения за учените като публикуване на документи, изготвяне на копия, изграждане на автоматизирани информационни системи и т. н. Затова те не бива да се разглеждат самоцелно и изолирано от останалите архивни процеси, а към тях е нужен комплексен подход. Например как би могло да се говори за либерализиране на достъпа, когато огромни комплекси от документи стоят необработени. Проблемът е съвсем реален за всички страни, тъй като съвременната епоха създаде документи, чийто масив надвишава количеството от всички предходни векове, взети заедно. Забавянето на обработката води до изкуствено задържане на документи, които свободно биха могли да бъдат предоставени за използване[9]. Същото се отнася и до навременното създаване на подходящи справочници, които на различни равнища и в различни аспекти бързо да насочат изследователите към търсените документи.

* * *

Дотук разгледахме някои от по-важните фактори, които обуславят специфичния режим на достъп до архивните документи във всяка една страна.Сега ще се спрем на друга основна група въпроси: условия за достъп до архивите; ограничения, които се поставят при използването — били те по време на създаване на документите, по съдържание или по кръг на читателите; права и задължения на архивисти и читатели в това отношение и т.н. Ще се позоваваме изключително на данни от доклади, изнесени на различни авторитетни международни форуми — конгреси на Международния архивен съвет (МАС) и конференции на кръглата маса на архивите.

Още със своето създаване през 1948 г. МАС си поставя за задача да полага усилия да направи достъпа до документите по-лек (чл. II от устава му). Дълги години усилията му бяха насочени към облекчаване на достъпа до документите чрез усъвършенстване на тяхната обработка и описание. Редица международни конгреси разглеждаха въпроса именно в този му аспект. Но от извънредния конгрес във Вашингтон през 1966 г. проучванията се изместиха в друга плоскост — анализират се самите правилници по използването, търсят се възможности за поголяма гъвкавост в тях, набелязват се препоръки за съкращаване на ограничителните срокове и т.н. Последвалите VI Международен конгрес на архивите в Мадрид (1968 г.) и VIII във Вашингтон (1976 г.) отново бяха посветени на този кръг от проблеми. Те бяха предмет на обсъждане и на X кръгла маса на архивите в Копенхаген (1967 г.). Тъй като докладите на споменатите форуми обобщават резултатите от анкети до всички страни—членки на МАС, те дават една сравнително пълна представа за състоянието на достъпа в международен план. От друга страна обаче, те не биха могли да ни бъдат единствен и най-сигурен източник. Ето защо, доколкото ни е било възможно, сме се стремили да проверим някои от данните и по други източници — нормативни документи, справочници на архивите, статии, съобщения и др.

Днес проблемите за достъпа в отделните страни са намерили различно решение. Но най-общо в световната практика се очертаха два пътя. Единият е традиционният — този на забранените периоди. Дълги години властваше т. нар. „правило за 50-те години", към което се придържаха повечето страни. По силата на него се разрешаваше свободно използване на документите, ако са изминали 50 години от създаването им. Със своята строгост то бе сериозна пречка за изследванията по съвременна история и през 60-те години постепенно много страни се отказаха от него в полза на значително по-либералното „правило за 30-те години". На VI конгрес в Мадрид през 1968 г.официално бе препоръчано ограничителният период да не надхвърля 30 години, като се предвидят изключения за определени документи, които да се откриват по-рано, а други— по-късно. Препоръките на конгреса бяха възприети от много страни. Канада, Великобритания, Индия, Гана, Шри Ланка, Фиджи промениха ограничителния срок от 50 на 30 години[10]. Франция през 1979 г. се изравни с тях[11]. Унгария[12] и ФРГ (Федералният архив)[13] също предпочето-

[8] R. H. Bautier, Problèmes concrets posés aux directions d'archives par les projets de libéralisation en matière de communication de documents, Actes de la Dixième conférence internationale de la Table ronde des archives, Copenhague, 1967, Paris, 1969, p. 25.

[9] Като цяло в международната архивна практика необработени фондове не се дават за използване, вж. R.- H. Bautier, op. cit., p. 29.

[10] S. N. Prasad, The liberalisation of access and use, Actes du 8-e Congrès international des Archives, Washington, 1976, Archivum, 1979, vol. XXVI, p. 137.

[11] Loi N 79—18 du 3 janvier 1979 sur les archives, Journal officiel de la République française, le 3 janvier 1979.

[12] S. N. Prasad, op. cit., p. 137.

[13] Правилник за използване на Федералния архив, утвърден от министъра на външните работи на 11. 09. 1969 г. и даден за редактиране на 18. 05. 1978 г., ГУА при МС, Методически кабинет.

ха забраната от 30 години, а Швейцария се спря на 35 години. В Норвегия, Малайзия, Нова Зеландия ограничителният срок възлиза на по-малко от 30 години[14].

Вместо подвижните забранени периоди, при които с всяка изминала година се откриват за използване нови документи, „навършили" съответната възраст, някои страни възприеха по-постоянна ограничителна дата —обикновено такава, която бележи поврат в историческото им развитие. Така например във Ватикана свободен е достъпът до документите, създадени до 1878 г., в Чехословакия — до 1918 г., в Австрия —до 1926 г., в Люксембург и Полша — до 1939 г., в ГДР — до 1945 г., в Израел — до 1948 г.[15]

СССР, САЩ, Швеция, Финландия[16], както и България следват другия път. Тяхното архивно законодателство не предвижда никакви ограничителни периоди. Документите веднага щом постъпят в държавните архиви и бъдат обработени се предоставят на читателите[17]. При съществуваща система на комплектуване на сравнително кратки срокове (в СССР на 15, 10 и 5 г., а у нас съответно на 10 и 5 г.) те твърде скоро влизат в научно и друго обръщение. Документите не се задържат изкуствено в архивохранилищата, без това да е наложено от специална необходимост.

Практиката на забранените периоди е по-консервативна, но затова пък създава по-голяма сигурност пред рисковете от ненавременното използване на документите. За 30 години преобладаващата част от документната информация действително остарява, губи оперативното си значение и може да получи гласност. За учените удобствата, но и недостатъците на тази практика са именно в този по-точен, по-категоричен регламент, който обаче често пъти ги отдалечава значително и невинаги достатъчно основателно от изворовата база на техните изследвания. В това отношение режимът на достъп, който не предвижда ограничителни срокове, е далеч по-гъвкав.

Но независимо от това към коя практика се придържа, нито една страна не прилага общия режим на достъп към всички свои документи, а има към тях диференциран подход. Както вече споменахме, архивите като държавна институция имат за свое категорично задължение не само осигуряването на документалните извори за научни изследвания, но и защитата на суверенните интереси на нацията и на личния живот на гражданите. По силата на това за определени документи във всички страни се налагат някои допълнителни ограничения по използването. Обикновено те се отнасят до документи за националната отбрана, вътрешната осигуреност и външната политика, дейността на правителството, Народното събрание, но могат да обхващат също документи, свързани с икономиката, финансите, търговията, транспорта, съобщенията и др.

Най-често обект на ограничения са дипломатическите документи. Независимо от това дали се съхраняват в автономно архивохранилище (каквато е масовата практика), или се предават в държавните архиви те имат специален статут за използване, специфичен за всяка една страна. Така например във Франция, докато за основната маса от документи ограничителният срок е, както вече посочихме, 30 години, в Дипломатическия архив политическата кореспонденция е открита едва до 1896 г. Сериите от документи, които се отнасят до Европа, САЩ, Близкия Изток, Азия, Океания и Тунис, са свободни до 1929 г., а документите, свързани с Африка на юг от Сахара и с Америка — до 1940 г.[18] Норвегия прави впечатление като по-либерална. Тя предоставя своите дипломатически документи 40 години след създаването им, като допуска при определени условия използването и на по-ранни документи[19]. Дипломатическите документи на ФРГ също са със сравнително либерален статут на използване. Те са открити до 1945 г.[20], но случаят с тях е по-особен, тъй като става дума изключително за пленените от съюзниците по време на Втората световна война документи на Райха, които станаха широко известни на света.

Дипломатически по своя характер са и архивите на световните организации. Достъпът до тях е съобразен с целите на самите организации и интересите на страните-членки. Архивът на Обществото на народите в Женева, който отвори врати за учените през 1968—1969 г., наложи ограничителен срок от 40 години за своите документи, като за отделни серии от тях възприе срок от 60 години[21]. Архивът на ЮНЕСКО в Париж от своя страна се спря на „правилото за 30-те години"[22].

---

[14] S. N. Prasad, op. cit., p. 137—138.

[15] R. -H. Bautier, op. cit., p. 20.

[16] S. N. Prasad, op. cit., p. 138.

[17] В българските държавни архиви, както и другаде по света необработени фондове не се дават за използване освен в изключителни случаи, и то с писмено разрешение на директора на архива. Вж ГУА при МС, Наредба за реда на използване на документите на Държавния архивен фонд в държавните архиви, С., 1983.

[18] Archives diplomatiques, Guide du lecteur, Paris, 1977, 4—5.

[19] R. -H. Bautier, op. cit., p. 23.

[20] Пак там, p. 24.

[21] Архивът на ЮНЕСКО в Париж от своя страна се спря на правилото за Nations Unies, Guide des archives de la Société des Nations (1919—1946), Genève, p. 35.

[22] Д. П. Урсу, Архив ЮНЕСКО в Париже, Советские архивы, 1980, № 6, с. 60.

Документите, свързани с националната отбрана, също се ползват със специален статут. Разпространено е впрочем мнението, че поради бързото развитие на военнотехническата мисъл тези документи бързо губят своя поверителен характер по отношение на оръжията, укрепленията и стратегията. Поради това повечето страни предвиждат откриването като цяло на документите по военното дело, създадени до Втората световна война[23]. Естествено спрямо документите, чието разгласяване би поставило в опасност националната отбрана, мерките са далеч по-строги. Например Франция, ако за документите по военно дело, общо взето, се придържа към датата септември 1939 г.[24], за тези от тях, които пряко са свързани с отбраната на страната, предвижда срок от 60 години[25].

По отношение на документите от областта на държавната сигурност също навсякъде по света съществуват специални ограничения. Във Франция например за документите на Министерството на вътрешните работи, контраразузнаването и префектурите законодателно е определен ограничителен срок от 60 години и техният списък, подобно на документите, пряко свързани с националната отбрана, се спуска от Държавния съвет[26]. У нас тези документи се съхраняват в специализираните архиви на МНО и МВР и се намират под тяхно разпореждане.

От общия режим на използване в повечето страни са изключени и документите на върховните органи на управление — на краля, правителството, Народното събрание и др. Достъпът до тях обикновено е съпроводен с редица затруднения за читателите. В Белгия се предоставят за използване само тези документи на краля, които са създадени до 1934 г.[27] Във Франция за документите на президента на Републиката и министър-председателя се предвижда ограничителен срок от 60 години[28]. САЩ представлява изключение от тази строга регламентация. Там президентските библиотеки откриват за използване част от документите на президента 7 години, след като той е напуснал този пост[29].

Що се отнася до документите на Министерския съвет, в Норвегия например достъпът до тях е свободен, ако са изминали 40 години от създаването им[30]. Малко са и страните, в които държавните архиви комплектуват документи на Народното събрание. В повечето случаи те се съхраняват от самото Народно събрание и то определя условията на използването им[31]. У нас, както е известно, документите на Министерския съвет и на Народното събрание са съставна част на Държавния архивен фонд и след като вече са комплектувани и обработени се дават на читателите. Документите на държавните и партийните ръководители от своя страна се съхраняват в Централния партиен архив и неговите поделения и са подчинени, както навсякъде по света, на отделни правилници по използването.

Различни ограничения се прилагат и спрямо документите, които не представляват държавна тайна, но чието разгласяване по една или друга причина се смята за нецелесъобразно. Обект на подобни ограничения са например документите по спорни въпроси с чужда страна или документите, създадени в миналото за политическа или расова пропаганда. В зависимост от особеностите на обществено-политическото развитие на всяка страна по целесъобразност ограниченията могат да се разпростират и върху други групи документи. В Швейцария например се предвиждат ограничителни мерки спрямо документите, които поставят под заплаха религиозния мир в страната или свободата на мисленето и вярата[32].

Опазването на държавната тайна обаче не е единствената обективна пречка за широкото отваряне на архивите. Защитата на личните интереси на гражданите, протекцията върху личния им живот е друго затруднение от обективен характер. Респектът към личния живот във всички страни днес е признат за конституционно право на гражданите. Архивите като институция, която съхранява, обработва и предоставя за използване документи на видни обществено-политически, стопански и културни дейци, имат най-пряко отношение към гарантирането на това право. Ето защо съвсем естествено документите, които могат да компрометират дадено лице, да накърнят неговото достойнство и лични интереси, имат специален статут на използване. Обикновено това са медицински и психиатрични досиета, досиета от полицейски следствия, лични досиета на служители, данъчни досиета, нотариални актове и др., съхранявани в различни учрежденски фондове. Ограничителните срокове за тях в различните страни варират в изключително широк диапазон. Франция е между страните с най-строги ограничения. Тя налага забрани от 150 години от раждането на лицето за медицинските досиета; 120 години — за личните досиета; 100 години —

---

[23] R. -H. Bautuer, op. cit., p. 25.

[24] Archives de la Marine, Guide sommaire du lecteur. Etat des répertoires et inventaires. Eléments de bibliographie, Paris, 1980.

[25] Loi N 79—18 du 3 janvier 1979.

[26] Пак там.

[27] B. Sabbe, Prudent libéralisme de la Belgique, Actes du Congrès international extraordinaire des Archives, 1966, Archivum , vol. XVI, 1969, p. 62.

[28] Loi N 79—18 du 3 janvier 1979.

[29] S. N. Prasad, op. cit., p. 141.

[30] R. -H. Bautier, op. cit., p. 25.

[31] Пак там.

[32] Пак там, с. 23.

за съдебните досиета, нотариалните актове и регистрите по гражданското състояние; 60 години — за останалите документи, отнасящи се до личния живот[33]. Италианската система за всички тези документи се придържа към срок от 70 години. В Чехословакия той варира между 75 и 100 г.[34], а във ФРГ (Федералния архив) възлиза на 30 г. след смъртта на лицето[35].

В личните фондове също често се срещат документи, които биха могли да компрометират дадено лице. За тях обикновено в законодателните текстове няма посочени точни ограничителни срокове, защото условията на използването им се определят изключително от самите фондообразуватели или техните наследници, а при публикуването им са в сила изискванията, произтичащи от действащите закони за авторското право.

Проблемът за достъпа до личните фондове има и друг аспект. Личните фондове, както е известно, са сложни по състав. В тях освен документи, непосредствено отразяващи личния живот на фондообразувателя, се съхраняват и документи от неговата служебна и обществена дейност. Понякога това са официални документи на институцията,в която той е работил и чието разгласяване е нежелателно. Както вече посочихме, случва се и обратното— в учрежденските фондове да са се запазили документи, чието използване би било грубо вмешателство в личния живот на гражданите. Поради тази тясна обвързаност на документите при разрешаването на достъпа до даден фонд винаги се имат предвид и останалите, в които има подобни документи.

В нормативните документи, които регламентират достъпа в българските държавни архиви, също са набелязани мерки за опазване на личната тайна. Документите с подобно съдържание се дават за използване само при съгласие на фондообразувателя или наследниците му[36]. Освен това регистрите по гражданското и имотното състояние, както и разплащателните ведомости се приемат съответно на 100 години и 40 години[37], когато вече са загубили конфиденциалния си характер и свободно могат да се предоставят на читателите.

Отдавна разпространена практика е ограничаването на достъпа до оригиналите на изключително ценните документи, както и на тези, които са в лошо физическо състояние. Мотивите в случая обаче са от съвсем друго естество—не зашитата на държавната тайна или протекция върху личния живот на гражданите, а опазването на самите документи. Пред рисковете при честото им използване редица архиви ги предлагат на читателите по принцип във вид на копия. Естествено стремежът е да се постигне равновесие между необходимостта от опазване на оригиналите и нуждите на учените в областта на палеографията, дипломатиката и сфрагистиката. Ето защо се допускат някои изключения. Във Франция например оригиналите на тези документи се използват на специални места в читалните под прекия надзор на завеждащия[38].У нас чрез системата на застрахователното микрофилмиране оригиналите на изключително ценните документи също се изключват от активно използване.Но като цяло тази практика не затормозява достъпа, а значително го улеснява, тъй като разширява възможностите за използване на документната информация извън архивите и съкращава времето за обслужване на читателите.

Всички обективно наложили се в архивната практика ограничения, на които се спряхме, обаче не отменят по същество принципа за публичност на архивите. Напротив, днес той законодателно е регламентиран във всички страни. Именно публичният характер на архивите като институция обуславя правото на всички граждани да използват архивните документи. Достатъчно е те само да удостоверят своята самоличност чрез гражданския си паспорт. В някои страни, като Франция[39], Испания[40] и др., се изисква и читателска карта. Читателите попълват молба било до директора на съответния архив, или до ръководството на централната администрация на архивите, като в определени случаи (най-често при използване на документи преди изтичането на официалния срок) искат разрешение и от фондообразувателя или неговите наследници. В редица правилници се предвижда възможност в случай на отказ те да протестират пред висшестоящата инстанция[41].

Подборът на документите в много страни се прави от самите читатели. Обикновено те имат непосредствен достъп до научносправочния апарат на архива. Интересен в това отношение е опитът на френския Национален архив, където в т. нар. „зала на инвентарните описи“ са събрани описите на департаментските и на Националния архив и читателят сам издирва интересуващите го документи по съответната тема. Подобни специализирани зали, в които подръчно се използват наличните справочници, са създадени и в Националния архив на Великобритания[42], Швеция[43] и др. Широко разпространено е и публикуването на научносправочния апарат било като

---

[33] Loi N 79—18 du 3 janvier 1979.
[34] R. -H. Bautier, op. cit., p. 28.
[35] Правилник за използване на Федералния архив.
[36] ГУА при МС, Наредба за реда на използване. . .
[37] Закон за ДАФ, Дв, бр. 54 от 12 юли 1974.
[38] R. -H. Bautier, op. cit., p. 30.
[39] Manuel d'archivistique. . . , p. 300.
[40] Ш. Кечкемети, цит. съч., с. 17.
[41] Пак там, с. 14.
[42] С. Грънчаров, В Британския държавен архив, Архивен преглед, 1978, № 3, с. 43.
[43] Е. Петрова, Държавният архив на Швеция, Архивен преглед, 1979, № 1, с. 68.

традиционно издание или под формата на микрофилми. Достъпността на справочниците е от голямо значение за изследователската работа. Така по мнение на самите читатели „може да се избегне вредната практика архивистът да подбира документите за изследователя, като го поставя изцяло в зависимост от собствената си квалификация“[44]. Когато обаче става въпрос за документи, които не се предоставят за използване от широката читателска публика, то съответни ограничения се налагат и по отношение на самите справочници, като подборът на документите се прави от архивистите.

Изживяна е вече и практиката да се преглеждат от архивите бележките на изследователите и ръкописите на техните произведения по документи от откритите периоди[45]. И ако някъде тя все още се прилага, то е главно в случаите, когато се дават за използване документи, преди да е изтекъл ограничителният им срок, за да се попречи на този начин на неуместното разгласяване на някои факти, както е например в Архива на Обществото на народите[46] или пък в архивите на Норвегия, ГФР[47] и другаде.

Въпреки регламентираното право за достъп на всички граждани всъщност най-привилегированите посетители на архивите са учените и представителите на държавната администрация. За тях навсякъде по света се допускат различни улеснения. Трудно биха могли наистина да се приравнят мотивите и съответно условията за достъп за сериозния изследовател, който компетентно ще оцени историческите събития, с тези на читателя, който се оказва в архива, воден от еснавско любопитство или жажда за сензация. Някои страни дори нормативно закрепват своя диференциран подход към потребителите на архивна информация. Например Австрия за научните работници, както и за високопоставените служители от централната администрация, предвижда по-малки ограничителни срокове, отколкото за останалите читатели[48]. Що се отнася до читателите с една и съща научна квалификация, във Франция например се полагат усилия да се осигурят действително равни права за достъп на всички изследователи, занимаващи се с един и същ проблем. Архивните документи, които се предоставят на даден учен, са на разположение и на останалите такива[49]. По този начин е гарантирано правото на всички изследователи да работят, да правят своите научни обобщения по проблема въз основа на еднакъв кръг от извори.

Във връзка с нарасналия през последните години интерес на учените към чуждестранните архиви сложни проблеми възникнаха и около достъпа на чужденците в тях. Днес все повече страни са на мнение, че равенството между чуждестранните и националните читатели е единствено съвместимият с научната мисия на архивите принцип. И поне що се отнася до документите, които са свободни за използване, се придържат към него. Като пример отново ще посочим Франция, където през 1979 г. с новия закон за архивите нормативно бе утвърден принципът за равенство в използването на архивните документи без разлика на поданство[50]. Изоставя се постепенно и практиката да се изисква дипломатическа или друга препоръка от чуждестранния изследовател, тъй като се смята, че удостоверяването на неговата самоличност е достатъчно от гледна точка на сигурността на документите. Нещо повече, на конгреса във Вашингтон (1966 г.) се заговори за създаване на международна читателска карта, която да им осигури достъп до архивите на всички страни — членки на МАС[51]. Но тъй като осъществяването на тази идея е свързано с преодоляването на редица затруднения, тя и до днес звучи утопично.

Все още много страни по различни причини следват една по-резервирана политика спрямо чуждестранните читатели. Именно поради това често пъти в отношенията между архивите възниква въпросът за реципрочността, за взаимността в достъпа. Като пример, макар и не най-типичен, а може би и малко остарял, ще посочим Австрия, където чужденците само при известни условия и върху принципа на взаимността могат да се възползват от по-малките ограничителни срокове, които австрийските архиви предвиждат за своите изследователи[52]. ФРГ (Федералният архив) също се противопоставя на едностранния либерализъм и поставя изисквания за взаимност в достъпа[53].

У нас чуждестранните изследователи могат да използват архивни документи с разрешение на ГУА при МС. За документи от външнополитически характер Главното управление на архивите предварително взема мнението на МВнР, което впрочем се практикува и по отношение на българските граждани. Институтът, поканил чуждестранния учен, трябва да предупреди ГУА най-малко 30 дни преди пристигането му и да представи план на темата, по която той ще издирва документи[54].

---

[44] С. Грънчаров, цит. съч., с. 44.
[45] S. N. Prasad, op. cit., p. 139.
[46] Nations Unies, op. cit., p. 14.
[47] R.-H. Bautier, op. cit., p. 23.
[48] Пак там, с. 34.
[49] J. Favier, Circulaire, Paris, 1980, ГУА при МС, Методически кабинет.
[50] Loi N 79—18 sur les archives. . . .
[51] S. N. Prasad, op. cit., p. 34.
[52] R.-H. Bautier, op. cit., p. 34.
[53] Правилник за използване на Федералния архив. . .
[54] ГУА при МС, Наредба за реда на използване на документите. . .

Статистиката показва че за 30-годишното съществуване на държавните архиви в тях са работили над 200[55] чуждестранни българисти по проблеми от епохата на капитализма и близо 130[56] са използвали документи от ЦДА на НРБ, един архив, който, както е известно, съхранява съвсем „млади" документи, създадени след 9 септември 1944 г.

* * *

При очертаното състояние на проблема за достъпа до архивите съвсем закономерно възниква въпросът за ролята на архивистите, за границите на тяхната намеса при определяне на режима за използване на документите. Те само посредници ли са между учрежденията и частните лица, предали своите документи, от една страна, и читателите, от друга,или имат реална възможност да влияят при регулиране на отношенията между тях?

Основната маса от съхраняваните в архивите документи произлизат от държавната сфера. Държавата като техен собственик е в правото си да налага такива ограничения върху използването им, каквито тя намери за целесъобразни с оглед защитата на националните интереси и гарантирането на конституционното право на гражданите, на уважението към личния им живот. Самите фондообразуватели също могат по различни съображения да поставят условия. Лицата правят това най-често, за да се предпазят от грубо вмешателство в личния им живот или от даване на широка гласност на нежелани факти, фирмите, банките и другите учреждения, за да запазят секретите на производствата, конфиденциалността на сделките, сметките и др. Всяко едно несъобразяване с поставените от тях ограничения създава недоверие към архивите и води до неприемливи резултати — намаляване на обема на предаваните документи, задържането им по места, а дори и до тяхното унищожаване, за да се избегне нежеланото разгласяване. Очевидно при решаването на проблемите за достъпа се намесват ред обективни фактори от политическо, правно, та дори и от чисто психологическо естество, които са извън обсега на архивите и с който обаче те не могат да не се съобразяват.

Ето защо не можем да не се съгласим с реалистичната оценка на индийския архивист Прасад, че пълен достъп до всички архивни документи надали ще бъде възможен[57]. И затова, когато говорим за либерализиране на достъпа, той трябва да се разбира не като премахване на всякакви ограничения за всички документи и за всички читатели, а като отстраняване на всички неоправдани затруднения. И ролята на архивистите в този процес е не само в модернизирането на цялостната тяхна дейност по комплектуването, обработката и информационното обслужване, но и в точното и обосновано регламентиране съвместно с останалите отговорни институции на ограниченията в достъпа, за да се избягнат субективизмът и секретоманията.

---

[55] А. Нейкова и Ж. Нешева, Българските архиви и чуждестранната историческа българистика, Доклади. История и съвременно състояние на българистиката, част II. Първи международен конгрес по българистика, С., 23 май — 3 юни 1981 г., с. 241.

[56] Св. Томова и др., Централен държавен архив на НРБ като изворова база за историците българисти от чужбина, Историческата българистика в чужбина, част II. Втора национална школа на младите историци, 1980, с. 182.

[57] S. N. Prasad, op. cit., p. 143.

НОВИ СВЕДЕНИЯ ЗА СТРАНДЖА ПРЕЗ ДРЕВНОСТТА

Александър Фол

Неотдавна Ст. Райчевски намери бележник на Георги Попаянов, онасловен „Пътни бележки". Сега бележникът е поставен в експозицията „Революция", разположена в една от трите къщи на музея в Малко Търново. Мястото на „Пътни бележки" там не е сбъркано. Те са един от онези силно въздействащи оригинали, които по идеята на създателите на Малкотърновския музей обвързват разказа за националната и за класовата революционна борба в този край с разказа за изграждането на неговата собствена култура. Тя на свой ред е представена в самостоятелна подредба, която е разположена в друга отделна къща на музея.

Вътрешното единство на двете експозиции се гради от възгледа, че обобщената изява на културата е исторически извисеното поведение на личността и на класата, на целия народ. Истинската стойност на това поведение обаче ще бъде измерено с революционната саможертва на неговите носители.

Надали Г. Попаянов се е вълнувал от подобно убеждение. Но той беше неуморен и вдъхновен пионер в издирването на културните ценности от миналото на Странджа. С тази статия искам да запозная читателя с насоките и трудностите на многогодишни проучвания, извършени и извършвани по стъпките на именития ни предшественик.

* * *

„Пътни бележки" са дневник на пътуване из Централна Странджа през 1910 г. Повечето от посетените места днес са в Турция: Голямата ряка, Тенкият рид, Велика, Маглавит, Цикнихор, Паспалово. В Паспалово, което се намирало до старо селище, наричано от тамошното население „Селището", Аянов видял „голям и груб мраморен камък, дълъг 1 метър, широк 30—40 см, в долния край с образ и конник, релефно изобразен". По-рано на същото място имало друг камък и букви. Мястото, гдето стоял камъкът, представлявало развалини. Малко по-встрани имало могилка, неразкопана, мястото било лично.

Плочата с изображение на Тракийския конник и надписът са безвъзвратно загубени, но върху картата на древнотракийската Странджа Аянов е нанесъл некропол със светилище на хероса. Те очакват своя разкопвач.

В бележника са преписани три надписа — два от старата църква край с. Дерекьой (днес в Турция, до самата граница, на пътя М. Търново— Лозенград) и един от църквата „Св. Богородица" в М. Търново. Последният надпис е известен. Той е видян и обнародван от К. Шкорпил, публикуван е след него от Г. Михайлов (в IG Bulg III 2, 1861) и сега се намира в ОИМ — Бургас под инв. № 361.

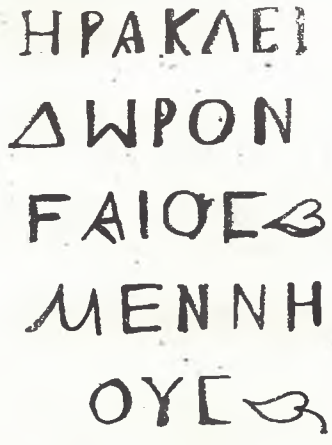

Тук помествам факсимиле на първия препис, този на Аянов (фиг. 1), за да изразя дълбокото си уважение към неговия висок професионализъм, към неуморимото му трудолюбие и към българското му съзнание, така живо и чисто в тогава още поробената Странджа. Заедно с това искам да възстановя и правото му на първооткривател. Той най-напред е забелязал и точно преписал надписа (още на 5 август 1910 г., далеч преди К. Шкорпил).

В бележника си обаче Аянов не е отбелязал, че надписът е донесен в църквата от м. „Мишкова нива", както пишат един след друг Шкорпил и Михайлов. Местността е до ден-днешен толкова известна сред жителите на града и на района, че е изключено най-добрият познавач на тамошните старини да пропусне да я посочи, ако надписът наистина първоначално е бил намерен в нея. Посветената на Херакъл стела — която е вероятно според името на дарителя от ранната императорска епоха — не може да произхожда от м. „Мишкова нива" и поради вече получените от разкопките резултати. За тях ще стане дума по-долу.

Вторият надпис от „Пътни бележки" (фиг. 2), разчетен от Аянов върху „половин камък край старата черква в с. Дерекьой" на 10 август 1910 г., гласи според преписа:

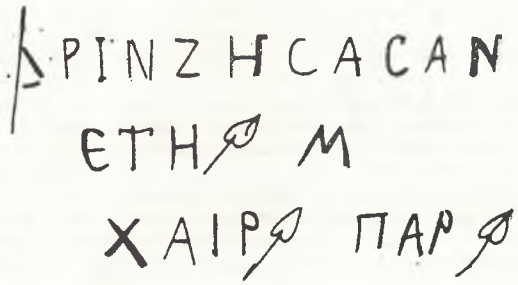

Четенето на автора, известно ни по текста на бележника, е:

[μνημησ χ] άριν ζήσασαν
ἔτη Μ
χαίρ(ε) ηαρ(οδεῖτα)

Тук нищо повече не може да се добави. Ако Г. Михайлов, комуто предоставих факсимилето за епиграфска публикация, предложи коментар, ще бъде полезно, защото този надпис не е известен нито на К. Шкорпил, нито на Е. Калинка, нито на турски и гръцки автори. Публикува се за пръв път.

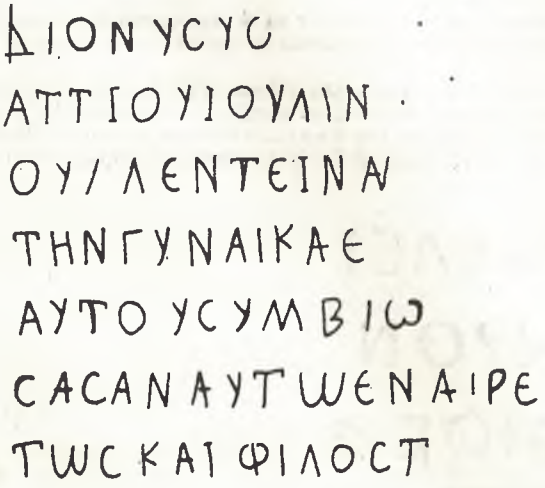

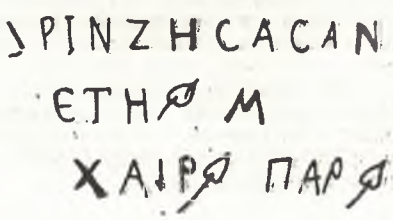

Третият надпис произхожда също от „старата черква" край с. Дерекьой и е преписан от Аянов пак на 10 август 1910 г. (фиг. 3).

Преписът е следният:

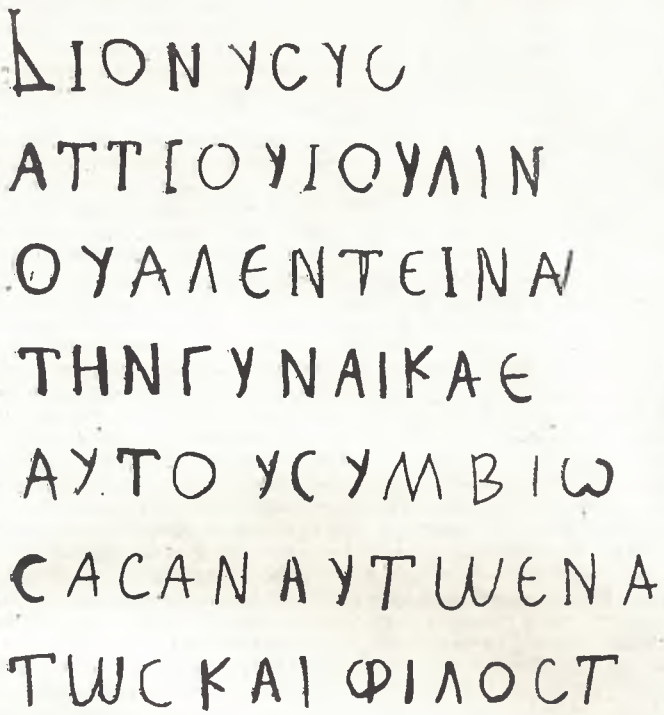

На факсимилето (фиг. 4) се вижда за р. 6 ENAIPE, което според Г. Михайлов за р. 6—7 ще бъде ἐναιρέτως, но е безсмислено. Той смята — в консултацията, която бе изключително любезен да ми даде, — че или Аянов, или каменоделецът са сгрешили, като са добавили йота в ἐναρέτως. В такъв случай надписът ще се чете:

Διονύσ(ι)ου
Ἀττίου Ἰούλιν
Οὐαλεντείναν
τὴν γυναίκα ἑ-
[5] αυτοῦ συμβιώ-
σασαν αὐτῷ ἐναρέ-
τως καὶ φιλοστόρ[γος . . .]

Сведенията от надписа не са много: един неримски гражданин от вероятен малоазийски (местен?) произход е встъпил в брак с римска гражданка през II—III в. от н. е.; неговите две имена отразяват модното за края на ранната императорска епоха сливане на култове с преимуществено източен характер, които особено в Тракия (и в двете Мизии) се разпространяват нашироко. Тези етнически елементи проникват и в Странджа, т. е. в непосредствения хинтерланд на Византион.

Двата надписа за пръв път повдигат въпроса за античното селище, днес напълно забравено, при с. Дерекьой над р. Паспалдереси в Турция. От оскъдните бележки на Аянов бледо се долавя мащабът на населеното място. Име то няма. Единственото, което знаем от интерариите, е Tarpodiſos (сведенията у D. Detschew, Die thrakischen Sprachreste, Wien, 1976,[2] 492), поставяно обикновено на 13 (?) км северно от Лозенград. Приблизителното разстояние по несапълно уточненото римско трасе на пътя позволява до появата на нови данни Тарподиза да не локализира именно в района на с. Дерекьой. От теренните, но откъслечни наблюдения върху древната пътна мрежа на онази част от Странджа, намираща се сега в Турция, произтича възможността поне четири трасета да минават през Лозенград — Дерекьой — Малко Търново — Созопол: едното, с изходен пункт Византион — Селивpия, което е едно и също през Виза към Лозенград; второто, със същия изходен район през Люле Бургас към Лозенград; третото, със същия изходен район през Бабаески към Лозенград; четвъртото — от Одрин към Лозенград.

Лозенградският район е сигурно централен за цялата територия на изток от Марица през тракийската древност. Опорните пунктове на района са Виза, Селиврия, Ергели, Ипсала. От хоризонтала Ипсала — Селиврия на югозапад, сиреч на югозапад от старата Агрианес, дн. Ергене, която извира под Люле Бургас, областта принадлежи към друга териториална организация.

Лозенградската област се очертава добре от, макар и до днес неразкопаните крепости в Перинт, Люле Бургас, Виза, Кешан, Меджидие, Алтънязъ, Харала, Одрин, Правадикьой, Донбай (и някои други, които са нанесени на археологическата карта на Одринския археологически музей). Засега, както е известно, се разкопава систематически античният град при Енос (дн. Енез), материалите от който постъпват също в Одринския музей.

Областта се очертава добре и от забелязаните по терена могилни некрополи в Лозенград, Хаскьой, Кюкюлер, Кешан, Ескикьой, Узункюпрю и, разбира се, при Енос (старата, хипотетично приета, Полтимбрия). Северозападно от Лозенград и северно от Одрин при гр. Лалапаша са забелязани долмени и менхири; един долмен оттам (триделен) е пренесен в двора на Одринския археологически музей. Долмени и менхири за забелязани също при с. Хаджъданишмет Вайсал, Карагьол, Дон, Бююнлю и др. Особено интересно е разположението на мегалитните паметници при с. Хаджъданишмет, където пред долмен е описан кръг във форма на полумесец, който се състои от менхири. Неподредени менхири са забелязани и на други места.

Археологическият материал от района на Лозенград, включително и при Лалапаша, засега е определен. Той произхожда от тракийските куполни гробници за средата на I хил. пр. н. е., а по-късно от тракийски могилни погребения при Лозенград в края на бронзовата епоха. Материалът включва случайни елинистически находки от Ипсала и от други места, плочки с Тракийския конник от Люле Бургас и от с. Хаскьой, където са забелязани големи могилни некрополи. Неразкопани тракийски надгробни могили са видяни по терена и край Виза.

На североизток трасето на пътя от Лозенград достига района на М. Търново. Днешният град не е селище през античността. На сегашното си място, край т. нар. „Голям Врис“, то се образува сигурно по време на първото българско (славянско) военнополитическо стабилизиране в Странджа, което започва с победата на хан Крум при Версиникия през 812 г. Между IX и XI в. Странджа е българска. Името си обаче съвременното селище получава сигурно по време на второто българско военнополитическо — този път и културно — стабилизиране в областта, което започва с победата на цар Калоян при Одрин през 1205 г. Тогава едни от най-важните икономически и културно развити градчета (Малко) Търново, (Малък) Самоков, Граматиково и др. получават целенасочено и имена-пандани на центровете в Северна България, и имена, които произтичат от новите им стопански и духовни характеристики. Безнадеждно е да се етимологизува името на Малко Търново „на равнището на тракийския език“, каквито опити постоянно се правят от ентусиасти любители, за да се спечели престижното състезание с Девелт и с Бургас.

Името на Девелт (по Plin. NH 4, 45:„. . . Develton, nunc Deultum“) напълно точно възпроизвежда тракийския суфикс -deva, -dava независимо от тълкуването на D. Detschew (op. cit. p. 122—123) и от други мнения на езиковеди, които не напускат кабинетите си. В тракийския некропол край Девелт, а и на други места върху територията на разкопавания от няколко години обект се откри елинистическа керамика. Тя би могла да съответствува на езиковедски стратиграфираната „дева“. Но в Девелт се открива и халщатска керамика. Тези находки, които непрекъснато се увеличават, вече могат да бъдат отнесени към езиковедски стратиграфирания ранен слой — „бриа“. Още веднъж става ясно, че чисто лингвистичната хипотеза, според която селищата със суфикс „-бриа“ трябва да се датират от края на бронзовата и от началото на старожелязната епоха, а тези със суфикс „-дава“ — от елинистическата и при това — с разпространение единствено на север от Стара планина — е несъстоятелна. Както е известно, това разпределение и тази датировка заедно с някои чисто фонетични (?) наблюдения доведоха до създаването уж на два езика, които били разделени от Балкана — дакомизийски и тракийски.

Досегашните разкопки, осъществявани в рамките на програмата „Странджа Сакар“, отнасят заселването на траките на територията на селището поне от края на бронзовата епоха насетне. Тези първоначални изводи сигурно ще се потвърдят. Името на поселението, вече грецизирано, е звучало в ушите на елините Δεβε⟨λ⟩τον или подобно. В писмените извори топонимът се появява чак в I в. не защото „-дева“ отразява късен слой в ономастиката, а защото през ранната елинистическа епоха много селишни имена изчезват след окончателното учредяване на стратегиите в Тракия. С изключение на силните политически центрове като Кабиле и други те няма да се съхранят, а ще се възродят само ако римляните ги заселят. Тъкмо това се е случило в Девелт, но предримското развитие на тракийския (военно) политически център засега не може да се проследи. За нещастие не продължиха разкопките на (укрепено?) селище на брега на Мандренското езеро, недалеч от Девелт; от него произхожда глинен ритон, който се отнася вероятно към ранната елинистическа епоха.

Името на Бургас се задържа сред населението чрез винителния падеж, мн. ч. „бургос“, в контекста на укрепени предни постове на голямата колония Девелт при границата на провинция Тракия. Тази форма се среща за първи път през ранния II в. от н. е. в надписа от с. Каракютук (дн. Пънчево, Грудовско), публикуван в ИАИ IV 1926—1927, с. 107—108, № 31, където на р. 7—8 се чете: „-per fin(es) col(oniae) Fl(anae) Deult(ensium) burgos et praesidium.“ Значението на преден пост е съхранено в съзнанието на населението и се възпроизвежда в средновеков

ното гръцко πύργος. Тогава крайморското селище укрепва за сметка на западналия днешен Дебелт. След отдръпването на морето той постепенно се превръща в крайблатно селище.

Следи от антични селища при Малко Търново се забелязват на „Градището". Там сигурно е бил разположен укрепеният град; обитаван е бил може би едновременно и югозападният склон при м. „Водицата", която лежи на изток от града по шосето за Мичурин. Районът е наситен с тракийски паметници, открити по време на многогодишните теренни проучвания от участниците в програмата „Странджа Сакар". Те са публикувани преимуществено в „Мегалитите на Тракия" (т. I и II, С., 1976 и 1982 г.). Тези паметници са предимно долмени (менхири ще трябва още по-внимателно да се търсят!) в землищата на Звездец, Младежко, Евренозово, Калово, Забърново, Сливарово, в местностите „Станково" и „Какачина". Две тракийски слънчеви светилища са локализирани в м. „Камъка" (на 12 км източно от М. Търново на пътя за Мичурин) и в м. „Чешмата" (на 6 км западно от с. Изгрев по пътя към М. Търново). Засега са открити две куполни гробници, най-вероятно от началото на ранната императорска епоха (по оскъдните материали и по съображения върху архитектурата им), в м. „Сушица" или „Пропада" и в м. „Мишкова нива".

Разкопките в м. „Мишкова нива", най-важните засега, още не са завършени. В момента може да се каже, че мястото е свещено поне от края на бронзовата епоха, когато там е издигнат долмен, днес разрушен. През старожелязната епоха започва да се образува могилен некропол, който се поддържа през цялото I хил. пр. н. е., а и по-късно. Същевременно недалеч от долмена започва животът на голямо надгробно (царско?) съоръжение, чийто първи етап изглежда с долменна конструкция, вторият — груба гробница с крепида и без хоросан, третият — мраморна куполна гробница с общ върху цялото съоръжение насип. Тази гробница е от императорската епоха. Входът ѝ е украсен с монументален фронтон, който днес е в лапидариума на М. Търновския музей. Фронтонът е триъгълен (2,60 дължина и 1,10 височина); в центъра му е щит с умбо, под щита — копие с връх надясно; от двете страни на щита — обърнати нагоре длани с разперени пръсти. Недалеч от куполната гробница, при стария долмен, се откри „вила", чиито разкопки не са довършени; вероятно животът в нея започва през III в.

Фронтонът на куполната гробница е пряко съобщение за слънчев култ със символика, която е по-късна от архаичните тракийски скални кръгове. Поздравът към слънцето с вдигнати ръце и обърнати длани символизира клоните (ръцете) и вейките (пръстите) на световното дърво. Този, който се покланя на слънцето в тази поза, сам олицетворява световното дърво.

Ако са верни съобщенията на К. Шкорпил, че всички надписи, посветени на Аполон с местния му епитет ΑΥΛΟΡΙΟΚΟΣ, както и две плочки с Тракийски конник са пренесени в М. Търново от м. „Мишкова нива", то там ще трябва да се локализира и светилище с изповядване на слънчевия култ. Същевременно от главния извор в града от т. нар. Голям Врис в района на градската баня и от съседния ѝ двор на бившото католическо училище произхождат надписите, посветени на Зевс-Дионис. Започнатите разкопки ще проверят и тези съобщения на К. Шкорпил.

Най-допустимо е, че на юг от „Градището", в м. „Мишкова нива", е старият тракийски некропол, а на север от „Градището", при основния водоизточник — главното светилище. Няма да има трудности от съжителството на Аполон Аулорикос със Зевс-Дионис дори върху територията на едно и също светилище, особено след средата на I хил. пр. н. е. От реликтовата фолклорна и етнографска действителност, която и днес се наблюдава в М. Търново, се вижда, че населението е изповядвало хтонично-соларни (уранически) култове, а на празника при откриването на лова още се съхраняват субстратните белези на затворените тракийски мъжки общества.

Критика и рецензии

ДИМИТЪР ГОЦЕВ, ИДЕЯТА ЗА АВТОНОМИЯ КАТО ТАКТИКА В ПРОГРАМИТЕ НА НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНОТО ДВИЖЕНИЕ В МАКЕДОНИЯ И ОДРИНСКО 1893—1941, С., БАН, 1983. 76 с.

Българската историография, след като години наред подценяваше националноосвободителните борби на македонските и тракийските българи след Берлинския конгрес, постигна в последно време значителни успехи в изясняването на множество парливи, болни проблеми в тази област. Такъв е и въпросът за автономията като тактика в политическите програми на македоно-одринското освободително движение — един от най-основните въпроси, които стоят пред българските историци. Той придобива особена важност поради обстоятелството, че именно с него в Югославия и по-точно в Скопие се извършват най-много спекулации.

Същността на лозунга за автономия на Македония и Одринско се изопачава, като му се влага несвойствено съдържание. От лозунг български, възприет от българските политически дейци като тактическо средство за прикриване на българската същност на македоно-одринската организация, той се представя от скопските историци като лозунг на някаква несъществуваща реално, отделна от българската нация, която те наричат „македонска", използвайки неуместно понятие, което за всеки сериозен учен може да има само едно значение — географско.

Ето защо трудът на Димитър Гоцев се посреща с оправдан интерес от нашата общественост, която вече имаше възможност да се запознае с изследването на същия автор за „Националноосвободителната борба в Македония, 1912—1915", както и с редица други негови статии, посветени на тази важна тематика.

* * *

Новото изследване на Д. Гоцев е плод на продължителни издирвания и внимателно проучване на данните. Този необходим и навременен труд е написан на добро научно равнище и е подкрепен с богат доказателствен материал. Пред нас е едно пионерско дело, което говори за професионалната подготовка на автора и за ерудицията му като учен, добре запознат с разглежданата проблематика. След някои изследвания на проф. Любомир Панайотов[1], Константин Пандев[2] и проф. Костадин Палешутски[3], които засягат въпроса за политическите програми на националноосвободителното движение, разглежданото проучване е опит за постигане на по-висока степен на обобщение и същевременно за детайлно разглеждане на редица сложни и спорни проблеми чрез използване на нов материал, доказващ по неоспорим начин, че автономията както за македонските и тракийските, така и за другите поробени българи е била само тактическо средство по пътя към стратегическата цел — националното обединение.

Полезният характер на труда се обуславя от новооткритите архивни документи, произхождащи от ВМОРО, от спомените на създатели и ръководители на организацията, които авторът въвежда за първи път в научно обръщение, а също и от факта, че той е съобразил своето изследване с най-новите постижения на българската историческа наука.

В началото на книгата си Д. Гоцев посочва, че автономията е историческа закономерност, особено характерна за Балканите, където всички държави преминават през този етап на своето обществено развитие, за да достигнат до пълното си национално освобождение. Автономията е идея на Великите сили, добавя авторът, и що се отнася до българската нация, тя ѝ е натрапена още на Цариградската конференция през 1876 г., която разделя българските земи на две авто-

---

[1] Л. Панайотов, Българският национален въпрос след Берлинския конгрес, в: България 1300. Институции и държавна традиция, С., 1981, 319—341.

[2] К. Пандев, Политически искания и програми на българското националноосвободително движение в Македония и Одринско (1878—1912), Исторически преглед, 1980, кн. 6, 21—48.

[3] К. Палешутски, К. Пандев, Българското националноосвободително движение след Берлинския конгрес (1878—1941), Исторически преглед, 1981, кн. 3—4, с. 95.

номни области. Санстефанският мирен договор създава възможност нашият народ да прескочи автономния етап и да осъществи направо своето обединение, но по силата на редица обстоятелства, подробно разкрити от автора на изследването, това не се постига. Като резултат от Берлинския диктат, който разкъсва българската нация на пет отделни части, пред Македония и Одринско се очертава нерадостната перспектива да водят десетилетни борби за автономия като преход към обединението си с българската държава.

Д. Гоцев очертава четири основни периода, през които преминава тази борба: 1878—1885 г. — борба за пряко обединение; 1885—1912 г. — борба за обединение на поробените области след преобразуването им в автономни; 1912—1918 г. — войни за постигането на обединението; 1919—1941 г. — връщане към автономния лозунг. Авторът правилно посочва, че доказателство за решимостта на македонските българи да осъществят присъединяване към България е фактът, че в разглеждания период — от Берлинския конгрес до 1941 г., те вдигат шест народни въстания срещу чуждоземните поробители.

Достойнство на рецензирания труд е, че борбата за автономия на Македония и Одринско е показана като общонационално движение, като дело на целокупния български народ и че ръководните идеи на тази борба са наследени от Българското възраждане, а дейците, които я вдъхновяват и предвождат, са същите онези български възрожденци, които изнесоха на плещите си тежестта на националната революция от 1876—1878 г., които по-сетне работиха с жар за обединението на Княжеството с Източна Румелия. Посочени са конкретните примери със Захари Стоянов, Стефан Стамболов, Натанаил Охридски и др.

Тъй като Турция не проявява склонност да изпълни постановленията на Берлинския конгрес, българската интелигенция от Македония и Одринско поставя началото на организирано революционно движение, което формулира като тактически лозунг на своята борба — автономия в рамките на чл. 23 от Берлинския договор. Д. Гоцев разкрива кои са причините българските националреволюционери да минимализират своята програма: Великите сили са против обединението на българската нация; съседните балкански държави са готови да се противопоставят на това обединение дори с военна сила; България не е в състояние да осъществи сама обединението на своите единоплеменници.

Авторът подчертава, че това с нищо не променя облика на организацията, която е наречена Български македоно-одрински революционен комитет, а в устава ѝ е записано, че неин член може да бъде „всеки българин без разлика на пол". Такава е истината и точно заради това югославските историци стриктно я премълчават. В техните изследвания се говори за ТМОРО и главно за ВМОРО (и за периода преди 1918 г.) и никъде за БМОРК. Налице са две основни тенденции: да се отрича българският характер на движението и стремеж да се отделя борбата на българите в Одринско от тази на „македонците". Гоцев се спира и на въпроса за промените на името на революционната организация, изтъквайки, че това е вършено с цел да не се отблъскват от съвместната борба и другите народности.

Приведени са множество доказателства, че първосъздателите на БМОРК са гледали на автономията само като на етап от пътя към националното обединение. Авторът цитира документирани изказвания на Гоце Делчев, Петър Попарсов, Христо Татарчев и др. Най-красноречиво се изразява Дамян Груев: „Ние сме българи и всякога работим и ще работим за обединението на българщината. А всички други формули са етап за постигане на тая цел."

Аргументирайки с множество доказателства,че автономният лозунг не е измислен от революционните дейци с някакви сепаратистки цели, а че той е идея — общобългарска, одобрявана и защищавана от всички отговорни политически фактори в българската държава, авторът доказва, че различията, съществуващи между РО, ВМОК и Екзархията са тактически и че те не се отнасят до основния политически лозунг: „Чрез автономия към обединение". По него между тези институции не съществува противоречие.

Д. Гоцев изтъква, че всички революционни акции на организацията, които се съпътстват с дипломатически усилия на българското правителство, имат за цел да накарат Турция да признае автономията на Македония и Одринско. Такива са акцията от 1895 г., Горноджумайското въстание от 1902 г. и във висша степен Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г. Въпреки неуспеха на народните надигания те все пак довеждат до активизиране на Великите сили, които налагат на Турция поредица от реформени проекти, като този от 1908 г. я задължава да даде почти автономни права на Македония.

Авторът подчертава, че младотурският преврат от юли 1908 г. има за цел да осуети едно подобно развитие на нещата в европейските владения на Империята и че недостатъчната последователност и настойчивост на революционните водачи, които проявяват склонност към прибързано съюзяване с младотурците, е причина да не бъде извоювана автономията. Това най-вече се отнася за дейците от Серския окръг, които, „без да поставят и отстояват сериозно въпроса за автономията, без да са получили някакви гаранции за бъдещето на българите в Македония и Одринско, се присъединяват към младотурците и легализират своите чети".

Подробно е разгледана шовинистичната политика на Сърбия и Гърция, които се стремят по всякакъв начин да възпрепятстват осъществяването на автономията на Македония,тъй като добре съзнават, че тя ще представлява „Източна Румелия преди Пловдивския преврат". В подкрепа на своите завоевателни планове относно Македония те създават и различни псев-

донаучни теории, като тази за „аморфното“ славянско население в Македония — на Й. Цвиич и „македонизма“ на Ст. Новакович.

Доказателство за преходния характер на автономния лозунг е обстоятелството, че когато се създават условия за пряко обединение на Македония и Одринско с българската държава в 1912 и 1915 г., всички — и революционни дейци, и официални български политици — го изваждат от употреба. Хиляди македонски и тракийски българи потвърждават своето желание за национално обединение с участието си в трите войни, които води за неговото осъществяване България между 1912—1918 г., а когато в 1913 г. сръбските войски не напущат Вардарска Македония, българското население се вдига спонтанно на въстание в Тиквешко (юни 1913 г.) и Охридско-Дебърския край (септември 1913 г.).

Принос на проучването е начинът, по който е проследено развитието на автономната идея между двете световни войни. След Втората национална катастрофа (1918 г.) и дума не може да става за пряко обединение на поробените области. Българската държава е слаба, стегната в обръча на враждебно настроени държави-победителки. Разкривайки дейността на някои националреволюционни организации във Вардарска Македония, като младежката тайна организация, женската организация, македонското народно движение (МАНАПО), авторът посочва, че всички те възприемат лозунга за автономията, за да запазят българската националност от унищожение, а когато отново се създава възможност за обединение в навечерието на Втората световна война, заявяват: „Македония не само не е загубена за българския народ, но, обратно, в нея днес съществува по-здрав български дух, отколкото когато и да било“ (с. 59).

Събитията от април 1941 г. са ново доказателство, че автономията е схващана от всички български патриоти само като тактическо средство. Националноосвободителните организации на македонските, тракийските, добруджанските и западнопокраинските българи изоставят идеята за независими (автономни) македонска, тракийска, добруджанска и западнопокраинска държави и поздравяват осъщественото национално обединение. Не прави изключение и комунистическата организация в Македония, която в лицето на М. Шаторов има един от най-последователните привърженици на този идеал.

Като достойнство на изследването трябва да бъде посочено и ясното становище на автора по въпроса за изкуствено прокламираната от някои среди на Коминтерна през 1934 г. „македонска нация“. Д. Гоцев подчертава факта, че дейците на ВМОРО (обединена), пропагандирайки този лозунг, „се отчуждават и губят влиянието си сред българското население във Вардарска и Егейска Македония“ (с. 51).

В заключение авторът посочва, че след Втората световна война, когато България нямаше възможност да се застъпи за своите сънародници под чужда власт, на българите в Македония бяха наложени „чужди лозунги, забрана на българското им национално име и външно решение на въпроса за Македония“. Или, ако дешифрираме авторския текст, вместо българския лозунг за автономна (независима) Македония като етап на обединението с България бе наложен лозунгът за „македонска“ република в границите на Югославия; българското национално име бе заменено с понятието „македонец“, в което се влага антибългарски смисъл, и въпросът към коя държава да принадлежи Македония бе предрешен с военна и политическа сила.

* * *

За съжаление този важен за нашата наука труд буди недоумение и неудовлетворение поради ниското равнище на полиграфическата изработка. Към несъществените недостатъци може да се прибави неправилното цитиране на някои имена. Например вместо Робер Пелисие в текста срещаме Роберт Пелсие (с. 25); вместо Сп. Китинчев — Сп. Китанчев (с. 58). С оглед на едно бъдещо ново издание би могло да се помисли за по-ясна структура на изложението, съобразена с изискванията за монографичен труд.

Въпреки всичко това изследването на Д. Гоцев може да бъде окачествено като съществен успех за автора и постижение за българската историческа наука.

Георги Ст. Генов

ИСТОРИЯ НА УЧИТЕЛСКОТО ПРОФСЪЮЗНО ДВИЖЕНИЕ В БЪЛГАРИЯ, С., Профиздат, 1983. 304 с. Авторски колектив: *П. КАНДЕВ, О. ОБРЕШКОВ, К. ИВАНОВ, Д. ЯНЕВ, С. ЯНЕВ, ИВ. СТАМЕНОВ, П. ИЛИЕВ*

Всички досегашни опити да се напише история на учителското движение носят белезите на пристрастие и едностранчивост в научно или непълноти във фактическо отношение.

Започваме с тази констатация за предходната литература, за да подчертаем основното достойнство на книгата, която разглеждаме: тя е най-пълната, най-задълбочената от гледна точка на марксистко-ленинската методология и съвременната историография, най-обективната история на учителските борби в сравнение с всички предишни публикации по тази тема.

Като са взели под внимание познатите вече факти, авторите са направили нови изводи и оценки и са преодолели догматичния подход на педагозите историци от времето на теснячеството и левосектанството. В библиотеките е нареден един исторически труд, който в общи линии задоволява интересите и на обикновения, и на подготвения читател.

За първи път в публикация за учителското движение е направена по-пълна и критична оценка на някои моменти от стратегията и тактиката на учителските организации, които работят под ръководството на партията в нейния тесняшки и левосектантски период. Премълчаването на тези слабости на Учителската социалдемократическа организация, на Учителската комунистическа организация и на Учителската профопозиция досега създаваше условия за тяхната идеализация и за изтъкването им като единствени социални ценности в учителското движение, за ограничено и догматично тълкуване на културната политика в буржоазното общество.

Положителна оценка заслужава идеята да се изследва и най-новият период на учителската организация — тоя след 9. IX. 1944 г., на който е направена сполучлива периодизация. Заедно с това са очертани и етапите на социалистическото преустройство на българското училище в стремежа му да отговори най-пълно на обективните потребности на общественото развитие, голям принос за което има и Съюзът на българските учители. Достойнство на книгата е опитът да се даде информация за международното учителско движение.

От вярна методологична позиция са се ръководили авторите и при структуриране на съдържанието на книгата. Исторически очертаните етапи на учителското синдикално движение са обективно мотивирани от закономерностите на общата икономическа и политическа история на България и от конкретната стратегия и тактика на БКП към синдикалните съюзи.

Въпреки безспорните си достойнства разглежданата история има и слабости, и отживелици в интерпретацията на фактите. Ние ще се спрем само на някои от тях, за да дадем повод на авторите за още по-задълбочен анализ при следващото издание на историята. С това може би ще се подпомогнат и регионалните издирвания и изследвания, които се увеличават във връзка с юбилейните годишнини на Съюза на българските учители.

* * *

Авторите не са възприели еднакъв критерий за отношение към Българския учителски съюз (БУС) след 1905г., когато на обществената сцена вече се появи Учителската социалдемократическа организация (УСДО). За периодите 1919—1923 г. (гл. IV) и 1923—1929 г. (гл. V) се прави кратка, но точна характеристика на политиката на БУС. Във връзка с това за пръв път по-обективно се оценява делото на видния български педагог социалдемократ Михаил Герасков, активен синдикален деец първоначално на УСДО, а после на БУС.

Изненадващо е обаче, че авторът на III глава не е обърнал никакво внимание на БУС след разцеплението му през 1905 г. и обособяването на УСДО. А това е един от периодите, когато тази организация беше най-далеч от политиката на българската буржоазия и имаше широко влияние сред учителите, интелигенцията и част от работническата класа. Нейната роля в обществено-политическия живот и значителният й авторитет тогава не бяха нещо натрапено отвън, както стана по-късно с казионния съюз на учителите след превратa на 19. V. 1934 г., а бяха резултат от вътрешен отклик към най-актуалните политически и социални проблеми. В низовите дружества на БУС все още беше много силно влиянието на учителите социалисти, които, макар и напуснали тази организация, бяха оставили в нея прогресивни традиции, а и примерът на тяхната борба влияеше „индуктивно“ на дружествата на БУС и оливяваше дейността им. Достатъчно е да посочим само няколко по-важни синдикални инициативи, за да се убедим в казаното и да приемем, че БУС не може да бъде премълчаван в една история на учителското синдикално движение в България.

На 2 и 3 юни и 9 септември 1906 г. БУС организира протестни събрания и демонстрации в София и страната за увеличаване на заплатите. БУС и неговите дружества изцяло подкрепиха голямата железничарска стачка през декември 1906 г. и студентските демонстрации против монархизма през 1907 г.

Не може да се отминат и някои искания, записани в резолюцията на XII конгрес на БУС през 1906 г. — едни от най-прогресивните в цялата история на тази организация: откриване на училища и в малките села, пансиони за децата от отдалечените селища, изцяло светско образование, забрана на детския труд за деца до 14 навършени години, задължително 14-годишно образование, безплатни учебници и учебни пособия за всички ученици и т. н.[1]

Пак БУС организира нова протестна вълна на учителите от цялата страна през 1912 г., когато министър Ив. Пеев внася законопроект в Народното събрание, с който се разширяват правата на духовенството и местната власт над училищата. Не стихват неговите синдикални протести и през годините на войните във връзка със заплатите на мобилизираните учители.

Много остри са схватките на българското учителство и БУС през т. нар. втори стамболовистки режим (1903—1908 г.), в резултат на което този именно режим обяви за пръв път БУС извън законите, уволни учителите — членове на управителния комитет, и всички делегати на XIII конгрес, състоял се през 1907 г.; поголовно глобяваше учителите, които участвуваха в протестни събрания или подписваха антиправителствени искания. При този режим през 1907 г. последва третата голяма вълна на масови репресии и уволнения на учителите след уволненията през 1895 и 1900 г.

БУС не беше признат за организация и от Ст. Бобчев, министър на просветата през 1911 г. „Министерството не може да допусне — заявява той — организация като вашата да стане държава в държавата“[2].

Следователно историята на БУС през този период не трябва да се премълчава, а да се разкрие в нейните сложни синдикални взаимоотношения както с държавата, така и с УСДО. На този фон по-вярно ще се види нейното място в обществено-политическия живот на страната и по-добре ще се разберат някои от грешките на УСДО от времето на нейното теснячество, когато смяташе за свой най-отявлен враг именно БУС, а не държавномонополистическия капитализъм.

Позицията на автора на тази глава е още по-непонятна, като се има предвид и ясното методологическо внушение на академик Т. Павлов, изказано през 1965 г. „Когато се чествува с пълно основание тази светла годишнина на учителската социалдемократическа организация — писа той — да не забравяме нито за миг, да не подценяваме, да не отричаме демократичните и прогресивни заслуги също и на по-старите от нея учителски организации“[3].

И в другите глави се долавят следи от ония оценки, които партията даваше на учителското движение, когато не беше преодоляла своя тесняшки, а по-късно и своя левосектантски уклон.

Чудно е наистина защо, след като имаме ясната и категорична оценка на партията за тези етапи, приета още на нейния V конгрес, след като имаме една пълна и научнообоснована от гледна точка на марксистката теория и най-новите изследвания история на Българската комунистическа партия, след като минаха близо 30 години от Априлския пленум на ЦК на БКП, все още по отношение историята на учителското движение не може да се преодолее закоравялото от времето напластяване. Но нека приведем и други примери.

На с. 45 се твърди: „Д. Благоев доказва, че учителите по своята социална природа стоят по-близо до пролетариата. Ето защо техните интереси са тясно свързани с интересите на пролетариата.“ Уговорката, която се прави по-нататък, че има „някои неточности в определението, което се дава на учителя като пролетарий“ (с. 45), не е достатъчна да се разбере преценката на днешния историк за отношението на партията към учителите през първото десетилетие на века“. „Учителят — пише проф. К.Василев — принадлежи към интелигенцията, която в класовото общество е свързана с една или друга класа, без да загубва своето специфично положение на особена социална категория. Учителят не може да бъде характеризиран изобщо като пролетарий“[4].

И по-нататък на с. 46, авторът цитира известната резолюция на 18-те делегати социалдемократи „За характера, целите и задачите на учителското движение в страната“, която изцяло повтаря тезата, че „народният учител спада към класата на пролетариата“ и че „като цяло има пролетарско положение“, без какъвто и да било намек, че това е неточна, субективна характеристика с отрицателни последствия за самата УСДО.

От остарели позиции се отрича правилното по принцип решение на учредителната сбирка на УСДО (15—17. IV. 1905 г.) (с. 48) новата организация на учителите социалдемократи да влезе в ОРСС, който е под ръководството на партията.

Не се анализират пълно взаимоотношенията между БРСДП (т. с.) и УСДО. Обяснението, че уставното положение, според което „за всяка своя акция от обществен и политически характер УСДО. . . трябва да има съгласието на ЦК на партията (с. 49). . . пречи за масовизирането на организацията“ (с. 51) е вярно, но много общо и елементарно.

Авторът не взима отношение и към постановката на Първия конгрес на УСДО (1906 г.), която утвърждава „стачките, демонстрациите и бойкота като средство за борба“ (с. 54) въпреки

---

[1] Подробности за дейността на БУС през разглеждания период вж. у Д. Негенцов, Борби и придобивки на Българския учителски съюз, С., 1925.

[2] Пак там, с. 134—135.

[3] Т. Павлов, Приносът на българското прогресивно учителство, Сб. „60 години учителска марксическа организация“, С., 1965, с. 9.

[4] К. Василев, Предговор към том 9 от съчиненията на Д. Благоев, С., 1959, с. XIX.

констатацията, че има едва 326 учители социалисти в цялата страна. Неясна е неговата позиция на съвременен историк и ценител на наследството и към решенията и докладите на останалите конгреси на УСДО, към окръжните на централното ръководство, както и към някои от статиите на вестник „Учителска искра“ (с. 58, 60, 62, 72, и т. н.).

Нека бъдем разбрани добре: Не подлежат на никакво преразглеждане безкрайната вярност на учителите социалдемократи към партията и социализма, всеотдайността и любовта им към народа и особено към работническата класа, приносът им за пропагандиране на марксизма, за изграждане и укрепване на партийните организации в селата. Забележителни са техните нравствени и политически добродетели. И това именно им осигурява вечност. Но когато се оценява тяхната тактика като членове на УСДО, а и на самата УСДО, не може да се скрие, че страдаха от догматизма и шаблона, защото и БРСДП (т. с.), която ги ръководеше, не беше организация от ленински тип. Между себе си и учителското мнозинство УСДО допускаше неведнъж различия, които ѝ даваха оттенъци на тесняческа организация в учителското движение.

За съжаление в историята не се стига до пълна характеристика на УСДО, нито пък се разкриват политическите ѝ добродетели, за да се внуши признателност и уважение към нея в идните поколения. Голямата истина за учителите социалисти се предава с безразличие, без собствена позиция на автора, а слабостите на УСДО се замъгляват чрез преразказване на нейните конгресни доклади и решения.

Такъв е на места подходът и на автора на IV глава, когато обяснява дейността на Учителската комунистическа организация (УКО) през 1919—1922 г.: „УСДО променя името си — четем на с. 94 — става учителска комунистическа организация и възприема целите и методите на борба, които възприема и БКП (т.с.).“ И нито дума не се казва на читателя дали точно това е най-верният синдикален път в годините на земеделското правителство. Авторът на тази глава не се дистанцира дори от такива постановки, изказани в 1920 г.: „Съществена нейна (на УКО — б. м.) задача е да укрепи положението си на борческа и не само на борческа, но и на по-силна, ако не и единствена организация на цялото българско учителство“ (с. 101). При голямата масовост и високия престиж на БУС през онова време посоченото решение изглежда утопично. Но на читателя то се представя като истинно и диалектически мотивирано.

Преодоляла тесняшката си ограниченост, УКО скоро изпада в левосектантски догматизъм, който мъчително се изживява едва към края на 30-те години. През този период, и особено през 1929—1934 г., преименувана като учителска профопозиция, УКО издигна и някои погрешни лозунги, които, както и самата профопозиция, изцяло бяха отречени в етапа на ленинизацията на партията. Изводът, който се прави в „История на БКП“, че сектантите „бяха поклонници на шаблона и голата схема, когато чертаеха стратегията и тактиката на партията“[5], изцяло и безрезервно може да се отнесе и към учителската профопозиция. Но авторът на VI глава от разглежданата история невинаги подхожда към фактите от тази партийна постановка (с. 141, 149).

* * *

В началните две глави на историята са допуснати и някои непълноти и неточности. Първият учителски събор се състоял в Железник (Ст. Загора) на 1,2 и 3 януари 1869 г., а не през 1868 г., както се твърди на с. 13 от историята[6]. Не е казано, че той се свиква по идея на видния български просветен деец и възрожденец П. Р. Славейков, изказана чрез редактирания от него в. „Македония“. След като сочи примера на Западна Европа, Сърбия и Русия, П. Р. Славейков пише: „Ние виждаме за добре да препоръчаме учителските събори и у нас и сме готови да изръкопляскаме на тези, които биха се оказали инициатори за това“[7].

Авторът не стига до идеята, че учителските събори, приети от чужбина като форма на педагогически конференции, се изпълват с ново съдържание в българската обществено-политическа действителност, че те са своеобразна изява на нашето Възраждане, един от феномените на националноосвободителното движение.

Необосновано се отминава ролята на Българската екзархия за организиране на учителските събори през 70-те години. Тогава Екзархията е единствената призната от турското правителство общонационална институция и нейна изключителна заслуга е, че освен с църковните въпроси тя се заема и с ролята на върховен координатор на народното образование чрез учителските събори.

Пресилено е твърдението, че през 1887 г. МНП изпраща проектоустав за учителско дружество до всички училища, за да предотврати движението на народното учителство (с. 21). Независимо че беше критикуван по някои пунктове от учителите или може би тъкмо поради това този проектоустав изигра обективно положителна роля, защото допринесе много за популяризиране на идеята за учителска организация и за самосъзнаване на учителството като социална категория. Нашето твърдение, разбира се, не омаловажава призивите и „отворените писма“

[5] История на БКП, С., 1981, с. 323.

[6] Вж. в. Македония, бр. 4, от 7 януари, 1869 г.

[7] В. Македония, бр. 2, от 7 декември, 1868 г.

на посочените в историята учители и учителски дружества, особено на Видинското, основано през 1889 г.

Не са верни твърденията, че „Ломският учителски събор (1889 г. — б. м.) взема важни решения за организиране борбата на учителството“ (с. 23) и че „Призивът на Ломския събор попада върху подготвена почва. . . и веднага намира отклик във всички краища на страната“ (с. 23—24). Както се вижда от протоколите му[8], Ломският събор не стига до никакви решения относно бъдещата организация. Учителските дружества в страната се бяха основали преди, а не след Ломския събор, както се твърди в историята. След Ломския събор те се разпаднаха с изключение на Добричкото (Толбухинското) и движението временно стихна.

Като се знае колко скромен и самокритичен беше Д. Благоев, едва ли е необходима такава митологизация на една политическа инициатива само защото той е нейният организатор. Още повече, че сам ни е оставил признание за ломската сбирка, която авторът на първа глава познава и точно цитира, но не се замисля, че с това си противоречи. „Тя (ломската сбирка — б. м.) — пише Д. Благоев —само убеди социалистите, че за никакъв съюз при това със социалистически задачи не може да се говори“ и че опитът да се обосноват тези задачи на дружеството се посрещнал от мнозинството на сбирката „с явно неодобрение“[9].

Не е съвременна оценката на училищното законодателство на правителството на Ст. Стамболов (т. нар. Закон на Г. Живков от 1891 г.), но това е голям въпрос, който не може да се разглежда на тези страници.

Същевременно авторите на историята не стигат до категоричния извод, че Д. Благоев е първият теоретик, пропагандатор и организатор на синдикалното движение у нас и че преди да създаде БРСДП, Дядото разработи теоретичните основи и положи основния камък на една от първите професъюзни организации.

В историята не се прави обща характеристика на БУС, основан през 1895 г., в сравнение с Видинското (1889 г.) и Свищовското дружество (1882 г.). А според нас би трябвало категорично да се каже, че Първият конгрес на БУС създаде по-скоро една дребнобуржоазна народническо-просветителска, отколкото синдикална организация, която от гледна точка на синдикалните идеи е крачка назад в сравнение с целите и програмите на посочените дружества и особено в сравнение с Видинското. Причините за това са неразвитите все още капиталистически производствени отношения, но не може да не се отчетат и живите в съзнанието на учителите възрожденски идеали и не на последно място народническите илюзии да се служи на народа, да се работи за неговото нравствено и просветно издигане като условие за икономическия му и културен напредък.

Характеризирайки по-нататък БУС, в историята трябваше по-определено да се подчертае, че той се превърна в синдикална организация едва в 1899 г., когато на своя I конгрес изостави идеята за „умственото развитие и нравственото повдигане на народа“ и записа в своя устав, че първата му цел е „да служи за запазване независимостта на учителя като гражданин и обществен деец и за обезпечаване на материалното му положение“.

Историята на учителското професъюзно движение не внася яснота и около въпроса за редактирането на в. „Учителско движение“ през 1897 г. Не е посочено, че този вестник излиза в гр. Варна, но има широката поддръжка на учителското дружество „Развитие“ в Добрич (Толбухин), тъй като главният му редактор Н. Стайнов е учител в с. Ильнлък (Змеево), Толбухинско, и членува в добричкото учителско дружество, а средствата за редактирането на вестника са осигурени от Димитър Господинов, председател на дружество „Развитие“[10].

Измислено е твърдението, че МНП уволнило някои от редакторите на вестника, други преместило в затънтените селища на Добруджа, в резултат на което вестникът престанал да излиза (с. 39). Въпросното уволнение и разместване станало предната 1886 г. и именно като редактори и сътрудници на вестника пострадалите учители се събират всяка неделя в гр. Варна да обсъждат организационни и редакционни въпроси[11].

Не е отразено отношението на учителите, учителските дружества и БУС към селското движение и правителствената икономическа политика през 1899—1900 г.

Пропуснат е изводът, че докъм 1903—1904 г., когато назрява разцеплението на БУС, в живота на дружествата му се забелязва постоянно революционизиране в рамките на възможните синдикални форми въпреки по-консервативната линия на централното ръководство. Това се дължи на политическата работа на учителите социалисти вътре в съюза. Може би точно затова Д. Благоев с ленинско прозрение поддържа да не се допуска разцепление на БУС: „И въпросът не се състои в това, щото да се правят позиви, за да се напусне съюзът — писа той през 1903 г., — а да се направи позив за запазването на ония идеали, в името на които се създаде и в името на които учителите социалисти с толкова морални и материални жертви издигнаха

---

[8] Вж. Вестник на учителското дружество, бр. 7, с. 21, и бр. 8, с. 91 и сл. Видин, 1889 г.

[9] Виж подробности у Д. Благоев, Принос към история на социализма в България, С., 1949, с. 128.

[10] МРД в гр. Варна, инв. № 925, Спомени на Н. Стайнов.

[11] Пак там.

съюза до една организация с обществено значение“[12]. Същата тактика бе препоръчана и в писмото на ЦК до всички учители социалисти от 10. V. 1904 г.[13]

По-дълбоко трябва да се потърсят причините за „обуржоазяването“ на учителското множинство и за резервираното му отношение към УСДО през десетте години на нашия век, като се има предвид просветната политика на Ив. Шишманов. През 1903—1904 г. той задоволи голяма част от синдикалните искания на учителите: изравниха се и се увеличиха заплатите, премахна се прословутият член 24 от инструкцията за учителите,който им забраняваше да членуват в обществено-политическите организации, държавата пое изцяло изплащането на заплатите, възстановиха се правата на омъжените учителки да учителствуват, увеличиха се чувствително средствата за строителство и издръжка на училищата и т. н. Именно поради това Д. Благоев нарече просветната политика на проф. Ив. Шишманов „неглупава“, като в това определение вложи колкото критичен, толкова и реален смисъл.

Според нас ненужно се премълчава, че поради вътрешно идейни противоречия в УСДО и под влияние на централизма в социалистическото движение в България през 1906 г. Михаил Герасков и Петко Ралев отделиха една групичка тесни социалисти, членове на УСДО, обособиха втора УСДО, която нарекоха „Синдикат на основните учители“, и започнаха да издават свой вестник „Учителска искра“, както се наричаше и органът на УСДО, от която се отделиха. В случая историческият факт е важен, защото илюстрира поведението на типична центристка фракция, появила се в учителското социалистическо движение, която ратува за обединяване на трите учителски организации — УСДО, БУС и техния синдикат върху компромисна програма. Непостигнала своите цели за тласкане на УСДО в лоното на реформизма, тази фракция бе принудена да се обедини само с БУС през 1909 г.

Към авторите на историята би могла да се отправи бележка и за това, че не казват цялата истина за отношението на земеделското правителство към учителите и особено към учителите комунисти. Освен позорния за учителството плебисцит, за който се споменава в историята, се въведоха и редица забрани, а на министъра на просветата Ст. Омарчевски бяха дадени извънредни права за масово уволнение на учителите комунисти и социалисти.

Историята на учителското профсъюзно движение би спечелила повече, ако в главата за международното учителско движение беше разгледано отношението на БУС към „Интернационал Кнудде“ (с. 237), основан през 1905 г.; ако читателят се запознаеше с „Международната федерация на учителските съюзи“, която приема за свой член и БУС през 1927 г. (с. 181), ако не беше пропуснато да се пише за връзките на БУС и учителската профопозиция със съюза на съветските учители и ако можехме да научим от какъв международен орган и кога е прието решението за честуване на международния ден на учителя.

Прави впечатление словесното разточителство, особено в глава IV (автор О. Обрешков), глава VI (автор Д. Янев), глава VII (автор С. Янев), където изобилствува преразказването на доклади, резолюции и статии, зад които често се губи авторовата позиция. Последната глава (автор П. Илиев) е написана нестройно с често срещани стилни грапавини. В VI глава авторът едва ли не идентифицира Борисовградското (Първомайското) дружество на профопозицията, където работи самият той, с учителската профопозиция в България.

Едно бъдещо издание на книгата трябва да включи указател на имената и селищата, а също основна хронология (кратък летопис) на събитията.

* * *

Макар да е направена значителна крачка за написване на пълна и научнообоснована история на учителското профсъюзно движение в България, в следващото издание или в следващия опит за история на учителските борби има върху какво още да се помисли за по-пълно разкриване на историческите истини.

Йордан Парушев

---

[12] Д. Благоев, Съчинения, С., 1959, т. 9, с. 173.

[13] ЦПА, архивен фонд Л. Кандев, Двете учителски организации, ръкопис, с. 29.

Отзиви и книгопис

ОЛЬГА М. МЕДУШЕВСКАЯ, СОВРЕМЕННОЕ ЗАРУБЕЖНОЕ ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ, М., 1983. 144 с.

Една от характерните черти на историческото познание в наше време е непрекъснатото нарастване на интереса към въпросите на теорията и практиката на изворознанието. Тази ситуация е израз на необходимостта от създаване на все по-пълна и поточна картина за социалното минало. Повишаването на интереса към проблемите на теорията и методологията на изворознанието, както и към методологическите проблеми на историческата наука предизвикват интерес и към постиженията на немарксистката историография и изворознание.

Съвременното изворознание е сложна система от научни знания, която може да се изследва от различни страни и с различни методи и средства. Например състоянието на марксисткото и немарксисткото изворознание може да се изследва по териториален признак — в отделните държави. Такъв подход дава ценна фактическа информация за положението на изворознанието в отделните географски региони. Но в такива случаи потрудно се схващат и разкриват основните насоки на неговото развитие, както и състоянието на най-важните му проблеми.

И най-повърхностният анализ върху досегашното развитие на изворознанието би ни показал, че докато в някои страни то има стари и сериозни традиции, в други едва започва да се развива. Освен това комплексът от помощни исторически дисциплини в наше време се изменя и по структура, и по съдържание. Самите дисциплини изменят и някои от традиционните си социални функции. Така че анализът на развитието на изворознанието, осъществяван не върху основата на тясно регионалния, а върху проблемния подход, крие много по-голям евристичен заряд. По този начин се създава възможност да се разкрият основните направления и тенденции в развитието на марксисткото и немарксисткото изворознание, да се схванат и посочат основният кръг проблеми на неговата теория и методика.

Именно с тази сложна, неизследвана и извънредно важна теоретико-методологическа проблематика се е заела известната съветска специалистка по проблемите на теорията и историята на изворознанието проф. д-р Олга Медушевска.

* * *

Олга Медушевска организира структурата на своето изследване в три глави, в които са обособени три основни групи проблеми на теорията и историята на изворознанието.

В първа глава се изследват някои от най-важните въпроси от теорията и историята на съвременното изворознание. Според авторката една от най-важните задачи, която стои пред извороведите, е наред с единичните и неповторимите страни на изворовия масив да се разкриват и използуват и неговите общи свойства. Те трябва да се отчитат в процеса на историческата практика. Защото на съвременния историк се налага да се обръща и към нови типове извори, които по-напред не са предизвиквали изследователския му интерес. Затова съвременният изворовед трябва да отговаря на следните нови или по нов начин поставени въпроси: Каква е диалектиката между общите и особените свойства на дадена съвкупност от извори? Какво е тяхното място в досегашния изворов масив? Могат ли и в каква степен трябва да се използуват традиционните извороведски и исторически методи за тяхното изследване? Доколко тези методи са ефективни и в наше време? Има ли нужда от нови методи за тези изследвания и кои са те? Тези според О. Медушевска са само някои от основните въпроси, които застават пред представителите на съвременното изворознание и на историческата наука (с. 16).

Разкриването на връзките на изворите с процеса на социалното развитие, в който те възникват и се запазват, има съществено значение за съвременната историографска практика. Защото без извори няма и не може да има историческо познание. Именно те са носители на социална информация за обществено-историческите явления и процеси. От техните информационни възможности, както и от способността на изследователя да осъществи тези възможности, зависи развитието и съдържанието на знанията за социалното минало. За успешното реализиране на посочените възможности е необходимо понататъшно усъвършенстване и на изворо-ведската, и на историографската теория и методика. Именно поради това О. Меду-

шевска подчертава: „Като разглежда историческото познание като отражение на обективната историческа действителност, материалистическата теория на познанието не само не отрича, но и подчертава творческата, активната роля на познаващия субект в процеса на историческото познание. Процесът на изследване на изворите от историка, анализът на отношението „извор — историк“ е още една важна област от теоретическото изворознание“ (с. 25).

Втората група въпроси, разглеждани главно в трета глава на труда, се отнасят до критичния анализ на немарксисткото изворознание, както и на неговите взаимоотношения с буржоазната историческа наука. О. Медушевска подчертава, че създаването на изворознанието се предшествува от период на продължително натрупване на практически опит за работа предимно с документи и с други писмени извори. Те се отнасят главно за периода на западноевропейския феодализъм. Това от своя страна влияе съществено върху особеностите на познавателния апарат на историческата наука, както и върху подготовката на професионални историци.

През втората половина на XIX в. в университетските центрове главно на Франция, Германия и други западноевропейски страни значително развитие достига дипломатиката като помощна историческа дисциплина, която изследва преди всичко юридически документи. Именно в рамките на средновековната дипломатика се развива методиката за анализ на писмените извори, разработвана от палеографията, сфрагистиката и други помощни исторически дисциплини. Постепенно, главно под въздействието на развитието на дипломатиката, се разбира необходимостта от разработване на основите за класифициране и типологизиране на изворите, за формулиране на критерии за оценка на документите и за използуването им като източник за историческото познание.

Конкретен резултат от този засилен интерес към проблемите на изворознанието са редица изследвания и учебници върху методите за историческо познание. Най-известни между тях са „Учебник за историческия метод“ на Е. Бернхайм (1889 г.) и „Увод към изучаване на историята“ на Ш. Ланглуа и Ш. Сеньобос (1897 г.). Тяхното появяване е едно от необходимите условия за превръщането на изворознанието в специална историческа дисциплина, която се различава от традиционните помощни исторически дисциплини както по своя предмет, така и по своите цели и задачи.

Сега работата на историка с изворите и с историческите факти се разглежда като проблем, който изисква специално внимание. Например Е. Бернхайм прави опити да разграничи процеса на класификация на изворите и метода за тяхното разкриване, т. е. евристичния етап от процеса на тяхната критика, т. е. аналитичния етап. Ланглуа и Сеньобос пък разделят процеса на изворовия анализ на два етапа: на външна и вътрешна критика, т. е. различават критиката на техния произход от анализа на тяхната достоверност. Тези етапи се разглеждат като осъществяване на т. нар. „аналитичен процес“. Това е етап, свързан главно с извороведската дейност. На втори, нов етап, разглеждан като „синтетичен процес“, историкът осъществява работата със съответните исторически факти, установени в хода на извороведския анализ (с. 73—78).

Според тези автори спецификата на историческата наука е в липсата на възможност за непосредствено наблюдение върху изследваните явления. Но това не означава, че историкът не може да познава миналото. Напротив, с помощта на съответните познавателни методи той може да разкрива картината на миналото. Затова прогресът на историческото познание се разглежда преди всичко като прогрес в усъвършенстването на методите за изследване. По този начин, подчертава О. Медушевска, възгледите на посочените автори се превръщат в своеобразен еталон на позитивистката методология за познаване на социалното минало.

Именно това води до повишаване на интереса към методите за анализ на изворите, както и за уточняване на фактическите исторически знания. Тук определена роля играе опитът на историческата наука, който е натрупан в изследователската практика на редица поколения историци. По този начин се създават такива методи за класифициране на изворите, които могат да служат не само за систематизирането им, но и за оценка на тяхната достоверност. В това отношение специално внимание заслужават опитите на редица извороведи да класифицират изворите например като исторически остатъци и историческа традиция.

В този период, подчертава О. Медушевска, изворознанието все още разглежда единния изследователски процес като осъществяване на два напълно самостоятелни етапа: класифициране и анализ на изворите. Все още не се виждала и разкривала връзката между тези два относително самостоятелни етапа. Затова работата с изворите се разглеждала главно като събиране на сведения за съответните публикации и за съдържанието на дадени архивни хранилища. По този начин се демонстрира явната невъзможност за създаване на научно изворознание върху основата на идеалистическата методология на историята.

Концепциите на традиционното изворознание претърпяват съществена преоценка през втората четвърт на XX в. По това време позитивистката методология на историята показва своята несъстоятелност пред лицето на новите проблеми, които застават пред историческото познание. Тя разкрива неистинността на своя подход към изследването на миналото, според който основните

задачи на историка се свеждат само до описване на съответните факт, до осъществяване само на емпирически, а не и на теоретически анализ на миналото. Неприемлива е и позитивистката представа за отношенията между изворите и историческите факти. Според позитивистките разбирания най-важни са единичните факти от събитийната история.

Необходимостта от сложен социално-икономически анализ на миналото изискваше обаче нов подход към отношенията между изворите и историческите факти, ново разбиране за отношенията между изворите и историка. Включването на нови типове извори в процеса на историческото познание довежда до необходимостта от нови методики за тяхното изследване. Всичко това се сочи от редица западни историци и теоретици на историята (Л. Февр, М. Блок, Р. Колингууд и др.). Те показват необходимостта от разширяване кръга на традиционните писмени извори, от въвеждането в научно обръщение на веществени паметници, от разкриване на активната роля на историка при подбиране на изворите и анализа на фактите.

Тази оправдана критика срещу ненаучните възгледи на позитивистката теория на историята обаче довежда неоправдано до другата крайност. Защото, като критикуват позитивизма за недооценяване на концептуалния подход към подбирането и оценката на изворите и към анализа на документите, редица западни изследователи абсолютизират ролята на историка в процеса на историческото познание. Така, макар и върху друга основа, се достига до нов разрив между методологията и методиката на историческото изследване, при което извороведският анализ се разглежда като сбор от технически способи, т. е. от прилагането на съответната „извороведска и историографска техника“ (с. 82—98).

Посочената ситуация се проявява извънредно ясно в концепциите на „критическата философия на историята“. Тук, подчертава О. Медушевска, абсолютизирането на ролята на историка в историческото познание довежда до отричане на самата възможност за достигане до обективни истинни знания за миналото. На методите за анализ на изворите, които се разработват в продължение на десетилетия, се противопоставят интуитивистките разбирания за неограничената способност на историка да се „вживява“ в историческите ситуации и личности, сам да преживява и, неограничаван от нищо, да създава своя картина за миналото (например А. Мару, П. Рикьор и др.).

Подобни положения се разработват и в наше време от редица западни методолози на историята, историци и извороведи. Главно под влияние на научно-техническата революция се достига до по-широко използуване на технически средства в процеса на изследването, както и до абсолютизиране преди всичко на количествените методи в процеса на извороведския и историографския анализ. Опитите на съвременната немарксистка теория на изворознанието да използува интердисциплинарния подход към анализа на изворите, подчертава О. Медушевска, са най-ярко изразени в колективния труд „Историята и нейните методи“, който е подготвен и издаден от най-видните френски специалисти в областта на методологията на историята, историографията и изворознанието (с. 111—118). Следователно очертава се нов етап в развитието на изворознанието, който е свързан както с повишаващите се технически възможности за познание, така и с методологическото превъоръжаване на западното изворознание.

Третата група въпроси се отнася до развитието на изворознанието в социалистическите страни. Тук О. Медушевска прави специален анализ на изворознанието на ГДР, Полша и Чехословакия. Но особено голямо място заема анализът на развитието на теоретическото изворознание в България, както и на някои клонове на помощните исторически дисциплини.

Нарастващата роля на обществознанието, както и големият социален резонанс, който предизвикват проблемите на историческата наука и особено по-нататъшната съдба на документалното наследство, поставят пред специалистите от социалистическите страни нови отговорни задачи. Възникват редица нови науки и научни направления. Засилват се интеграционните процеси между отделните науки. Разширява се обмяната на опит в областта на архивознанието, изворознанието, документознанието, информатиката и т. н. Нови задачи застават и пред изворознанието. Някои от тях са: интензифициране на методите за анализ на изворовата база; въвеждане в обръщение на нови видове извори; усъвършенствуване на критериите за оценка на методите за изследване; по-ефективно използуване на изворовите данни за нуждите на историческата наука и за съвременната социална практика.

Според О. Медушевска в наше време изворознанието се разглежда като специална историческа дисциплина, която има за предмет: 1) съвкупността от съществуващите извори; 2) методите за тяхното изследване (с. 26). Върху основата на това разбиране представителите на марксисткото обществознание осъществяват активна дейност в разработването на посочените проблеми на изворознанието. Голяма роля в този процес играят изследванията и на българските специалисти в областта на изворознанието, подчертава авторката.

Могат да се посочат редица направления и проблеми на изворознанието, констатира тя, които са превърнати в обект на изследване от българските учени. На първо място трябва да се посочат някои трудове върху общотеоретическите проблеми на историческото познание, за мястото на изворите в процеса

на това познание. Сред тях особено място заемат изследванията на Н. Ирибаджаков, Н. Стефанов, К. Василев и др. Теоретико-методологическите проблеми специално на изворознанието се изследват от К. Георгиев в труда „Историята и нейните извори", който се оценява високо от видната съветска специалистка.

Подобна е и оценката ѝ за серията трудове „Помощни исторически дисциплини", която се издава от българските специалисти в тази област. Тук българските учени изследват теоретическите проблеми на съвременната историческа наука в органичното ѝ единство с диалектическия и историческия материализъм. А именно разработването на методологическата база на изворознанието създава възможност за научен подход към изворознанието като специфична социална наука. В това отношение интересни са някои изследвания на К. Георгиев, А. Тодорова, К. Василев, Ж. Стоянов и др. (с. 30—32).

Друга група проблеми, в които българските специалисти наред със своите колеги от други социалистически страни внасят своя принос, са тези за взаимовръзките между изворознанието и помощните исторически дисциплини. Редица изследователи осъществяват анализ на съответните помощни исторически дисциплини — например Б. Недков, А. Велков, П. Коледаров (с. 52—54). Извършва се интензивна работа и върху проблемите за класификацията, както и за научната критика на изворите от съответните периоди. Така се разкриват и използуват нови възможности за усъвършенствуване на изворо-ведските изследвания, както и за повишаване на интензивността и качеството на марксистките изследвания върху социалното минало.

Съществено място в кръга от проблеми, които се изследват от българските специалисти, заемат въпросите за извороведските аспекти на интеграцията между различните научни дисциплини. Тази проблематика безспорно има голямо значение за по-нататъшното развитие и на изворознанието, и на историческата наука. Защото, подчертава О. Медушевска, „интердисциплинарните връзки на историческата наука с други науки обогатяват нейната методика и разширяват кръга на изворите за информация" (с. 59). Най-интензивно от страна на специалистите в социалистическите страни се разработват проблемите за извороведските аспекти на връзките между историята и социологията, между историята и статистиката, както и въпросите за устните извори и за изворите от личен произход.

В това отношение специален интерес представляват някои изследвания на Л. Живкова върху Четвероевангелието на цар Иван Александър от 1356 г. Този паметник се разглежда като своеобразен синтез на литература и изкуство. „Всичко това — подчертава О. Медушевска — позволява изворът да се разглежда не само като паметник, който демонстрира зряло художествено майсторство, но и като паметник, отразяващ философско-религиозните концепции на епохата, нейния духовен климат" (с. 61—62). Интересни са и изследванията на А. Патерински за изворо-ведските възможности на интеграцията между история и социология. С. Димитров, С. Драганова и Х. Йонков пък използуват сполучливо статистическите методи при анализа на социално-класовата диференциация и състав на българското общество на различни етапи от неговото развитие. А. Тодорова и Е. Бояджиева изследват сполучливо някои възможности за научната организация на информационната дейност в областта на историческите изследвания.

Като има предвид всичко това, О. Медушевска подчертава, че българските специалисти наред с колегите си от други социалистически страни осъществяват сериозни изследвания както върху проблеми на теоретическото изворознание, така и върху редица въпроси на отделните помощни исторически науки. Нейният основен извод е, че върху основата на марксистко-ленинската методология те постигат редица успехи в посочените научни области, което се отразява благотворно върху развитието на марксистката историческа наука (с. 68).

* * *

Трудът на О. Медушевска предизвиква у специалиста по методологическите проблеми на историческата наука редица размисли за характера на подобен род изследвания. Кое, най-общо, ми направи впечатление в този труд.

На първо място, би могло да се посочи последователното използуване на класово-партийния подход както при критиката на ненаучните постановки на немарксистките автори по изследваните въпроси, така и при позитивния анализ на редица въпроси от теорията и историята на изворознанието. Второ, прави добро впечатление задълбоченото познаване и творческо прилагане на основните теоретико-методологически постановки на класиците на марксизма-ленинизма по различните проблеми. Трето, актуалността на труда се проявява не само в това, че третира важни проблеми от теорията на изворознанието и на историографията, но и по начина, по който се поставят те, от поставените цели, както и научните средства, принципи и методи, с които се осъществява изследването. По този начин съдържанието на труда, от една страна, отговаря на основните изисквания на нашето време, а, от друга, е на високо теоретическо равнище.

Страстната полемичност и непримиримата партийност са една от най-важните и характерни черти на разглеждания труд. Тази черта се проявява както в задълбочената критика на немарксистките възгледи по проблемите на теоретическото изворознание, така и срещу опитите на съвременните западни

извороведи да правят ненаучни изводи върху характера и възможностите на историческото познание. По този начин О. Медушевска създава добра възможност за по-задълбочено обосноваване на марксисткия подход към проблемите на изворознанието и на историческата наука.

Трудът на О. Медушевска характеризира и отразява съвременното равнище на теоретико-методологическото осмисляне на извороведската практика от марксистките и немарксистките изследователи. Това дава възможност на авторката, след като проследява и анализира задълбочено основните тенденции на досегашното развитие на изворознанието и на помощните исторически дисциплини, да очертае и редица от бъдещите тенденции на тяхното развитие. Всичко това прави труда на О. Медушевска особено актуално и ценно четиво за всеки, който проявява професионален интерес към проблемите на историческата наука и на изворознанието.

Желязко Стоянов

П. С. СОХАНЬ, ГЕОРГИЙ ДИМИТРОВ И УКРАИНА, Киев, Политиздат, Украины, 1982. 106 с.

Името на Георги Димитров — великия син на българския народ, на вожда на Българската комунистическа партия, верния марксист-ленинец, забележителния деец на международното работническо и комунистическо движение, големия и верен приятел на СССР, е добре познато във всички кътове на многонационалната Съветска страна. Но особено скъп, почитан и уважаван е този велик човек в Съветска Украйна, с която Георги Димитров е дълбоко свързан с многогодишна дейност и дружба.

Интересът на Георги Димитров към Украйна се заражда още в началото на века и не изгасва през целия му живот. Това се дължи на обективните фактори и на многовековната дружба на нашите народи, на териториалната близост и на ролята, която играе Украйна за развитието и укрепването на историческите и революционните връзки на Русия и България, на пребиваването на многобройна българска политическа емиграция в Украйна, а също на революционната дейност в доктомврийския период в гр. Одеса на неговия брат Никола Димитров.

В тази връзка голям интерес представлява отпечатаната от Издателството за политическа литература в Украйна книга на доктора на историческите науки професор П. С. Сохан „Георги Димитров и Украйна“. П. С. Сохан е един от видните димитроведи в Съветската страна, за което свидетелствуват и неговите предишни изследвания[1].

[1] П. С. Сохань, Пламенный революционер. Жизнь и революционная деятельность Георгия Димитрова, Киев, 1962; Издание второе исправленное и дополненное, Киев, 1969 (на украинском языке); Г. И. Чернявски, П. С. Сохан, Произведения на Г. Димитров и В. Коларов, поместени в съветски вестници, Известия на Института по история на БКП при ЦК на БКП, т. 12, С., 1964.

През последните години се издадоха немалко интересни книги за Г. Димитров от съветски и български автори. Особеност на рецензирания труд е пресъздаването на многостранната дейност на Г. Димитров в Съветската страна, неговите срещи с трудещите се в Украйна, огромния интерес на украинската общественост към Г. Димитров. Авторът е извършил голяма изследователска работа. Той е използувал документи от повече от десет държавни и партийни архиви в СССР и България, произведения на Г. Димитров, трудове на съветски и български учени, обширен периодичен печат от 20-те, 30-те и 40-те години. Много източници се използуват за първи път.

* * *

Книгата на проф. П. С. Сохан се състои от увод, осем неголеми по обем раздела, списък на използуваните източници и литература. В увода е показано мястото на Георги Димитров в световния революционен процес, неговата беззаветна преданост на идеалите на марксизма-ленинизма, на делото на работническата класа, в служба на която посвещава целия си живот.

В първия раздел авторът прави кратък анализ на живота и революционната дейност на Г. Димитров, на формирането на неговия пролетарски светоглед в редовете на работническата класа, разкрива процеса на изграждането му като ръководител на пролетарското революционно движение в България. От 1909 г. Г. Димитров застава начело на революционните профсъюзи в България.

Авторът подробно разказва за по-младия брат на Г. Димитров — Никола, активен участник в болшевишкото движение през 1909 — 1911 г. Заедно със своя сънародник Стоян Джоров и други руски другари по борба Никола Димитров водил голяма ор-

ганизаторска и агитационна работа сред одеските работници. Освен това заедно със С. Джоров кореспондирал с ленинския задграничен център на болшевиките, а също чрез Г. Димитров поддържал връзка и с БРСДП (т. с.).

След съдебната разправа над 22-ата одески болшевики Н. Димитров и С. Джоров са в числото на 12-те изпратени на доживотно заточение в Сибир, където в 1916 г. Никола Димитров умира от туберкулоза.

В раздела са показани тесните връзки на Г. Димитров с украинските революционери, с участниците в революцията от 1905—1907 г., укрили се в България от царското преследване.

Във втория раздел („Защита на страната на Великия Октомври") авторът изтъква влиянието на Октомврийската революция върху подема на революционното движение в България, показва процеса на болшевизиране на БРСДП (т. с.), ролята на Д. Благоев, Г. Димитров и на другите ръководители на партията в разясняване сред трудещите се в България на великия смисъл на революционните събития, които са станали в Съветска Русия. През периода от 1917 до 1923 г. Г. Димитров със своите партийни съратници организират масови кампании на солидарност с младата съветска република.

В този раздел са проследени развитието и укрепването на връзките между нашите партии след образуването през март 1919 г. на III комунистически интернационал, срещата на Г. Димитров с В. И. Ленин, неговото участие в III конгрес на Коминтерна (22 юни—12 юли 1921 г.), запознанството му с изтъкнатия държавен и политически деец на Украйна Д. З. Мануилски, сърдечната дружба между които не изгасва в продължение на целия им живот.

В края на раздела се разказва за мястото и ролята на Септемврийското антифашистко въстание през 1923 г. в България, чиито ръководители са Г. Димитров, В. Коларов, Г. Генов. Поражението на въстанието не сломява революционния дух на комунистите. То е сериозен урок и едновременно преломен момент в прерастването на партията на тесните социалисти в ленинска партия от нов тип.

За участие и ръководство на въстанието Г. Димитров и В. Коларов са осъдени на смърт от фашисткото правителство. Но те, както и много други въстаници успяват да емигрират.

В третия раздел („Връзки с българската политемиграция в Украйна") е разгледана дейността на Г. Димитров по оказване на всестранна помощ на българските политемигранти в южните области на СССР. Известно е, че Украйна, по-точно Одеса, в 1923—1929 г., става център на българската политемиграция в СССР. В известна степен това се дължало на факта, че тук живеели около 200 хиляди българи — потомци на българските преселници през XIX в.

През 1924 г. при ЦК на КП(б)У било създадено Централно българско бюро, а при одеската, мелитополската и първомайската окръжна партийна организация — български секции, които възглавяват борбата за включване на българското население в социалистическото строителство. По препоръка на Г. Димитров и В. Коларов много български политемигранти са избрани на ръководни длъжности в партийни и съветски органи в българските райони на Украйна.

Много е интересно за читателя да знае за връзките на Г. Димитров с политемигрантите, които се намирали в Одеса (повече от 100 души), където на 19 юли 1926 г. пристигнал Димитров, за да изнесе доклад на тема „За положението в БКП и България". Трябва да се отбележи, че този доклад е намерен и частично публикуван от П. С. Сохан и Г. И. Чернявски в началото на 60-те години.

Със своите доклади и беседи в Одеса Г. Димитров помага на политемигрантите по-добре да се ориентират в сложните за тях въпроси на политическата линия и тактика на БКП и ВКП(б), да преодолеят разногласията помежду си, убеждава ги в необходимостта от щателна подготовка за бъдещата революционна борба за свободна и щастлива България. (В чест на пребиваването на Г. Димитров в 1926 г. в Одеса през юни 1982 г. на ул. „Ярославска" е поставена мемориална плоча с барелеф на вожда на българския народ.)

С активното съдействие на Г. Димитров стотици политемигранти получават образование в Съветския съюз. Много от тях стават видни държавни и обществени дейци в СССР, в социалистическа България.

В четвъртия раздел на книгата („Украйна приветствува героя на Лайпциг") наред с осветляването на основните моменти от самия процес авторът разказва за солидарността на трудещите се от Украйна с борбата на Г. Димитров и неговите другари в Германия през 1933—1934 г. Привеждат се интересни факти за многобройните митинги и събрания, за събирането на средства за защита на Г. Димитров, за избирането му за почетен член на много трудови колективи в Украйна, за голямата радост, с която трудещите се тук приемат известието за освобождението на Димитров и за предоставянето му на съветско гражданство.

В петия раздел, посветен на срещата на Г. Димитров с трудещите се в Украйна през 1934—1945 г., авторът го характеризира като ръководител от ленински тип, разказва за общуването му с хората, отбелязва умението на Г. Димитров дълбоко да вниква в чуждите работи, постоянния му стремеж към новото, добрината и отзивчивостта му.

Близки и плодотворни връзки се установяват през този период между Г. Димитров и миньорите от Донбас, с трудещите се от Коларовски район, Запорожка област, с Одеския драматичен театър на името на Г. Ди-

митров, с колхозниците от Кировградско и много други трудови колективи в Украйна.

Шестият раздел на книгата е посветен на въпроса за издаване произведенията на Г. Димитров в Украйна. Авторът подчертава, че с отделни брошури, книги и сборници трудовете на Димитров са издавани в републиката повече от 20 пъти.

През 1924 г. в органа на ЦК на компартията на Украйна — в. „Комунист", била публикувана беседа на кореспондента на вестника с Г. Димитров под названието „Червената опасност на Балканите". В средата на 30-те години в Украйна се появяват първите трудове с общ биографичен характер за Димитров. В 1934 г. в Харков е издаден кратък биографичен очерк на Стела Благоева „Георги Димитров: щрихи на революционния му живот и дейност". Особено голям брой произведения на Г. Димитров били издадени през 1937—1941 г. по инициатива на партийното издателство на Украйна.

През 50-те и 60-те години, вече след смъртта на Г. Димитров, в Украйна започва издаването на научни трудове за живота и революционната дейност на славния син на българския народ. Тази работа продължава и в наши дни, за което свидетелствува и настоящата монография.

С голям интерес се чете седми раздел на книгата, посветен на забележителната дружба на Г. Димитров и Д. З. Мануилски, продължила 28 години. Монографията завършва с раздела „Украйна тачи паметта на Димитров", в която авторът говори за великата любов на съветските хора към Г. Димитров, за увековечаване на неговата памет в Украйна.

Сега в Украйна с името на Г. Димитров са названи 5 населени места, в това число град Димитров в Донецка област, 52 колхоза и совхоза, 80 улици и градини, 2 площада, 3 предприятия. В градовете и селата са поставени 22 паметника и бюстове на Г. Димитров, а две предприятия — Харковският електромеханичен завод и Харковският тракторен завод за успехи в икономическата помощ на НР България са наградени с орден „Георги Димитров". Постоянно расте броят на активистите на украинското отделение на Дружеството за съветско-българска дружба, което обединява 11 областни, 30 градски, 85 районни отделения и около 1400 колективни членове.

Необходимо е да се отбележи, че образът на Г. Димитров привлича постоянно вниманието на дейците на литературата и изкуството на Украинска ССР. За отбелязване е, че в цялата книга авторът показва Г. Димитров като твърд борец за идеалите на комунизма.

* * *

Необходимо е да се спомене, че връзките на Георги Димитров с Украйна са толкова огромни, че е трудно да бъдат обхванати в една монография. Авторът на някои места недостатъчно се спира на отделни важни моменти. Така на с. 66 се казва, че на 20 май 1934 г. в клуба на името на Воровски в Одеса по решение на ЦК на КП(б)У е открит драматичен театър. Колективът на театъра се обръща с телеграма към Г. Димитров с молба да разреши да се нарече на негово име и уверява Г. Димитров, че ще оправдае тази висока чест. Г. Димитров отговаря на телеграмата на 15 ноември 1934 г. Но тъй като отговорът на Димитров не е цитиран в книгата, ние го добавяме: „Приемайки предложението вашият театър да носи моето име, аз ви желая голям успех във вашата борба за национална по форма и социалистическа по съдържание култура. Нека той преуспява за благото на социализма и за победата на българската революция в България.

Болшевишки привет, Вам, славни другари!

Г. Димитров"[2]

На с. 67 авторът привежда писмо на Г. Димитров до С. Д. Дихан, председател на Чубаровския селсъвет, Олшенски район, Одеска област, от 19 март 1935 г. във връзка с избирането на Димитров за почетен член на този съвет. За читателите би било интересно да знаят, че Семьон Димитриевич Дихан, роден в 1902 г., сега пенсионер, живее в с. Доманьовка, Николаевска област.

Тези и някои други забележки от подобен характер не намаляват достойнствата на рецензираната книга, която се чете с голям интерес и е съществен принос в развитието на съветската българистика.

Михаил Иванов (СССР)

[2] Вж.: С. Мишуриева, Българският одески държавен театър „Георги Димитров", Исторически преглед, 1982, кн. 2, с. 86

Преглед

ПРИЗНАНИЕ ЗА СЪВЕТСКАТА ИСТОРИЧЕСКА ШКОЛА

На 3 декември 1984 г. председателят на Държавния съвет Тодор Живков връчи Международната награда „Братя Кирил и Методий" на проф. Генадий Литаврин от СССР. Това високо отличие му се присъжда за неговите големи заслуги в областта на славистиката и българистиката.

Роден през 1925 г., проф. д-р Генадий Григориевич Литаврин е един от най-видните представители на съветската медиевистика и крупен специалист по история на Византия и на средновековна България. Работи в Института по славянознание и балканистика при АН на СССР, зам.-председател е на българо-съветската историческа комисия, член е на редакционната колегия на „Византийский Временник". Насочил вниманието си към историята на средновековна България още от самото начало на научната си кариера, той защищава през 1954 г. кандидатска дисертация на тема „Борьба болгарского народа против византийского ига (XI—XII в.)". Следват поредица от трудове из областта на средновековната българска и византийска история, като „Восстание болгар и влахов в Фесалии в 1066 г." (1956 г.), „Крестьянство западной и югозападной Болгарии в XI—XII в." (1956 г.), „Болгария и Византия в XI—XII в." (1960 г.), „Темпове и специфика на социално-икономическото развитие на средновековна България в сравнение с Византия от края на VII до края на XII в." (1970 г.), „Особености византийского и болгарского феодализма в конце XII—XIV в." (К проблеме типологии феодализма), (1973 г.), „О социальных возрения богомилов" (1982 г.), „Этническое самосознание южных славян в IX—X вв." (1978 г.), „Формирование этнического самосознания болгарской народности" (VII—первая четверть X в.) (1982 г.), и пр.

Както се вижда, хронологическият и проблемно-тематичният диапазон в изследванията на проф. Г. Г. Литаврин върху средновековната българска история е твърде широк. Той е навлязъл в разглеждане на проблеми от социално-икономическо, политическо, етническо и културно естество, като се започне от времето на заселването на славяни и прабългари и се стигне до края на Втората българска държава. Най-голям е несъмнено неговият научен принос в изследването на периода XI—XII в., т. е. времето от византийското владичество, на който е посветена обширната му монография „Болгария и Византия в XI—XII в.,", излязла през 1960 г. Поставени са на разглеждане и се изясняват с нови данни икономическото развитие и аграрните отношения в българските земи през разглеждания период, характерните черти на наложената от византийската власт феодална система, политиката на Византия спрямо покореното население, положението на църквата и духовенството, борбата на българския народ за освобождение, завършила с успешното въстание на Асеневци. Понастоящем тази монография се превежда на български език.

Като отличен познавач на фактите, навлязъл дълбоко в разглежданите проблеми, проф. Г. Литаврин стои във всички свои трудове, посветени на българската история, на строго научни позиции, в съответствие с историческата правда. Активно е неговото участие на международни конгреси, конференции и симпозиуми, където неведнаж е прозвучавала авторитетната му дума на ерудиран и дълбоко уважаван специалист.

* * *

След като поздрави най-сърдечно лауреата с високото отличие, председателят на Държавния съвет другарят ТодорЖивков отбеляза в своето слово: „Вие сте първият историк, който има тази чест и аз се радвам, че имам възможност лично да Ви връча наградата. Едва ли е необходимо пред Вас, видния съветски учен, да изтъквам каква е ролята на историческата наука в изграждането на новото общество, какво е нейното значение за укрепване на съзнанието на народа като творец на своите съдбини. Бих искал обаче да подчертая, че за нас историята — това е животът на народа и следователно всеки народ, който може да си поставя и да решава нови задачи, който се стреми към едно по-щастливо бъдеще и към по-достойно място сред другите народи, той има правото и задължението да изучава своето минало, защото така ще открие не само своите корени, но и своя характер, и своя опит, и своите поуки, и своите възможности за създидание. Историята на българския народ, на българската държава, на България изобщо е дълга и сложна, но ще добавя, че колкото по-дълга и сложна е една история, толкова по-богато и благодатно поприще е

тя за изследвания, за открития, за изява на ума и таланта, за осъществяване на призванието и дълга в науката.

Както личи дори само от заглавието на Вашите трудове — продължи другарят Тодор Живков, — Вие изучавате и разглеждате основни въпроси на нашето далечно минало, свързани със заселването на славяни и прабългари на Балканския полуостров, със социално-икономическите условия в Първата българска държава, с културните постижения на българския народ през епохата на средновековието, с борбите за освобождение от византийска власт, с приноса на България в идеологическата мисъл на тогавашния европейски свят. По всички тези въпроси, така важни за нас и за нашата наука, Вашите позиции са плод на марксистко-ленинската методология, подкрепени със силата на фактите, на историческата правда. Гореща поддръжка заслужава Вашето становище, че единната българска държава се изгражда като резултат от сътрудничеството и общността на интересите между славяни и прабългари в съвместната им борба за самостоятелност и самоутвърждаване."

Спирайки се по-нататък върху научните заслуги на проф. Г. Г. Литаврин, другарят Тодор Живков подчерта: „За Вас Втората българска държава безусловно е продължение на Първата българска държава с нейните етнически, политически и културни белези и традиции, дело на същия този български народ, който под водачеството на Асеневци проявява високото си съзнание за самостойност и самостоятелност. Чувство на национална гордост предизвикват у нас оценките Ви за българското богомилство, едно от най-големите социални и религиозни учения не само в България, но и в средновековна Европа.

Казано съвсем накратко, Вие давате своя принос в укрепването и развитието на националното самочувствие и самосъзнанието на българския народ, на основата на самочувствие и самосъзнание, което разпалва жаждата у днешните поколения и те да правят история, а това за нас означава активно да участвуват в изграждането на социализма и комунизма в нашата страна."

В заключение, след като поздрави още веднъж юбиляра най-сърдечно, другарят Тодор Живков подчерта, че в негово лице „ние отдаваме признателност и на всички съветски учени, които през последните години направиха и правят толкова много усилия да развиват българистиката в различните й направления и клонове — история, лингвистика, литературознание, фолклористика, етнография, археология и т. н.".

В своя отговор, след като благодари сърдечно за високото отличие, проф. Генадий Литаврин отбеляза, че дадената му награда той оценява „преди всичко като признание за заслугите на съветската школа на историците медиевисти в изучаването на историята и културата на България". „Нещо повече — заяви той, — с абсолютно убеждение заявявам, че смятам българските колеги фактически за съавтори на моите трудове по средновековна българска история. В съвременната епоха би било наивна самоизмама да се смята, че можеш да станеш забележителен учен, като се изолираш от околната действителност. Ученият определя своята научна и гражданска позиция и овладява методите на работа в полемика с колегите си, като анализира техните концепции."

По-нататък съветският учен се спря на въпроса за привързаността и дружбата между руския и българския народ. „Дълбоките исторически корени на тази любов — подчерта той — са добре известни. Достатъчно е да кажа, че наградата, която получавам днес, носи имената на великите славянски просветители Кирил и Методий. Благодарение на тяхното безсмъртно дело и на самоотвержения подвиг на техните ученици България стана първото най-ярко огнище на образованост и култура сред славянските народи. С активното участие на българските учени народите на древна Русия получиха писменост, а с нея и условия да развиват собствена славянска култура, влязоха в семейството на цивилизованите народи в Европа. Общите корени на нашата култура обусловиха духовната близост между двата народа и тяхната многовековна дружба, която стана завинаги елемент от съзнанието на руския народ, пренесен през вековете и характерен в наши дни за всички слоеве на съветското общество." „Българският народ — изтъкна проф. Литаврин — бе закален от самата история. Откакто излезе на историческата арена и създаде своя държава, той трябваше да утвърждава правото си да съществува независимо и да развива своята култура в непрекъсната тежка и често пъти неравна борба. Огнищата на борбата за свобода и независимост никога не са угасвали по българските земи. Трудът на великите славянски просветители помогна на българския народ да запази своята жизненост и твърдост, съзнанието за своята самобитност, за ценността на неговата култура и традиция, поддържаше надеждите му за избавление и го подтикваше към борба."

В заключение съветският учен, изразявайки още веднаж дълбоката си благодарност, подчерта, че е уверен, че високата награда ще допринесе „за общото дело на укрепването на по-нататъшното българо-съветско сътрудничество, за развитието на българистиката, за укрепването на научните връзки, на другарството по пътя към победата на общата цел, за победата на силите на мира, прогреса и социализма". И занапред, заяви проф. Литаврин, самият той ще се стреми в своята научна работа към възможно по-пълно и дълбоко разкриване на славната история на българския народ, на неговия неоценим принос в развитието на славянската и на европейската култура.

Димитър Ангелов

НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЯ В ОДЕСА ЗА 40-ГОДИШНИНАТА НА СОЦИАЛИСТИЧЕСКАТА РЕВОЛЮЦИЯ В БЪЛГАРИЯ

По инициатива на Одеското областно отделение на дружеството за съветско-българска дружба и на Българското генерално консулство на 18 октомври 1984 г. в Одеса, в Дома на учения, се състоя конференция, посветена на 40-годишнината от победата на социалистическата революция в България. Тя бе открита и ръководена от генерала от запаса Н. Ф. Стафеев, който по време на Великата отечествена война е воювал в Трети украински фронт и е участвувал в освобождението на България. В момента той е председател на Одеското отделение на дружеството за съветско-българска дружба. Конференцията бе поздравена и от името на Българското генерално консулство в Одеса. От съветска страна в конференцията взеха участие група българисти, работещи във висшите учебни заведения на града.

* * *

Основен доклад на тема „Победата на социалистическата революция в България — повторение на основните закономерности на Великия Октомври" изнесе докторът на историческите науки М. Д. Дихан, професор в Одеския висш институт за народно стопанство. Той направи задълбочен анализ на общите закономерности и на специфичните особености на социалистическата революция в България в светлината на марксистко-ленинското учение за социалистическата революция и опита на Великия Октомври.

Доклад на тема „Развитие на връзките между българската и съветската литература след 9 септември 1944 г." пред конференцията изнесе професорът от Одеския университет Й. М. Дуз. В доклада бяха разгледани както общите тенденции на взаимовръзките и взаимното влияние на двете литератури, така и мястото и ролята на украинските писатели в този процес.

В своето съобщение „Българската комунистическа партия — организатор на въоръжената борба на българския народ против монархофашизма и капитализма" доцентът от Висшия институт за народно стопанство М. И. Иванов, кандидат на историческите науки, разгледа основните моменти от развитието на въоръжената борба в България в годините на Втората световна война и анализира най-важните документи на партията за нейното организиране и водене.

Доцент К. Н. Жеков, кандидат на историческите науки, от Висшия педагогически институт в Одеса се спря в свое съобщение на мястото и ролята на Отечествения фронт в системата на народната демокрация в България в периода 1944—1948 г. Авторът взе отношение по всички основни и спорни въпроси относно изграждането и развитието на политическата система на България в този период и показа отлично познаване на цялата историография по въпроса.

Много интересно бе съобщението на доцента от Одеския университет А. Д. Бачински, кандидат на историческите науки, посветено на участието на българите от Одеска област във Великата отечествена война (1941—1944 г.). Съобщението бе изградено на базата на много документи на окупаторите и по-специално на „Сигуранцата" на фашистка Румъния.

Кандидатът на педагогическите науки С. К. Мишуриева, преподавател във Висшия медицински институт в Одеса, се спря на развитието на образованието в България в епохата на социализма. Тя обърна особено внимание на реформата в българското училище, извършваща се в последните години, и посочи големия интерес към нея сред съветските просветни дейци.

От българска страна в конференцията участвуваха докторът на филологическите науки професор Васил Колевски от Института по литература при БАН (с доклад „Българската литература след победата на социалистическата революция на 9 септември 1944 г.") и пишещият тези редове, който изнесе доклад на тема „Историческите корени на народното антифашистко въстание на 9 септември 1944 г."

* * *

Конференцията бе посетена от преподаватели и студенти от Одеските висши учебни заведения, от българисти и членове на дружеството за съветско-българска дружба в Одеса. Българската делегация направи официални посещения на Българското генерално консулство, Одеския университет, Одеската научна библиотека „Максим Горки" и на Историко-литературния музей, в който има среща с представители на Одеското отделение на Съюза на съветските писатели и пр.

Конференцията бе добре отразена в местните средства за масова информация. Репортаж за нея, придружен със снимков материал, бе излъчен и по една от програмите на Украинската телевизия. Организаторите на конференцията ще издадат сборник с нейните материали.

Владимир Мигев

ЮБИЛЕЙНА НАУЧНА СЕСИЯ ЗА Д-Р ПЕТЪР ВИЧЕВ

През последните години непрекъснато нараства интересът на научните среди, а и на цялата наша общественост към националноосвободителните борби на българския народ след Берлинския конгрес. Като следствие се развива един процес на преосмисляне на редица исторически стойности. По-детайлно и точно се характеризират идеите и делото на много ръководители на националноосвободителното движение, като по този начин се създават предпоставки за определяне, след една обективна оценка, на полагаемото им се място в историческото ни развитие.

Положителен пример в това отношение е и състоялата се на 20 ноември 1984 г. в Силистра юбилейна научна сесия, посветена на стогодишнината от рождението на д-р Петър Вичев. Тя бе организирана от Окръжния комитет на БКП, Института по история при БАН и Окръжния съвет за култура. В работата на сесията взеха участие научни работници, преподаватели и специалисти от Института по история, Института по балканистика, Института по история на БКП, Софийския университет и др. Присъствуваха дъщерите и сестрата на д-р П. Вичев със семействата си, негови съратници и участници в освободителните борби на добруджанските българи, представители на местното партийно и административно ръководство, историци и много граждани.

* * *

Юбилейната сесия бе открита от Теодора Тонева, секретар на Окръжния комитет на БКП в Силистра. Встъпително слово произнесе научният ръководител на сесията проф. Любомир Панайотов, който характеризира д-р П. Вичев като истински демократ и републиканец, намерил своето поприще в сферата на националния въпрос. Очертавайки основните аспекти на българския национален въпрос след Освобождението, проф. Панайотов се спря на възникването и развитието на проблема за съдбата на Южна Добруджа след 1913 г., в опитите за разрешаването на който взема дейно участие и д-р Вичев. За разлика от повечето националреволюционери той се създава и проявява първо като политически деец в страната, а след 1913 г. се включва активно и в добруджанското националноосвободително движение. Определящи черти на мирогледа на д-р Вичев са обичта и възхищението към Съветския съюз и идеята за единодействие на националноосвободителното с комунистическото движение. Неправилните оценки за неговата дейност, направени поради левосектантски грешки, безспорно трябва да бъдат коригирани от нашата историография, която все още е длъжница към личността му.

Основен доклад на тема „Д-р Петър Вичев — виден деец на добруджанското националноосвободително революционно движение" изнесе ст. н. с. Ганьо Ганев. Като подчерта неразривната връзка между д-р Вичев и добруджанското революционно движение, той проследи живота и голямото дело на видния син на Добруджа. Роден на 22 септември 1884 г. в Силистра, където завършил педагогическото училище, работил като съдебен секретар и журналист, проявил се като републиканец, получил висше образование по право, финанси и политическа икономия в Брюксел — Белгия, д-р Вичев е един от създателите на организацията на добруджанската емиграция в България. Неговите свободолюбиви и демократични идеи залягат в основата на нейните програмни документи, а дейността ѝ протича под непосредственото му ръководство.

Особено важен е приносът на д-р Вичев за идейното пренасочване на движението през 1919 г., когато Великият добруджански събор решава, че трябва да се изостави лозунгът за присъединяване на Добруджа към България като неосъществим за момента и гласува резолюция с лозунга за „единна, свободна и независима Добруджа". Макар и неправилен сам по себе си, този лозунг играе ролята на средство за борба против присъединяването на областта към Румъния. Единодействието с комунистическото движение, СССР и всички прогресивни сили, към което се насочва левицата на съюза „Добруджа", се извършва също под влияние на идеите на д-р Вичев. Той е и един от основателите на Добруджанската революционна организация, която в своята борба за създаване на независима добруджанска република в рамките на бъдещата Балканска федерация се опира на революционното движение в България и Румъния и търси подкрепата на СССР.

Голяма дейност в защита на българите в Добруджа д-р Вичев развива и в международните организации. Въпреки че поради ред причини в началото на 30-те години той се оттегля от организираното движение, до смъртта си на 14 юни 1933 г., когато става жертва на реакционните сили, д-р Вичев отстоява своите разбирания и остава верен на голямото дело за освобождение на Добруджа.

В своето научно съобщение ст. н. с. Антонина Кузманова разгледа идеите на д-р Вичев относно мястото на Добруджа в политиката на Великите сили. Тя изтъкна, че в хода на политическите събития д-р Вичев дава редица правилни оценки за ролята на Великите сили в разрешаването на добруджанския въпрос. След Солунското примирие той започва да работи активно за привличане вниманието на световната общественост към съдбата на Добруджа. Голяма е неговата роля за изпращането на петиции до Обществото на на-

родите, в които се разкрива истинското положение в областта. Но съзнавайки добре невъзможността за разрешаване на добруджанския въпрос с помощта на големите империалистически държави, д-р Вичев под влияние на историческите събития насочва организацията към търсене на съдействие и подкрепа от СССР. Бъдещето показва, че неговите външнополитически анализи и прозрения са били безусловно правилни. В навечерието и в началото на Втората световна война именно Съветският съюз е страната, която признава безрезервно правилността на българските искания и подпомага дипломатическата акция за справедливото възвръщане на Южна Добруджа към България.

Ст. н. с. Методи Петров говори за заслугите на д-р П. Вичев като изследовател на добруджанския въпрос и като теоретик на националноосвободителното движение. Подчертан бе фактът, че д-р Вичев не е само продължител на идеите на това движение, но и внася в теорията му много нови постановки. Така той пръв измежду буржоазните дейци стига до идеята за масов фронт в борбата срещу фашизма, идея, развита по-късно от великия син на България Георги Димитров. Разработките на д-р Вичев имат не само национално, но и голямо международно значение, тъй като показват пътя, който трябва да следват народите в борбата за отхвърляне на всички форми на национален гнет. В заключение М. Петров изтъкна, че в дълг към д-р Вичев е не само историческата наука, но и силистренската общественост, като предложи да се създаде къща-музей, в която да се съберат всички материали и документи, свързани с делото и личността му.

„Д-р Петър Вичев — създател и организатор на левицата в организираното добруджанско движение" бе темата на н. с. Тодор Косатев. Той охарактеризира добруджанското революционно движение като проява на българското националноосвободително движение, тъй като в неговото развитие още от самото начало преобладават демократическите позиции. Главна заслуга за това има д-р Вичев, който в своята дейност се проявява като един „безпартиен комунист". Неговата идея за автономия на Добруджа не означава отказване от българския й характер. Тя е израз на интернационализма на д-р Вичев, който вижда бъдещето на Добруджа в рамките на една балканска федерация, осигуряваща равенство на всички народи. Поради конфликти с левосектантското ръководство на комунистическата партия д-р Вичев се отказва от активна политическа дейност, но този акт не означава отказ от единофронтовските му разбирания.

Н. с. Жеко Попов разгледа дейността на д-р П. Вичев след Първата световна война като публицист. Още през първите години след войната д-р Вичев започва активна публицистична работа върху страниците на вестниците „Добруджански глас", „Добруджанско знаме", „Добруджа". Но най-плодотворният период в неговите журналистически изяви е издаването на вестник „Свободна Добруджа" (от 1926 до 1931 г.), чрез който той разобличава румънския окупаторски режим в Добруджа, пропагандира опита на болшевиките в разрешаването на националния въпрос, прави редица теоретически приноси в стратегията и тактиката на националноосвободителното движение. В сферата на публицистиката д-р Вичев проявява своя голям интелект и организаторски талант и същевременно се изявава като голям журналист.

Участието на д-р П. Вичев в републиканското движение в България бе предмет на научното съобщение на доц. Величко Георгиев. Този проблем е важен, тъй като неговото осветляване показва с какъв опит и идеи младият Вичев навлиза в националноосвободителното движение. След като се спря накратко на развитието на републиканската идея след Освобождението, доц. В. Георгиев разгледа дейността на П. Вичев като помощник в редакцията на републиканския вестник „Камбана" през 1908 г. След завръщането си от чужбина през 1913 г. д-р Вичев се включва активно в придобилото по-действен характер републиканско движение. Той е избран във временния ЦК на създадената републиканска партия, става главен редактор на вестник „Република", кандидатира се в парламентарните избори. В програмните документи на партията, един от авторите на които е и д-р Вичев, се критикува царският институт, обосновава се идеята за демократическа република, която трябва да бъде ядро на балканска федерация. Участието на д-р Вичев в републиканското движение е важна стъпка във формирането му като политическа личност.

Доц. Петрана Атанасова говори за отношението на д-р П. Вичев към Съветския съюз. Тя изтъкна силното влияние, което оказват идеите на Октомврийската революция и особено тази за правото на народите на самоопределение върху формирането на д-р Вичев като теоретик и организатор на добруджанското националноосвободително движение. Помощта на Съветския съюз той счита като задължително условие за освобождението на Добруджа.

В своето съобщение „Д-р Петър Вичев и Съюзът „Добруджа" (1926—1933 г.)" Володя Милачков разгледа сложните и противоречиви отношения между левицата и десницата в легалното добруджанско освободително движение през един от най-интересните периоди на неговото развитие. Като ръководител на левицата д-р Вичев оказва мощно въздействие върху развитието на съюза дори и след излизането си от неговия Изпълнителен комитет през 1926 г. и формалното му изключване през 1928 г. В борбата между двете течения независимо от някои увлечения и грешки д-р Вичев се изявява като активен борец против националното и социалното робство

и народен трибун, твърдо отстояващ идейните си принципи.

Н. с. Огняна Хрисимова анализира отношенията между Добруджанската революционна организация и Румънската комунистическа партия през 30-те години. Тя посочи ролята на идеята на д-р Вичев за автономия на Добруджа в работата на ДРО. Същевременно бе изтъкнато, че през разглеждания период ДРО се намира под непосредственото ръководство на РКП и нейната дейност постепенно се подчинява на лозунга за съвместна борба на всички националности в Румъния срещу фашизма, за изграждането на народен антифашистки фронт. Този лозунг, издигнат от РКП, обаче оказва неблагоприятно влияние за привличането на добруджанското население, тъй като пренебрегва неговите естествени национални тежнения.

За отношението на Георги Димитров към д-р П. Вичев и добруджанското национално-освободително движение говори Боряна Бужашка. Тя изтъкна високата оценка, дадена от Димитров за д-р Вичев като за един прогресивен националреволюционен деец и общественик, който е полезен за общата борба „такъв, какъвто е". Димитров винаги съветва комунистите, работещи в добруджанското революционно движение, да се съобразяват с идеите и позицията на д-р Вичев в името на единофронтовската тактика и осъжда неправилното левосектантско отношение към борбите за национално освобождение и техните дейци.

Интересни спомени за съвместната работа с д-р П. Вичев разказа активният борец против фашизма и капитализма, бившият деец на Добруджанския младежки съюз Георги Чолаков. Той говори за ценните съвети на д-р Вичев към младежта, за неговата еволюция, за необходимостта да бъде изтръгната от забвение светлата му личност.

Завеждащият Окръжния партиен архив в Силистра Вълчо Радев прочете съобщение на тема „Д-р Петър Вичев в спомените на съвременниците си". Бяха цитирани различни характеристики и оценки за д-р Вичев от негови съратници, участници в революционните борби, и комунисти, като Дим. Ганев, Ив. Георгиев, П. Нейчев, Аврам Н. Аврамов и др. Всички те разкриват различни страни от неговата забележителна личност и оправдават напълно думите на Цола Драгойчева, която го нарича „душата на политическата емиграция в България". В. Радев направи предложение за издаване публицистичното наследство на д-р Вичев, за създаване на паметник и за кръщаване на училище в Силистра на негово име.

Сесията бе закрита от проф. Л. Панайотов, който даде положителна оценка за нейната работа. Той предложи да се организира издаването на докладите и научните съобщения, изнесени на сесията в специален сборник. Изтъкната бе ползата от подобни форми, които посочват необходимостта от по-задълбочени изследвания в областта на националния въпрос и съдействуват за решаването на основните задачи на историческата наука в тази насока. Проф. Панайотов подчерта нуждата от цялостно изследване на добруджанския въпрос във всичките му аспекти, както и от издаването на сборник с документи, отнасящи се до този научен проблем.

* * *

Юбилейната научна сесия в гр. Силистра премина при добра организация и подчертан интерес на местната общественост. Широкото участие в сесията на историци показва значимостта и засиленото внимание на историческата ни наука към личността на д-р Петър Вичев и добруджанското национално-освободително движение. Високото научно равнище осигури задълбочено и всеобхватно осветляване на разглежданите проблеми. То е гаранция за бъдещи успехи в разкриване на истината за българската история, изчистена от неправилни оценки и чужди фалшификации.

Благовест Нягулов

МЕЖДУНАРОДНА НАУЧНА СЕСИЯ ЗА ЖИВОТА И ДЕЛОТО НА ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ

На 20. XI. 1984 г. Българската академия на науките, Софийският университет „Климент Охридски", Българското историческо дружество, Дружеството на филолозите българисти и Центърът по българистика организираха в Големия салон на БАН международна сесия, посветена на 150-годишнината от рождението на големия български възрожденски писател, журналист и революционер Любен Каравелов.

* * *

Акад. Пантелей Зарев откри пленарното заседание с кратко встъпително слово. Като припомни, че 60-те и 70-те години на миналия век се смятат за върхов период от българското възраждане, той подчерта, че по това време Любен Каравелов се очертава като един от най-активните ръководители в българското революционно движение. Точно тогава той

пише и своите художествени, публицистични и научни произведения и разгръща огромна организаторска работа. Ето защо Каравелов се налага не само като публицист и като един от най-талантливите белетристи на възрожденската епоха, но до известна степен и като един от водачите на българските революционери.

След П. Зарев акад. Петър Динеков изнесе доклад на тема „Любен Каравелов — личност и съдба". Той обрисува колосалната фигура на този именит български възрожденец, притежаващ оригинална житейска съдба. Л. Каравелов се проявява както на литературното и журналистическото поприще, така и сред вождовете на българската националноосвободителна борба. Като писател с борческа мисъл се формира още по време на десетгодишното си пребиваване в Русия. Неговите публикации, в които има елементи на утопически социализъм, излизат на руски, сръбски и български език. Дейността му достига до своя зенит в Румъния, където издава „Свобода" и „Независимост", два от най-важните вестници на българските емигранти. Творческото дело на Л. Каравелов, като се имат предвид белетристиката му, журналистическите и научните му публикации, изтъкна докладчикът, е наистина колосално. След оттеглянето му от активна революционна дейност Каравелов издава сп. „Знание", а когато България се освобождава, се завръща в родината, където наскоро умира.

Личността на Л. Каравелов е сложна и многопланова, продължи П. Динеков. Основен тон на творчеството му е решителното недоволство от тогавашната действителност. Каравелов вярва в борбата, изгражда своя система от философски и морални идеи. Публицистиката му досега е по-слабо разработена. Въпреки дискусиите около делото на Л. Каравелов, въпреки някои слабости в литературните му произведения може смело да се каже, че това е голям ум и безспорен талант, личност с нравствена взискателност и вяра в човешкия прогрес.

Проф. Георги Димов говори за ролята на Любен Каравелов за развитието на българската национална литературнотеоретична мисъл. Не е възможно да се даде оценка на схващанията му, изтъкна докладчикът, без да се държи сметка за тогавашната действителност. А Каравелов е личност, която живее с тревожната съдбовност на своето време. Развитието на българската литература от този период се дължи в значителна степен на неспокойната мисъл и темпераментното перо на Каравелов, който едновременно е общественик и критик, социолог и революционер. Неговите произведения са полезни за народа, тъй като са синтез на най-прогресивните материалистически схващания за тогавашното време.

В своя доклад проф. Вера Павлова разгледа отношението на Любен Каравелов към ролята на науката. Тя изтъкна, че именитият български възрожденски деец се е опитал да създаде научна теория за общественото развитие, като е отдал дължимата дан и на естествознанието. Познавал е основно произведенията на руските революционни демократи. Според В. Павлова може да се каже, че Л. Каравелов е българският Херцен, а Хр. Ботев — българският Чернишевски. Когато Каравелов се оттегля от активна революционна дейност, каза в заключение докладчикът, той не е отстъпил от революцията, а просто сменя своето оръжие — служейки си вече само с наука и просвещение, Каравелов продължава да работи в полза на своя народ.

Проф. Крумка Шарова в доклада си „Любен Каравелов в историята на Българското възраждане" изтъкна, че той е една от най-великите личности на своята епоха, която достига до високите върхове на балканската и европейската революционна мисъл. Запознат с идеите на Херцен, Чернишевски, Писарев, Мацини и Гарибалди, Каравелов до голяма степен олицетворява Българското възраждане. У него винаги, при всички обстоятелства надвива градивното начало, макар че е постоянно гонен и преследван — от сръбското правителство, от австро-унгарските и румънските власти. На два пъти го лишават от печатница, а по-късно, след оттеглянето му от революционното движение, искат да го унищожат, отровят, убият, но волята му въпреки всичко не е сломена. По време на Руско-турската война от 1877—1878 г. помага на българските опълченци, а след Освобождението е един от инициаторите за създаването на дружество „Единство" във Велико Търново. Той издига принципа за националната общност на българския народ, застава начело на борбата за историческото право на Тракия и Македония да се присъединят към освободеното си отечество.

Въпреки повдигнатите дискусии около делото на Каравелов с право може да се отбележи, изтъкна Кр. Шарова, че този велик български революционер олицетворява в себе си цяла една епоха и е един от най-главните й представители, проявявайки се като идеолог на българското революционно движение. Член е и председател на Българския революционен централен комитет. До смъртта на Левски не проявява никаква изолираност от революционното дело. Той призовава съвременниците си към всеобща свобода и заклеймява чорбаджиите като народни врагове. Вестниците му „Свобода" и „Независимост" формират революционното мислене на възрожденските българи от началото на 70-те години на миналия век.

Активната дейност на Любен Каравелов като журналист и публицист бе обрисувана от Дочо Леков. Докладчикът изтъкна, че с журналистическа дейност Каравелов се занимава още през престоя си в Русия, а после я продължава в Сърбия и в Румъния, където издава вестниците „Свобода" и „Независимост", а през 1875 г. — сп. „Знание". По време

на пребиваването си в Сърбия Каравелов критикува тамошните правителствени порядки и популяризира идеята за близост на балканските народи. Така формиращият се политик още в началото става публицист. Каравелов се очертава като един универсален интелект, с енциклопедически познания, подчерта докладчикът. Някои го обвиняват в еклектизъм, но към него не трябва да се подхожда с предубеждение. Ако Ботев става ненадминат журналист, заслуга за това има и Л. Каравелов, неговият учител и съратник. Когато Каравелов започва да издава сп. „Знание“, за мнозина това е измяна на революцията в най-критичния ѝ момент. Но според Д. Леков поведението на Каравелов може да се обясни с неговия характер. След смъртта на Левски той изживява трагично последствията, нанесени на революционното движение, и няма сили да продължи борбата. Празейки си равносметка като мъдър и критичен човек, той се оттегля, за да даде път на едно ново поколение.

Е. Георгиева говори за книжовно-езиковите борби през миналия век и участието на Любен Каравелов в тях. Тя изтъкна, че Каравелов, който има солидна филологическа подготовка, е взел участие в изграждането на съвременния литературен език. Той следи всички прояви на българския литературен живот и се проявява по-скоро не като оригинален, а като компетентен автор. Обръща се към старобългарския език, проследявайки традициите му в новобългарския. Каравелов според докладчика се е домогнал до съвременното разбиране за развоя на новия български език. Той отстоява нуждата от езикова интеграция и централизация. С трайните си приноси в езиковедските изследвания може да бъде сравняван с Марин Дринов.

В доклада си за историческите възгледи на Любен Каравелов Мария Велева изтъкна, че те са част от неговата идеология, изучавана сега само от философите. Ето защо историците трябва да се занимават с историческите произведения на Каравелов. Още Боян Пенев е обърнал внимание на факта, че Л. Каравелов е бил и историк. Той прибягва към историята на своя народ с цел да я включи като оръжие в революционната си пропаганда. Пише често на исторически теми на руски, сръбски и български език. Историческите му възгледи не претърпяват до края на живота му коренни промени. Той застава на позитивистични позиции, като се обявява против романтическите идеи в историята, против царете и античното минало.

След пленарното заседание работата на сесията продължи в две секции — „История“ и „Литературознание“. В секция „История“ бяха изнесени над 20 доклада от български и чуждестранни учени, засягащи различни аспекти от дейността на Любен Каравелов. Най-напред П. Чолов обрисува Каравеловия род, средата, от която произхожда този велик български възрожденец. В следващите доклади бяха засегнати революционните идеи в художествените произведения на Каравелов (П. Петров), отразяването на бъдещето на отечеството в публицистиката му (А. Димитров), отношението му към стопанското развитие на българските земи в началото на 70-те години на XIX в., отразено във в. „Свобода“ (М. Грънчаров). Бяха показани също социологическите възгледи на Каравелов (М. Бъчваров), естественонаучните му познания (Н. Бъчварова), отношението и връзките на Каравелов към вътрешната революционна организация (Ц. Павловска), Кирило-Методиевата традиция в творчеството на Каравелов (Хр. Йонков).

Ст. Дойнов разгледа еволюцията на българската политическа мисъл от Софроний до Каравелов. Паралел между делото на Л. Каравелов и на Г. С. Раковски направи В. Трайков. За Л. Каравелов и комитетите „Единство“ говори Д. Дойнов, за печатите на БРЦК — Н. Домусчиев, а за сп. „Знание“ — Т. Тумангелов.

Дългото пребиваване на Л. Каравелов в Румъния даде възможност на К. Велики (СРР) да обрисува някои черти от неговата дейност във Влашко. Руският печат, който е отразил дейността на Каравелов през 1877—1878 г., бе разгледан от А. А. Улунян (СССР). За изследванията, които се правят в СССР върху творчеството на Каравелов, говориха съветските учени М. А. Бирман, Н. В. Зуева, Е. М. Шатохина, а включването на Л. Каравелов в различните издания на съветските енциклопедии и общи курсове по история бе показано в съобщението на Е. Дроснева.

Връзките на българите в идейно-политическите възгледи на Л. Каравелов бяха обрисувани от А. Райкова. По материали на сп. „Вила“ Огн. Маждракова разгледа културните възгледи между славянските народи. Политическите събития в Испания, отразени през погледа на Каравелов, бяха проследени от Д. Цанев. К. Василев се спря на Каравеловото отношение към италианското революционно движение, а П. Бояджиев говори за Л. Каравелов и Ч. Болияк.

Накрая бяха разгледани библиографичните изследвания на Каравелов (Л. Атанасов), неговото книголюбие (А. Гергова) и библиотеката му (Е. Кирова).

* * *

Международната сесия, посветена на Любен Каравелов, завърши на 22. XI. Тя бе закрита от Кр. Шарова, която в заключителното си слово изтъкна, че бяха изнесени много интересни доклади и научни съобщения, в които се разкриха нови аспекти от живота и дейността на Каравелов. Те несъмнено ще допринесат за по-цялостното проучване на живота и делото на този виден деец на Българското възраждане.

Мария Икономова,
Йорданка Захариева

МЕЖДУНАРОДНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЯ ПО ИСТОРИЯТА НА ИЗТОЧНОЦЕНТРАЛНА ЕВРОПА

Темата на конференцията беше „Война и общество в Източноцентрална Европа през XVIII—XX в." (по-точно през 1740—1920 г.). Състоя се в Букурещ от 23 до 25 септември 1984 г. Съорганизатори на конференцията бяха Бруклинският колеж в Ню Йорк и Институтът по военна история при Министерството на отбраната на СР Румъния. Освен американски и румънски историци в конференцията взеха участие представители на историците изследователи във Франция, Полша, Югославия, Дания, Унгария и България. Преобладаваха специалистите по военна история.

Темата „Война и общество в Източноцентрална Европа през XVIII—XX в." е предмет на разглеждане на много други научни конференции, организирани по инициатива на Бруклинския колеж и историко-научни организации в други страни. По-миналата година през септември една от тези конференции се състоя във Варна по съгласувана инициатива на Бруклинския колеж и Института по балканистика при БАН.

* * *

Домакините на конференцията — румънските историци и главно ръководството и сътрудниците на Румънския военноисторически институт, бяха положили големи усилия за добрия ход на конференцията. Изработена бе предварително програма, предвиждаща две пленарни заседания и заседания по секции. Последните бяха по следните проблеми: първа — „Война и общество в Източноцентрална Европа. Вътрешен фронт. 1740—1920 г."; втора — „Източноцентрално европейско общество и война. Военни въпроси. 1740—1920 г."; трета — „Война и културен живот в Източноцентрална Европа. 1740—1920 г.", и четвърта — „Селяните под оръжие в Източноцентрална Европа. 1740—1920 г."

На конференцията преобладаваха доклади на румънски и американски историци с подчертано внимание към проблемите на румънската военна и гражданска история. Освен министъра на отбраната на СР Румъния ген.-полковник Константин Олтеану в конференцията участвува и ген.-лейтенант Илие Чаушеску, председател на румънската комисия по военна история. Двамата изнесоха доклади на първото пленарно заседание, първият на тема „Ролята на селяните във войната за независимост на Румъния в 1877—1878 г." и вторият — „Румънското общество, изправено пред жизнената цел — извоюване на независимост". На първото пленарно заседание бяха изнесени още два доклада — от проф. Кристоф Кимич от САЩ на тема „Източноцентралното европейско общество спрямо Западна Европа. 1740—1920 г." и от проф. Андре Корвизие от Франция на тема „Руската армия, виждана от френски офицери през XVIII в." По изнесените на първото пленарно заседание доклади не станаха разисквания.

В докладите на ген.-полковник Константин Олтеану и ген.-лейтенант Илие Чаушеску бе осветлена борбата на румънския народ за свобода, национална независимост и единство. Проф. Кимич говори за интереса на западноевропейската общественост към русите, поляците и чехите през XIX в. Ударението в неговия доклад бе сложено върху разделянето на Полша между Русия, Австрия и Прусия и особено върху полско-руските отношения в средата на XIX в. и полските въстания през този век. В доклада се съдържаха данни за дейността на френската общественост в подкрепа на полските въстаници, а също така и за дейността на обществеността в западногерманските земи по същия въпрос. Приведени бяха данни за публични демонстрации в подкрепа на полските въстаници. Накрая бе отделено място за възстановяването на независима Полша след Първата световна война. Докладът на проф. Корвизие бе изпълнен с изказвания на френски офицери за руската армия като армия на „варварска Русия" с премълчаване на усилията за модернизиране на армията и руското общество по време на управлението на Петър Първи.

На секционните заседания бяха изнесени доклади за ролята на румънската армия в борбите за извоюване на национална свобода, единство и независимост; за източноцентралното европейско общество и военното дело; за въстанията на румънците в 1784—1785 г. начело с Хорея, Клошка и Кришан, и в 1821 г. начело с Тудор Владимиреску; за сръбските въоръжени сили и войните в периода 1740—1920 г.; за войната и унгарския културен живот; за селяните и работниците в революцията през 1905—1907 г. и др. Докладите изнесоха румънски, американски, югославски, датски учени и един полски историк. Решително преобладаваха докладите на румънските историци, специалисти по военна и гражданска история. Повечето говориха за борбите на румънския народ за национално освобождение, обединение и независимост. Заключителното пленарно заседание беше посветено на тържественото честуване на двустолетието на революцията (така!), водена от Хореа, Клошка и Кришан в 1784—1785 г. (Става въпрос за борбите против австрийското господство в земите на Централна Трансилвания.)

От българска страна в конференцията взеха участие полк. Илия Илиев (с доклад

на тема „Борбите на българския народ за национално освобождение“) и акад. Христо Христов (с доклад на тема „Раждане, идеология и култура на българското възрожденско общество“). И двата доклада бяха посрещнати добре и дадоха повод за разисквания по проблеми на българската история с оглед на общата тема на конференцията. Докладът на полк. Илиев беше включен във втора секция, а на акад. Христов — в трета. И двамата бяха съпредседатели на секционни заседания.

По време на конференцията българските участници в нея направиха изказвания пред румънската телевизия и водиха разговор с началника и сътрудници на Румънския военноисторически институт. Член на редакцията на румънското военноисторическо списание записа отговори на акад. Христов на въпроси, засягащи дейността на румънските и българските историци, които предстои да бъдат обнародвани в същото списание. Българските участници в конференцията бяха приети от министъра на отбраната на СР Румъния ген.-полковник Константин Олтеану и водиха с него продължителен разговор по въпроси, засягащи българската и румънската военна и гражданска история и за разширяване на взаимното научно сътрудничество.

* * *

Въпреки продължителната организационна подготовка участието на учени от други страни в конференцията бе слабо. Чувствуваше се отсъствието преди всичко на специалисти по разглежданите въпроси от Съветския съюз. Освен това в дните на конференцията се получи известно прекаляване от страна на румънските учени. Бяха изнесени голям брой техни доклади. Постави се силно ударението върху борбите за национално освобождение, обединение и независимост на Румъния. Преувеличи се нейната роля в културно-историческия прогрес в Източноцентрална Европа и др. Това вероятно бе направено с оглед на обстоятелството, че всички материали от конференцията ще бъдат издадени на английски език от Бруклинския колеж и по този начин важни въпроси от румънската история ще бъдат широко популяризирани.

След закриването на конференцията бе организирана еднодневна екскурзия до старите столици на Влахия — градовете Търговище и Куртея де Арджеш. Разгледани бяха паметници на културата от XVI и XVII в. Посетена бе и една голяма фабрика за порцеланови изделия в Куртея де Арджеш.

Христо Христов

МЕЖДУНАРОДЕН СИМПОЗИУМ ПО ОСМАНСКА СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКА ИСТОРИЯ ВЪВ ФЕДЕРАЛНА РЕПУБЛИКА ГЕРМАНИЯ

От 29 до 31 октомври 1984 г. в Мюнхен се състоя поредният международен симпозиум по османска социално-икономическа история, организиран от Института за история и култура на страните от БлизкияИзток и по туркология при университета в Мюнхен съвместно със Сектора за Югоизточна Европа на Немското научноизследователско дружество(ДФГ). Симпозиумът се провежда в Мюнхен редовно през две години, като тазгодишният предхожда насрочения за 1986 г. международен конгрес по османска социално-икономическа история. В работата на симпозиума с доклади и изказвания взеха участие над 40 души османисти историци, икономисти, прависти и др. от 12 страни, а именно Австрия, Англия, България, ФРГ (с представители от Мюнхен, Ерланген, Бамберг, Хамбург и др.), Гърция, Израел, САЩ, Турция, Унгария, Франция, Холандия и Югославия.

* * *

Симпозиумът бе открит с кратко встъпително слово от ректора на университета в Мюнхен проф. д-р В. Щайнман и от директора на Института за история и култура на страните от Близкия Изток и по туркология проф. Х. Г. Майер — председател на организационния комитет. Програмата на симпозиума беше доста напрегната, като по време на трите сутрешни и трите следобедни заседания бяха изслушани 21 доклада. След всеки от тях беше предвиден по половин час за обмен на мнения и дискусия между участниците в симпозиума по повод на изказаните в докладите становища, защитени основни постановки и концепции, използуван документален и друг материал и т. н.

Самите доклади, твърде разнообразни по проблематика и хронологически обхват, трудно биха могли да бъдат без възражения групирани в няколко тематични кръга още повече, че засягаха както по-общи, така и по-частни въпроси с оглед най-често на различни райони от обширните навремето владения на Османската империя. Въпреки това тук ще направим опит за подобно групиране.

Макар че като правило всички доклади бяха подготвени въз основа на богат доку-

ментален и друг изворов материал, само два от тях — на проф. д-р Г. Калди-Надь (Унгария) и на д-р Бр. МакКовън (САЩ), имаха по-определено изразен извороведчески характер. Така проф. Калди-Надь обърна внимание на участниците в симпозиума на значителната стойност, която имат т. нар. „тахрир дефтери" като първокласен извор за изучаване на стопанската история на Османската империя. Докладчикът се спря по-подробно на някои публикувани от проф. О. Баркан данни от този род относно населението на Анадола и обоснова необходимостта от известни корекции по отношение на изводите му за измененията в броя на местното християнско население. От своя страна д-р МакКовън беше посветил доклада си на кадийските сиджили като извор за османската социално-икономическа история. На преценка бяха подложени и някои от най-важните издания на сиджили (битолски, софийски, солунски и др.), като между другото по достойнство бе изтъкнат и приносът в това отношение на българската османистика в лицето на покойния вече виден наш османист Гълъб Гълъбов.

Втори относително по-обособен тематичен кръг формираха докладите, посветени на развитието на търговията в границите на Османската империя и нейните външноикономически връзки и отношения през XVI—XIX в. Те бяха резултат от проучванията на проф. д-р Е. Вирт (ФРГ) върху ролята на Халеб през XIX в. с оглед стабилизирането и динамиката на късноосманската икономика, на д-р Дж. М. Роджърс (Англия) за османската търговия с луксозни стоки през XVI в. и нейното регулиране и на д-р Ал. де Гроот (Холандия) относно структурата на външноикономическите отношения на Османската империя през интервала 1600—1800 г. Много богати на фактически материал, някои от докладите от този тематичен кръг изнесоха интересни данни и за търговията с българските земи през разглеждания период. Така например сред по-значителните пазарни и панаирни средища в границите на тогавашната Османска империя, посещавани през XIX в. от относително най-големи халебски търговски керван (с по 250—300 товара стока), бяха посочени и имената на селищата Сливен (Ислимийе) и Узунджово. Някои свои заключения относно състоянието на османската икономика пак през XIX в. сподели с участниците в симпозиума и проф. д-р Д. Катерт (САЩ). На икономическите възгледи на М. Текиналп с оглед на Османската империя и Турция се спря в доклада си проф. д-р Я. Ландау (Израел).

Различни страни от финансовата политика на османската държава бяха осветлени в доклада на проф. Ж. Вайнщайн (Франция) и в научните съобщения на П. Хоххут и Г. Енгелшалк (ФРГ). Проф. д-р Ж. Вайнщайн се спря на въпроса за подсигуряването на похода на Сюлейман Законодател с необходимите за османската армия средства и провизии. По-специално той разгледа начините на снабдяване на попътните мензили със съответните количества зърнени храни, фураж, овче месо и др. най-вече за сметка на обложените по този повод с извънредни данъци поданици на султана, на осигуряването на необходимия транспорт на стоките по суша и вода, на ангажирането на определени категории измежду местното зависимо население (джелепкешани, кюрекчии и др.) с доставките и превоза на съответните количества продоволствие и др.

По-частен характер имаха научните съобщения на П. Хоххут и Г. Енгелшалк, които се спряха съответно на въпроса за финансирането на строежа на султанската джамия Нуруосманийе и на един от родовете османска войска, известен под името редиф (войни от запаса). С известни уговорки към същия тематичен кръг би могъл да се отнесе и докладът на проф. Кл. Крайзер (ФРГ) за икономическите основи на т. нар. мевлевийски ханета в Истанбул. Непосредствена връзка с финансовата политика на империята имаше и докладът на М. Чъзакча (Турция), който разгледа откупната система илтизам като специфична за Османската империя институция, насочена към организирането и разпределянето по предназначението им на държавните приходи.

Немалък брой доклади имаха за цел да изяснят мястото, ролята, положението и статута на различните категории население в османската държава. Много добре аргументирано и образцово от гледна точка на приложената методика бе изследването на проф. д-р Х. Г. Майер (ФРГ) за положението на улемата и по-низшите служители на култа в навечерието на 1683 г. Изчерпателни данни за характера на муафийета (освобождаването на определени групи население от извънредни данъци и държавни повинности) в еялета Босна предложи на участниците в симпозиума д-р А. Суческа (Югославия). На големите различия в процентното съотношение между т. нар. „привилегирована", т. е. освободена от извънредни данъци, и обикновена рая в различни райони от българските и съседните им земи под османска власт обърна внимание в доклада си Е. Грозданова (България). Анализирайки някои особености на османските порядки в Словения през XVI—XVII в. д-р Н. Моачанин (Югославия) също изтъкна своеобразието в статута на местните власи-филуриджии, на лицата, изпълняващи военно-спомагателни функции от рода на войнуганите и др. под.

С интерес беше изслушан и докладът на проф. д-р В. Димитриадис (Гърция), който се спря на еснафската организация в Солун през средата на XIX в. Той подкрепи изводите си със сведения, извлечени предимно от солунските сиджили. Разбор на съдържанието на личния дневник на Саит бей с нанесените в него данни за приходите и разхо-

дите му по различни пера през 1900 г. като своего рода илюстрация към представата за ежедневието на един редови османски функционер от Истанбул направи проф. д-р П. Дюмон (Франция). На причините от социален характер, обусловили предпочитанията и външната ориентация на османските интелектуалци от кръга на младотурците, се спря в доклада си д-р Ш. Ханиоглу (Турция).

По-различни по тематика от останалите бяха докладите на д-р П. Лакьор и проф. д-р С. Фароки (Турция). Първият от тях имаше за цел въз основа на съхранили се надгробни паметници да изясни генеалогията на Юсуф ага и Йомер ага, като по такъв начин реконструира една типична за XIX в. османска фамилия. От своя страна проф. д-р С. Фароки се беше постарала да събере и предложи на вниманието на участниците в симпозиума максимален брой писмени сведения за османското жилищно строителство през XVII в. Във връзка с това тя обобщи някои ценни данни, съхранили се в съдебните протоколи за покупко-продажба на къщи от кадийските сиджили и направи съществени изводи относно различията в жилищното строителство в градове като Анкара, Кайсери, Истанбул и др. С интерес бе посрещната и идеята ѝ сведения от този род да се използуват успешно при демографските проучвания с оглед установяване приблизителния брой на членовете на едно семейство през XVII в. в означения регион. Както личи, и двамата автори по свой начин показаха стремеж да се разширят и обогатят възможностите за демографски проучвания посредством използуването на донякъде пренебрегвани досега като извор в тази насока сведения.

* * *

В заключение като положителен момент в работата на всички участници в симпозиума би следвало да се подчертае стремежът към значително разширяване и обогатяване на изворовата база и към по-добро онагледяване на процесите от социално-икономическия живот в османската държава посредством множество диаграми, схеми, карти, таблици и други подобни. Всичко това наред с добре оползотворените възможности за интересни дискусии и обмен на мнения по повдигнатите въпроси позволяват симпозиумът по османска социално-икономическа история в Мюнхен да бъде окачествен като научно мероприятие със съществен принос за развитието и по-нататъшното стимулиране на научните дирения в тази насока.

Елена Грозданова

Проф. БЛАГОЙ ВАСИЛЕВ

На 20 ноември 1984 г. почина проф. Благой Георгиев Василев. В тази късна ноемврийска есен престана завинаги да тупти сърцето на един прекрасен другар. Напусна нашите редици човекът, който посвети и отдаде целия си съзнателен живот на едно велико дело.

Проф. Благой Василев е роден на 7 април 1921 г. в с. Кладоруб, Видински окръг, в бедно селско семейство. Баща му е български революционер от Македония, прокуден от родния край. Заселили се във Видинския край, родителите на Благой наскоро умират. Останал от ранно детство без баща и майка, той изпитва тежката и нерадостна съдба на сирак без бащин дом. Детските му години преминават в нищета. Това до голяма степен предопределя бъдещата му ориентация на страната на прогресивната младеж. Като ученик във Видинската гимназия, която завършва през 1940 г., той става член на РМС и участвува активно в нелегалното младежко революционно движение. През годините на въоръжената борба той е помагач на партизанското движение в родния край, за което е признат за активен борец против фашизма и капитализма.

След победата на Деветосептемврийското въстание през 1944 г. проф. Благой Василев се отдава с младежки жар на делото на революцията. Той заема отговорна работа в Околийския комитет на РМС в гр. Белоградчик, обикаля селата, укрепва ремсовите организации, активно участвува в утвърждаването на народната власт. През 1950 г. завършва Юридическия факултет на Софийския университет „Кл. Охридски“. Като студент е секретар на студентския район на българо-съветските дружества в София. За кратко време той е на партийнополитическа работа в гранични войски.

От 1953 г. в продължение на повече от три десетилетия проф. Благой Василев е преподавател по история на БКП във Висшия институт за физическа култура „Георги Димитров“. Той отдаде много сили и енергия, партийна страст за подготовката на стотици нови социалистически кадри на родната физическа култура и спорт, за тяхното класово-партийно, патриотично и интерна-

ционално възпитание. Проф. Благой Василев е един от основателите на Катедрата по „Марксизъм-ленинизъм“ и има определени заслуги за идеологическото преустройство на ВИФ „Г. Димитров“. Бил е член на Вузовския партиен комитет и на Академичния съвет. През периода 1970—1976 г. той е ръководител на Катедрата по „Марксизъм-ленинизъм“ и едновременно е главен специалист и началник на отдел „Обществени науки“ при СВО, а от 1976 г. е на основна работа в апарата на ЦК на БКП. Навсякъде с чест изпълнява партийната повеля за подобряване на идеологическата работа. През 1963 г. му е присвоено званието „кандидат на историческите науки“, а от 1979 г. е професор по история на БКП.

Наред със своята преподавателска, отговорна организаторска и обществена дейност проф. Благой Василев остави трайна следа в партийната историческа наука и заема достойно място сред българските партийни историци. Той е специализирал в СССР и Франция. Автор е на повече от 40 научноизследователски труда — монографии, студии и статии и над 50 научнопопулярни статии, поместени в централния ежедневен печат. Неговото научноизследователско творчество е посветено на важни проблеми от партийната история.

Той е един от първите, който изследва задълбочено политиката и борбата на БРСДП (т. с.) през годините на войните 1912—1918 г. В неговите публикации от позициите на марксизма-ленинизма са осветлени сложните процеси на Балканските войни и Първата световна война, по време на които българската буржоазия не успя да разреши назрелия въпрос за националното обединение на българския народ и доведе страната до две национални катастрофи. Проф. Благой Василев разкрива непримиримата борба на тесните социалисти против войните, за мир и Балканска федеративна република, изследва техния последователен интернационализъм в борбата им против социалшовинизма на Втория интернационал и участието им в цимервалдското движение.С тези му публикации се допринася за изясняване на революционните добродетели на партията на тесните социалисти.

Няколко негови публикации са посветени на темата „Септемврийското въстание от 1923 г. и Съветска Русия“. В тях подробно е изследван многобройният съветски периодичен и ежедневен печат и е разкрито братското отношение и безкористната подкрепа на целия съветски народ на героичната борба на българските работници и селяни, ръководени от БКП по време на Септемврийското въстание.

С важен приносен характер е фундаменталният труд на проф. Благой Василев „Лайпцигският процес и френската общественост“. В него на основата на богат изворов материал и ценни френски източници се проследява и разкрива огромното влияние на Лайпцигския процес и особено заключителната реч на Георги Димитров за развитието на революционния процес и успехите в изграждането на народния фронт във Франция през първата половина на 30-те години.

В брошурата му „БКП — верен отряд на международното комунистическо движение“ е хвърлена обилна светлина върху интернационализма на БКП на съвременния етап, показана е с нова аргументация пословичната ѝ вярност на творческия марксизъм-ленинизъм и приноса ѝ в борбата против съвременните прояви на десния и „левия“ опортюнизъм.

Важно актуално значение имат изследванията на проф. Благой Василев, посветени на външната политика на БКП. В това отношение се откроява голямата му студия „Политиката на БКП за мирно съвместно съществуване с Гърция и Турция“. В нея се анализират миролюбивата външна политика на партията и нейните конструктивни предложения за разбирателство и добросъседски отношения между България, от една страна, и Гърция и Турция, от друга. Показват се убедително положителните резултати от тази политика, довела до разведряването на Балканския полуостров.

Проф. Благой Василев е съавтор на историята на Софийската партийна организация. Той е написал раздела „Развитие и дейност на Софийската партийна организация 1909—1912 г.“

Тази и друга научноизследователска и научнопопулярна дейност на проф. Благой Василев, както и неговата дългогодишна преподавателска, възпитателна и обществена работа ще останат завинаги в паметта на българската историческа мисъл.

Сава Арабаджиев

Хроника

На 28 юни 1984 г. се състоя защита на кандидатската дисертация на гл. ас. Ваня Маринова на тема „БРСДП (т. с.) и интелигенцията (1903—1912 г.)". Официални рецензенти бяха проф. Сава Арабаджиев и доц. Веселин Стоянов.

Въз основа на проучването на голям брой източници — архивни материали, произведения на българските революционни марксисти, произведения на класиците на марксизма-ленинизма, на съвременни научни изследвания в областта на историята на философската мисъл и политикономията, на литературната критика и т. н. дисертантката съумява да открои положителното във възгледите и политиката на тесните социалисти, свързани с интелигенцията, да открои формираните от тях традиции, да ги свърже с успехите в дейността на БКП сред интелигенцията след победата на Великата октомврийска социалистическа революция през 1917 г., да обоснове тяхното значение и в нашата съвременност.

Ваня Маринова сполучливо е разкрила и обосновала принципната марксистка линия на БРСДП (т. с.) към социалдемократическата интелигенция, най-общо намерила израз в съчетаването на високите критерии при приемане на интелигенти в партията с високите изисквания към нейната дейност, както и с постоянните грижи за издигане равнището на нейната марксистка подготовка. Същевременно е доказана и класовата политика на БРСДП (т. с.) за защита на икономическите интереси, на политическите права и свободи на голяма част от българската интелигенция.

Специализираният научен съвет по нова и най-нова история при ВАК, като взе предвид научните достойнства и приносни моменти на предлагания труд, гласува за присъждане на научната степен кандидат на историческите науки на гл. ас. Ваня Маринова.

* * *

На 4 юли 1984 г. Специализираният научен съвет по нова и най-нова история при ВАК присъди научното звание професор по история на България XV—XIX в. на ст. н. с. II ст. Виржиния Стефанова Паскалева за хабилитационния труд „Средна Европа и земите по Долния Дунав през XVIII—XIX в."

* * *

На 27 септември 1984 г. редовната аспирантка при Етнографския институт с музей при БАН Валентина Динева Шарланова защити кандидатска дисертация на тема „Традиционна българска народна метрология".

Официалните рецензенти проф. Любен Беров и ст. н. с. II ст. д-р Стоян Генчев, както и изказалите се чл.-кор. Веселин Хаджиниколов и ст. н. с. Маргарита Василева дадоха положителна оценка на дисертацията и подчертаха, че е изключително интересна и запълва съществена празнота в науката. Дисертантката е систематизирала материалите за основните мерни системи на българския народ: за дължина и разстояние, за повърхност, за обем и вместимост, за тежест, за разменни отношения. Направила е и опит за нова класификация от етнографските аспекти на българските традиционни мерни единици, изследвано е историческото развитие на основните мерни системи на българския народ. Принос представлява и разкриване мястото на традиционната народна метрология в цялостната българска народна култура, определяне етническата характеристика на народната ни метрология и са откроени етническите и другите функции на традиционните мерни системи на българския народ.

Като взе предвид безспорните научни приноси на рецензирания труд, Специализираният научен съвет по нова и най-нова история при ВАК присъди научната степен кандидат на историческите науки на Валентина Динева Шарланова.

* * *

На 27 септември 1984 г. се състоя защита на кандидатската дисертация на редовната аспирантка към Етнографския институт с музей при БАН Надежда Любенова Тенева на тема „Традиционните дървообработващи занаяти и мястото им в бита и поминъка на населението от северните склонове на Средна Стара планина".

Официални рецензенти бяха ст. н. с. I ст. д-р Георги Георгиев и ст. н. с. Багра Георгиева. Темата на дисертационния труд разглежда въпроси, които досега не са били обект на етнографско изследване. Трудът изяснява характера, значението и мястото на дървообработващите занаяти в бита и поминъка на населението от Средния Балкан, и то за един широк хронологически обхват — от средата на XVIII до средата на XX в.

Въз основа на богат изворов материал, събран от авторката, на архивни и литературни източници дисертантката доказва, че през Възраждането изследваната област се формира като център на домашната дървопреработваща промишленост в България. Със своето производство жителите на Средния Балкан задоволяват нуждите от дървени изделия на по-голяма част от исторически-етническата територия на страната. Разрастването на производството, обусловено от търсенето му на пазара не само в рамките на страната, но и извън нейните граници, довежда на места до организирането му в разпръсната манифактура. Приносен момент е и направеният функционален анализ на произведенията на дървообработващите занаяти. В тази връзка те са разгледани не само с оглед на тяхната основна функция в бита — утилитарната, но е определено мястото им в духовния живот на народа. Разгледана е и художествената стойност на редица от предметите от дърво, което ги характеризира като произведения на народното изкуство. Анализирана е връзката между естетическата и магико-религиозната функция на орнамента, използуван при украсата на предметите от дърво. Принос на труда е и това, че е разработен не само въз основа на материал от района на Средна Стара планина, но и на базата на сравнението с цялата исторически етническа територия. Чрез съпоставянето на общото и регионалното във формите, технологиите инструментариума и ролята на производството в бита се решава един от въпросите за мястото на регионалното в общонационалното.

Специализираният научен съвет по нова и най-нова история при ВАК взе предвид научните достойнства на предлагания труд и гласува за присъждане на научната степен „кандидат на историческите науки“ на Надежда Любенова Тенева.

* * *

На 11 октомври 1984 г. в Единния център по история при БАН се състоя защита на докторската дисертация на доц. Иваничка Петрова Георгиева на тема „Българска народна митология“. Официални рецензенти бяха акад. Веселин Хаджиниколов, проф. Александър Фол и ст. н. сътр. д-р Стоян Генчев.

Въз основа на богат изворов материал дисертационният труд е цялостно систематизирано изследване на българските митологични персонажи и явления. Митологията се разглежда като част от българския народен мироглед и култура до началото на XX в., като се изясняват условията и факторите, при които се формира и развива.

Дисертантката разглежда българската митология като динамична система. Показан е генезисът, първичната функция и смислово съдържание на митологичните явления и тяхната връзка с обреда. Митът престава да изпълнява мирогледна функция след отпадане на вярата в неговата истинност и се запазва във фонда на художествената култура. В труда е внесена относителна хронология в зараждането на представите за различни митични същества. Разгледани са представите за космоса и природата, които през XIX в. са изгубили първоначалния си смисъл. В резултат на изследването се разкрива връзката им с митологичното съзнание на родовото общество.

Ив. Георгиева показва типологичното сходство с митологията на други народи, като едновременно разкрива и етническата специфика на митологичните представи на българите. Доказва, че тя е резултат от конкретните условия, при които се формира и развива българският етнос, и от своеобразното преплитане на митологични явления на славяни, прабългари и траки. Подчертана е ролята на античната традиция за формирането на българската народна митология и др.

Официалните рецензенти и изказалите се подчертаха, че дисертацията на доц. Иваничка Георгиева е оригинален и ценен труд, който запълва една празнота в изследването на българската народна митология.

Като взе предвид научните достойнства на дисертационния труд, Специализираният научен съвет по нова и най-нова история при ВАК присъди на доц. Иваничка Петрова Георгиева научната степен „доктор на историческите науки“.

* * *

На 11 октомври 1984 г. аспирантът на самостоятелна подготовка от Великотърновския университет „Кирил и Методий“ ст. ас. Косьо Иванов Пенчиков защити кандидатска дисертация на тема „Българо-германски политически отношения 1919—1933 г.“.

Официалните рецензенти проф. д-р Добрин Мичев и ст. н. с. II ст. Витка Тошкова, както и изказалите се другари подчертаха, че дисертацията съдържа сериозни научни приноси. Направена е удачна периодизация на политическите отношения, свързана с прилагането на тематично-хронологическия принцип. Защитена е концепцията, че в епохата на империализма икономическите контакти представляват до голяма степен проява на държавните политически цели и че последните не могат да се разглеждат извън вътрешнополитическите събития в България и Германия. Вярно са очертани етапите на „замразяването“ и „затоплянето“ на двустранните политически отношения в края на Първата световна война и непосредствено след нея, аргументирано е доказана тезата за радушния прием на Деветоюнския преврат 1923 г. от средите на управляващата германска буржоазия, подробно и аргументирано е разкрито отношението на Народния блок към настъплението на фа-

шизма в Германия. Българо-германските политически отношения са разкрити на фона на балканските взаимоотношения въобще и на фона на международните отношения в Европа. Разгледана е ролята на прогресивното българско студентство в Германия и двустранните политически отношения, отношението на Германия към комунистическото движение в България, дейността на Германо-българската търговска камара, българската дипломация и приемането на Германия в Обществото на народите през 1926 г. и много други.

Като ползува нов документален материал, авторът внася допълнителна информация и коригира някои по-стари концепции, като отношението на германската общественост към Ал. Стамболийски и управлението на БЗНС, по въпроса за българската общественост и окупацията на Рур, за Германия и Деветоюнския преврат през 1923 г. в България, за ролята на Фердинанд Кобургготски в българо-германските политически отношения, за характера на българо-германските търговски отношения във връзка с Договора за търговия и корабоплаване и клиринговата спогодба през 1932 г., за „Народен блок" и идването на фашизма на власт в Германия, конкретизиране на опитите на Германия за ревизия на репарационните постановления на Версайския договор и произтичащите от тях българо-германски политически отношения и др.

Специализираният научен съвет по нова и най-нова история при ВАК взе предвид безспорните научни достойнства на представения труд и гласува за присъждане на научната степен „кандидат на историческите науки" на ст. ас. Косьо Иванов Пенчиков.

* * *

На 25 октомври 1984 г. в Единния център по история при БАН се състоя защита на докторската дисертация на доц. Стойко Минков Колев на тема „Българската марксистка историческа наука за трите руски революции". Официални рецензенти бяха чл.-кор. Мито Исусов, проф.д-р Боян Григоров и проф. Цанко Николов.

За първи път в българската историография е направен анализ на историческата марксистка литература в нашата страна, посветена на революцията от 1905—1907 г., Февруарската буржоазнодемократическа и Великата октомврийска социалистическа революция, на отношението на политическите партии и организации у нас към тях и влиянието на революциите за развитието на революционния процес в България. Авторът е проследил как са се формирали в историческата наука концепциите по въпросите за отношението на БРСДП (т. с.), на буржоазните и дребнобуржоазните партии към трите руски революции.

Въз основа на преценката на историческата марксистка мисъл и на редица изворови материали и документи авторът на дисертацията обосновава неприемливостта на някои съществуващи в съчиненията тези, изводи, констатации и пр. и е защитил свои собствени констатации, а именно, че тесните социалисти вярно са оценили характера на революцията, правилно са определили основния въпрос, който тя трябва да реши — събаряне на абсолютизма, царизма, и нейните движещи сили — ръководител — пролетариатът, негов съюзник — селяните. За първи път в литературата е проследил развитието на възгледите на БРСДП (т. с.) към Съветите на работническите и войнишките депутати и тяхната роля, към поведението на есеро-меншевишките водачи на Петроградския съвет и е на правил извод, че от май — юни 1917 г. БРСДП (т. с.) застава твърдо на страната на Болшевишката партия в борбата ѝ за победата на социалистическата революция. Авторът е аргументирал своето несъгласие с тезата, че в отношението си към ВОСР БРСДП (т. с.) е преживяла период на колебания, резервираност към нейното дело през периода април — ноември 1918 г., и т. н. Изразено е несъгласие и с твърдението на отделни историци, че Ноемврийската революция в Германия и събитията в Централна Европа възвръщат отново възторженото отношение на БРСДП (т. с.) към делото на Октомври и слагат край на периода на колебания и резервираност.

Ст. Колев е направил историографска оценка на съчинения, в които се разглежда отношението на БЗНС към трите руски революции. Доказал е необосноваността на сравнително широко защищаваното от много историци становище, че водачът на БЗНС — видният демократ и републиканец Ал. Стамболийски, още през май 1917 г. е предвидил победата на нова революция в Русия, т. е. на Великата октомврийска социалистическа революция, доказал е, че неправилно в литературата оценки, срещащи се в органа на БЗНС в. „Земеделско знаме", отнасящи се за Февруарската буржоазнодемократическа революция, се интерпретират като оценки, дадени за Октомврийската революция, доказал е, че в съществуващите исторически съчинения, в които се оценява отношението на БЗНС към Октомврийската революция, се премълчават и пренебрегват редица факти и материали и това отношение се представя като абсолютно праволинейно, без колебания, без резерви по едни или други мероприятия на младата съветска власт или ако се сочат някои слабости, то е мимоходом.

Рецензентите и изказалите се отново подчертаха, че наред с приносните моменти доц. Стойко Колев е посочил и коригирал редица неправилни интерпретации от български историци на събития и факти от историята на Русия и историята на КПСС по проблемите на трите руски революции и Ленино-

вото идейно наследство, че е отбелязал „белите полета“, които тепърва трябва да се запълват с исторически изследвания по тези проблеми.

Като взе предвид безспорните научни достойнства на рецензирания труд и приносния му характер, Специализираният научен съвет по нова и най-нова история при ВАК присъди на доц. Стойко Минков Колев научната степен „доктор на историческите науки.“

* * *

На 12 декември 1984 г. в Националния исторически музей чл.-кор. Илчо Димитров изнесе лекция на тема „Проблемът за единодействието на антифашистките сили в Деветосептемврийската социалистическа революция“.

Лекцията бе от поредицата „40 години социалистическа България“, организирана от Националния исторически музей и Българското историческо дружество.

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

В. Хаджиниколов (главен редактор), **С. Дамянов** (зам.-главен редактор), **В. Василев** (зам.-главен редактор), **Б. Матеев** (научен секретар), **В. Гюзелев, Зл. Златев, К. Косев, З. Маркова, Г. Наумов, К. Палешутски, Хр. Христов, Кр. Шарова**

Й. Захариева (лит. сътрудник)

Адрес на редакцията: Институт по история при БАН, ул. Чапаев № 52, бл. 17, кв. „Гео Милев". Телефони: 72-21-09, 73-31, вътрешен 29-14

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Техн. редактор П. Илчев — Коректор К. Тошкова

Дадена за набор на 26. XII. 1984 г. — Подписана за печат на 29. III. 1985 г. — Формат 700×1000/16

Печатни коли 7 — Издателски коли 9,07 — Тираж 2460 — Изд. индекс 10093

Годишен абонамент 10 лв. — Отделна книжка 1 лв.

Печатница при Издателството на Българската академия на науките
Поръчка № 109

Редакционната колегия на сп. „Исторически преглед", орган на Института по история при БАН, уведомява сътрудниците и читателите на списанието, че от 1985 г. с четиридесет и първата си годишнина то става ежемесечник, т. е. ще се издава в 12 книжки годишно. Това е сериозно завоевание на нашия исторически фронт. То ще позволи във водещото списание на българските историци да се включат значително по-голям брой научни разработки и научноинформативни материали. Особено важно значение има създадената възможност представените и приети за печат работи много по-скоро, отколкото досега да бъдат обнародвани и да стигнат до интересуващите се от съответните проблеми специалисти и широк кръг читатели.

И в бъдеще ще се поддържат утвърдилата се структура и досегашните рубрики на списанието. Приканваме авторите на материали наред със съблюдаването на научните изисквания при оформянето на работите си да се съобразяват и с възприетите от редакционната колегия размери: за статии и научни съобщения — до 30 страници; за рецензии — до 10 страници; за отзиви — до 6 страници; за прегледи — до 8 страници.

От редколегията

ISSN 0323-9748

20560

Цена 1 лв.